

ԿՐՈՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Համար 10
փետրվար, 2010

Հանդեսի հրատարակումը ֆինանսավորվել է
Բաց հասարակության ինստիտուտի օժանդակության հիմնադրամի հայկական
մասնաճյուղի և Նիդեռլանդների Թագավորության կառավարության կողմից

The Publication is financed with the assistance of the Open Society Institute
Assistance Foundation Armenia and the Government of the Kingdom of the the
Netherlands

2010

Խմբագրական խորհուրդ

Լևոն Աբրահամյան

ՉՉ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ստեփան Դանիելյան

Համագործակցություն հանուն ժողովրդավարության կենտրոն

Հրանուշ Խառատյան

ՉՉ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Հովհաննես Հովհաննիսյան

Երևանի պետական համալսարան

Վարդան Զալոյան

Հունանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոն

2

Արամ Սարգսյան

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան

Գլխավոր խմբագիր՝

Ստեփան Դանիելյան

Խմբագիր՝

Արթուր Ավթանդիլյան

Սրբագրիչ՝

Արփիկ Համբարձումյան

հեռ.՝ 010 22 36 97

կայք՝ www.religions.am

էլեկտրոնային հասցե՝ colfordem@gmail.com, colfordem@religions.am

Համագործակցություն
հանուն ժողովրդավարության
կենտրոն

Բովանդակություն

Հրապարակումներ

Հովհաննես Հովհաննիսյան

Հայաստանի Հանրապետության ներկա հոգևոր
իրավիճակի վերլուծություն 10

Արման Փոլադյան

Իրանի կրոնական փոքրամասնությունները 26

Հոդվածներ

Նազենի Ղարիբյան

Պարթևական ավանդույթները Հայաստանում և կաթողիկոսական
աթոռի խնդիրը IV դարում 48

Տաթևիկ Խաչիկյան

Բողոքական հայերը Թուրքիայում 76

Հայաստանի կրոնական կազմակերպությունները

Հայ կաթողիկե եկեղեցի 89

Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի եկեղեցի 107

Օրենքներ, մեկնաբանություններ, նախագծեր

«Կրոնական անհանդուրժողականությունը Հայաստանում – 2009»

Մամուլի մոնիթորինգի վերլուծություն 113

Կրոնի և հավատքի ազատությունը Ադրբեջանում 146

Անցյալից

Միքայել Նալբանդյան

Նկատողություն 155

Religion and Society

Volume n.910, February 2010

Editorial Board

Levon Abrahamyan

Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Stepan Danielyan

"Collaboration for Democracy" Centre

Hranush Kharatyan

Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Hovhannes Hovhannisyan

Yerevan State University

4

Vardan Jaloyan

Armenian Center of Humanitarian Research

Aram Sargsyan

Armenian State University of Economics

Editor-in-chief

Stepan Danielyan

Editor

Arthur Avtandilyan

Proofreading

Arpik Hambardzumyan

Web-site: www.religions.am

phone: 37410 223697,

e-mail: colfordem@gmail.com , colfordem@religions.am

COLLABORATION
FOR DEMOCRACY
CENTRE

Summaries

Hovhannes Hovhannisyan
**AN ATTEMPT TO ANALYZE THE CURRENT RELIGIOUS
STATE
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA**

In this article the author tries to analyze the current religious and spiritual situation of Armenia considering the fact that an overall analysis of the religious situation of Armenian religious reality has not been implemented. It should be objectively said that an overall analysis of the religious situation in Armenia is quite hard to implement. Religion in Armenia plays not only a spiritual role but also is closely related to national identity issues and several other social and political issues explored in this research. Having the purpose to make the analysis effective the author divided the article into different parts and tried to analyze the current structures of religious organizations, the role of youth in religious organizations, science, high technologies, etc.

The article also explored the problem of tolerance and dialogue among religious organizations in Armenia and showed the cases of intolerance and tried to reveal its roots. The author also showed the influence of high technologies on the activities of religious organizations.

At the end of the article the author concludes that the religious organizations are better to be concentrated on universal ideals and values than on disputes and intolerant activities.

Arman Poladyan
RELIGIOUS MINORITIES IN IRAN

The article explores a very important issue of the contemporary Islamic Republic of Iran concerning religious minorities. First of all it explores the issue of Sunni minority in Iran which comprises a small number comparing to the Shia majority. The article is quite interesting from the point of Armenian minority living in Iran. The number of Armenians in Iran before the Iranian revolution was around 200 thousands and later the number has been sufficiently decreased. The author analyzed the structural organization of Armenian community and

Armenian Church in Iran. The article also explores the issue of catholic Armenians living in Iran who have their significant role in Iranian society.

The article is also interesting from the aspect of the relationship of political and religious perspectives. The issue of Protestants and their current increasing number is also under the interest of the author of the article. The author analyzed not only the Armenian but also the Assyrian and other ethnic and religious communities (Zoroastrians).

One of the basic issues discussed in the article is the religious community of Bahaim because it is one of the main problems in Iran. The author tries to analyze the roots of mutual intolerance and hostility of State and Bahai community.

At the end the author quotes and analyses the privileges given to religious communities of Iran under the Law and also the issues connected with the Kurdish population and their attempts to sovereignty.

Nazeni Gharibyan

PERSIAN TRADITIONS IN ARMENIA AND THE PROBLEM OF CATHOLICOSATE IN IV CENTURY

6

The article explores the issue of structural organization of Armenian Apostolic Church in IV century and the influence of Hellenistic and Assyrian culture and religious trends in Armenia. Based on the primary sources the author shows the relationship between political and church authorities and from this point of view interprets the spread of Christianity and the establishment of Church structure in Armenia. The author also analyzed the establishment of sacred places in Christian culture and the role of the cooperation of political and spiritual authorities. One of the interesting aspects of the article is the analysis of the influence of Iran and its system on the clergymen of Christianity especially during the reign of Arshakuni dynasty.

During the reign of Catholicoses Nerses Mets and Sahak Partev the issue of the spiritual centre was one of the major problems of Armenian Church which is scrupulously explored in the article. The author showed that the Holy See based in Vaxarshapat in V century because that was the policy of Sasanian Iran opposite to the policy carried by the Partevian Iran.

Tatevik Khachikyan **PROTESTANT ARMENIANS IN TURKEY**

The article analyzes one of the “hot” topics recently discussed in Turkey. The issue is about the protestant missionaries and spread of Protestantism in Turkey under special phases starting from the beginning of 19th century. The author makes special emphasize on the spread of protestant missionaries and Protestantism among Armenians living in Turkey. It is also quite important that the article shows the foundation of the Armenian Evangelical Church which was the first not only in Turkey but also in the world.

In the second part of the article the author emphasizes the basic activities of Armenian Evangelical Church, shows the problems between Armenian Evangelicals and Armenian Apostolic Church, and points out the main characteristics and development trends of the Church. At the end the author concludes that the issue of Protestantism in Turkey is still a very important topic and needs to be studied deeply and scrupulously.

7

Religious Intolerance in Armenia 2009 **PRESS MONITORING**

The aim of the article is to show the cases of intolerance, discrimination and hostile attitude towards the religious organizations in the Armenian press. The article focused on the articles having such kind of nature of intolerance and discrimination. The studied press and information concerned to the article are located in www.religions.am website. The monitoring also showed the tolerant attitude of some articles towards the religious organization functioning in Armenia.

The author of the press monitoring analyzes the interviews taken from the heads of dioceses and the articles published in the daily newspapers and web-sites such as “Aravot”, “Hraparak”, “Golos Armenii”, “Haykakan Zhamanak”, “Azg”, “Azatamtutyun”, www.lragir.am, www.panorama.am, www.tert.am, www.arminfo.am, www.hetq.am, www.armenianow.com, etc. The author also analyzed special terms and concepts used in this articles such as “heresies”, “soul haunting” which are the evidence of intolerant attitude towards religious minorities.

The author concludes that articles concerning the religious com-

munities and religious organizations have been recently increased in Armenian press and the issue has been sufficiently politicized. The clergymen of Armenian Apostolic Church are being involved in politics proved by the recent Presidential elections in 2008. Meanwhile some of the newspapers emphasize the idea of religious tolerance and non-discrimination which can not be said about the TVs. Anyway the authorities do not pay sufficient attention to the problems and issues of various religious organizations and the intolerant press in Armenia.

ARMENIAN CATHOLIC CHURCH

The article is about the establishment, development and current situation of Armenian Catholic Church. It tries briefly describe the main events happened during the history of the Church and evaluate some of the main issues and events. The article is written by the representatives of Armenian Catholic Church and it starts from the history in Ottoman Turkey where the head of Armenian Apostolics, Protestants and Catholics was considered the head of Constantinople Patriarch.

8

The article analyzes the activities of one of the Catholic actors named Abraham Artsivian and the trend in development of Catholic community. The article shows that two Catholic Centers in Constantinople and in Zmmar joined only in 1966.

One of the basic topics of the article is the foundation and development of Mkhitarian Unity which played a great role not only in Catholic community but for all Armenians in the world notwithstanding of religious belonging. The article also explored the issues concerning the Zmmar Unity and Armenian Virgin Sisters Unity. The both organizations played a great role in organization and development of Armenian Catholic Community.

THE CHURCH OF JESUS CHRIST OF LATTER DAY SAINTS

The article is about the commencement and the development of activities of the Church of Jesus Christ of Latter day saints in Armenia. The religious organization which is mostly known as Mormon Church has penetrated to Western Armenia at the beginning of 20th century. In Eastern Armenia the Mormon missionaries appeared after the independence of Armenia in 1991.

The article provides basic knowledge on the establishment of

Mormon Church, Mormon Book, its Missionary activities, basic concepts on family, marriage, life, relationship with other religious organizations and Churches, etc. From this perspective it is quite essential the missionary work of Mormon Church because the basic power and speciality of the Church is rooted in its massive missionary work.

Michael Nalbandian

NOTICE

December 11, 1863

The article is a reply to an anonymous author who published an article in "Meghu" newspaper on the destructive role of Armenian Protestants. In his article Michael Nalbandian criticizes the approaches embodied in the article and shows the positive sides of Protestant Church which brought Freedom to the nations believing its doctrine.

In the article M. Nalbandian mostly emphasizes the concept and idea of Freedom and concludes that the believing or not believing to any religious or faith depends on the willingness of an individual. For M. Nalbandian there is no true or false religion because everything depends on the personal belief of people.

Հովհաննես Հովհաննիսյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու, 2006թ. ավարտել է ԵՊՀ կրոնի պատմության և տեսության ամբիոնի ասպիրանտուրան: 2007թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն, Յայ առաքելական եկեղեցու բարենորոգչական շարժումը 1901-1906 թթ. (կրոնագիտական վերլուծություն) թեմայով: Հեղինակ է ավելի քան 20 գիտական հոդվածների, 2003 թ. ԵՊՀ կրոնի պատմության և տեսության ամբիոնի դասախոս:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՎԱ ՀՈԳԵՎՈՐ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ¹ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

10

Հասարակական, ինչպես նաև գիտական դիսկուրսում հաճախ շրջանառվում է այն տեսակետը, թե խորհրդային Հայաստանի ու Երրորդ հանրապետության հոգևոր-մշակութային ու կրոնական դաշտերի միջև գոյություն ունեն բազմաթիվ նմանություններ մշտապես առկա տարաբնույթ մարտահրավերների ու սպառնալիքների առկայության առումով: Եթե խորհրդային շրջանի մարտահրավեր էր դիտվում կոմունիզմի անբաժանելի տարր համարվող աթեիստական գաղափարախոսությունն իր բոլոր դրսևորումներով ու դրանից բխող հետևանքներով, ապա անկախ Հայաստանի պարագայում մարտահրավերների շարքում առավել հաճախ հիշատակվում են համաշխարհային գլոբալացումը և չարաբաստիկ եվրոպական խղճի ազատությունը:² Ընդ որում, պարբերաբար շեշտադրվում է այն հանգամանքը, որ դրանք Հայաստանին են պարտադրվում առավել հզոր ու «բարոյական անկման մեջ գտնվող» Եվրոպայի կողմից, իսկ Հայաստանն էլ ստիպված է ընդունել պարտադրված խաղի կանոնները, որն առավելապես իրականության աղավաղված կամ էլ եկեղեցակենտրոն տեսակետն է ներկայացնում:

Այս իմաստով շատ հաճախ, երբ խոսվում է «հոգևոր անվտանգության» հայեցակարգի կամ էլ ստեղծվելիք ազգային անվտանգու-

¹ «Հոգևոր» տերմինի գործածությունը հնարավոր է տարընթանումների տեղիք տա, քանի որ այս բառի իմաստային ընդգրկունության ոլորտը բավականին մեծ է: Հասկանալի է, որ այս հոդվածի շրջանակներում հնարավոր չէ ամբողջական պատասխան տալ վերնագրով նախատեսված հարցին, այնուամենայնիվ, կփորձենք ամփոփ վերանայել այն բոլոր հիմնախնդիրները, որոնք ի հայտ են եկել այս ժամանակաշրջանում՝ հիմնական ուշադրություն դարձնելով հոգևոր ոլորտի մաս կազմող կրոնական իրավիճակի վերլուծությանը: Հոդվածում հիմնական խնդիր ենք դրել առանձնացնել կամ իդենտիֆիկացնել հայ իրականության մեջ առկա հիմնախնդիրները, որի արդյունքում հնարավոր կլինե՞ր որևէ խնդրի պատասխանատու պատկան մարմինների ուշադրությունը բևեռել խնդրո առարկա հարցերի վրա:

² Հ. Մարգարյան, Արդի մարտահրավերներն ու Հայոց եկեղեցին հոգևոր անվտանգության համատեքստում, Բանբեր, թող. 5, Երևան, 2007, էջ 8:

թյան հայեցակարգի մեջ «հոգևոր անվտանգության» կարևորության մասին, ապա մեծ մասամբ «հոգևոր անվտանգություն» հասկացության տակ ընկալվում է եկեղեցական անվտանգություն կամ էլ Հայ եկեղեցու շահերի պաշտպանությունն օտարամուտ, օտարածին և ոչ ավանդական տարրերից: Իր հերթին էլ հոգևոր անվտանգության կամ էլ Հայ եկեղեցու անձեռնմխելիության կամ գերագահության հարցերը հայ էթնոսի հոգևոր տարածության մեջ հանգեցվում է ազգային ինքնության պահպանության խնդրին: Այսինքն՝ մի կողմից եկեղեցին հանդես է գալիս ազգային ինքնության պահպանության հիմնական գրավական, իսկ օտարերկրյա կառույցներն ու կազմակերպությունները՝ ճիշտ հակառակը³:

Կարծում ենք՝ նման մտածողությունն առավել յուրահատուկ կարող է համարվել մինչհինդուստրիալ ժամանակաշրջանում գործառնող հասարակությունների և ոչ թե պոստհինդուստրիալ կամ ինֆորմացիոն ժամանակաշրջանների համար: Այս տեսանկյունից ժամանակակից աշխարհում պետք է առաջնորդվել նորագույն մեթոդներով ու միջոցներով, իսկ ազգային ինքնության պահպանության նպատակով պետությունը պետք է հնարավորություն ունենա ճշգրիտ ցանցերի միջոցով պաշտպանել Հայաստանի Հանրապետության հայ ազգաբնակչությանը ազգային նկարագիրը ձևախեղող և եվրոպական արժեքների անվան տակ երկիր ներթափանցող տարաբնույթ «արժեքային համակարգերից»: Այս գործում Հայ առաքելական եկեղեցու հնարավորություններն առավելապես պետք է կենտրոնանան սփյուռքահայության հայ ինքնության պահպանման հիմնախնդիրների վրա, քանի որ Սփյուռքում վերոնշյալ ցանցերի գործառնությունն անհնար է, որի հետևանքով, արտաքին աշխարհից եկող տարաբնույթ ազդակների անմիջական ճնշման տակ լինելով, առավել հաճախ ենք ականատես լինում հայ ինքնության կորստի փաստերին: Այս տեսանկյունից լեզվի, կրոնի, մշակույթի ինքնության պահպանության հիմնահարցը հիմնականում կարող է լուծվել տրանսկուլտուրալ այնպիսի կազմակերպության միջոցով, ինչպիսին Հայ առաքելական եկեղեցին է՝ իր բոլոր ցանցային կառույցներով, ճյուղավորումներով ու կենտրոններով հանդերձ:

Հասարակական դիսկուրսի շնորհիվ ի հայտ եկած հետաքրքրական երևույթներից մեկն էլ ազգային գաղափարախոսության շուրջ պարբերաբար հնչող խոսակցություններն ու քննարկումներն են, որոնք դիտարկվում են ազգային ինքնության ու հոգևոր անվտանգության համատեքստում: Էթնիկ ու կրոնական ընդհանրության ու նույնության դիրքերից հանդես եկող տարաբնույթ քաղաքական,

³ Նույն տեղում, էջ 9:

հասարակական գործիչներ ու կառույցներ ժամանակ առ ժամանակ շրջանառության մեջ են դնում «Մեկ ազգ, մեկ կրոն» կամ, ավելի խորքային, «Մեկ ազգ, մեկ եկեղեցի» կարգախոսներն ու դա փորձում ցույց տալ որպես ազգային գաղափարախոսության բաղկացուցիչ տարր: Կարծում ենք՝ նշված կարգախոսներն ու դրանցով պայմանավորված հնարավոր գործընթացները ոչ միայն չեն կարող կիրառելի լինել հասարակության ամբողջացման ու հզորացման գործում, այլև, ճիշտ հակառակը, կծառայեն առանձին կառույցների ու կազմակերպությունների հզորացմանը և միևնույն ժամանակ կվտանգեն ու կխախտեն մարդկանց բնական իրավունքները, քաղաքացու սահամանադրական իրավունքները և այլն:

Առաջին հայացքից թվում է, թե նման «գաղափարախոսություն» քարոզողները մտահոգված են հավատքի պաշտպանությամբ կամ էլ հայ ժողովրդի պատմական անցյալում հսկայական դեր խաղացած Զայ առաքելական եկեղեցու դերի ու դիրքի անխախտ պաշտպանությամբ: Սակայն մի փոքր ուսումնասիրությունից հետո պարզ է դառնում, որ նման քարոզիչների մտահոգությունն առավելապես հասարակական է, քան կրոնական, և կրոնն ու եկեղեցին նրանց համար ավելին չեն, քան պետական, հասարակական, քաղաքական ու այլ հարաբերություններում մեծ ազդեցություն ունենալու ու դիվիդենդներ ստանալու միջոց: Դրան նպաստում է նաև օբյեկտիվ պայմաններով թելադրված իրականությունը, որտեղ կրոնին ու նրա ինստիտուտներին վերապահվել է առավելապես սոցիալ-հասարակական կյանքում հարաբերությունների կարգավորիչի գործառույթ:

Եթե փորձենք համադրել ազգային ինքնության պահպանության նպատակով կատարվող քայլերը և ազգային գաղափարախոսության հետ կապված դիսկուրսները, ապա հասկանալի կդառնան Զայ առաքելական եկեղեցու կողմից դրսևորվող քաղաքական մոտեցումներն ազգային հարցերում առաջնորդի դեր ստանձնելու կապակցությամբ: Զետաքրքրական է, որ այլ ազգերի մշակույթների մեջ, երբ խոսվում է ազգային գաղափարախոսության մասին, ապա դրա համատեքստում դիտարկվում է տվյալ ազգի հավատն իր յուրահատուկ պատմական առաքելության շուրջ: Այս համատեքստում դժվար է մտածել, թե ինչ պատմական առաքելության մասին է մտածում հայ ժողովրդի բաղկացուցիչ մասնիկ համարվող յուրաքանչյուր «միավոր», եթե ոչ միայն սեփական շահերի ու սեփական «ես»-ից բխող ինքնաիրացման մասին: Նմանատիպ մոտեցմամբ Զայ առաքելական եկեղեցին հաճախ փորձ է կատարում այդ առաքելությունը նույնացնել քրիստոնեական համամարդկային ընդունված առաքելության հետ, իսկ ազգային գաղափարախոսությունն էլ նույ-

նացնել եկեղեցական գաղափարախոսության հետ, որը, մեր կարծիքով, զուրկ է համոզիչ փաստարկման բազայից: Հասկանալի է, որ այն նպատակ ունի Հայ առաքելական եկեղեցին իդենտիֆիկացնել հայ ազգի հետ, սակայն այստեղ էլ մոտեցումը սահմանափակվում է էնդոնենոկուլտուրալ դաշտով, այսինքն՝ Հայ առաքելական եկեղեցին պատմական պայմանների բերումով դարձել է տրանսկուլտուրալ կառույց, որի հետևանքով էլ մեծապես ընդլայնվել է նրա գործունեության ու ազդեցության դաշտը: Այս տեսանկյունից անպատկերացնելի է, թե ինչպես բազմաթիվ պետությունների ազգությամբ հայ քաղաքացիների ազգային ինքնությունը պահպանելու կոչված եկեղեցին նրանց պետք է միավորեր մեկ միասնական ազգային գաղափարախոսության շուրջ:

Սոցիալ-հասարակական հիմնախնդիրները և հոգևոր-կրոնական կառույցները

Յուրաքանչյուր հասարակարգում ու ժամանակաշրջանում հոգևոր ոլորտի հիմնախնդիրները սերտորեն առնչվել են սոցիալ-հասարակական կյանքում տեղի ունեցող գործընթացներին ու փոփոխություններին: Այս իմաստով բացառություն չէ ժամանակակից հայ հասարակությունը, որտեղ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական պատճառների բերումով սոցիալական ու հոգևոր-կրոնական բնույթի հարցերը փոխներթափանցել են, որի շնորհիվ երբեմն դրանք հնարավոր չի լինում զատել ու առանձնացնել իրարից:

Հոգևոր ոլորտի գլխավոր հարցերից կարելի է մատնանշել այն, որ կրոնական պրակտիկան հայ իրականության մեջ վերափոխվել է ավանդության կամ էլ մշակության ժառանգության: Կրոնական կազմակերպությունները հասարակության մեջ դիտարկվում են ոչ թե իրենց հիմնական ֆունկցիոնալ դաշտում, այն է՝ հավատքային խնդիրների լուծում, հոգևոր բավարարվածություն և այլն, այլ առավելապես որպես ծիսապաշտամունքային և երբեմն էլ սոցիալ-հասարակական կառույցներ ու կազմակերպություններ⁴: Իհարկե, հոգևոր պահանջունքների բավարարման և սոցիալ-մշակության խնդիրների լուծման հարցում հասարակության կողմնորոշումը չի կարող ամբողջապես հակված լինել միայն կողմերից որևէ մեկին: Այս խնդիր-

⁴ Օրինակ՝ Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդների համար եկեղեցու ֆունկցիոնալ դաշտը սահմանափակվում է մկրտության, մատաղի, մոմավառության, քրիստոնեական-ազգային ավանդության նորմերով: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Յ. Խառատյան, «Կրոնի և կրոնական ինստիտուտների հասարակական դերը կամ կրոնականության իրավիճակը Հայաստանում», «Կրոն և հասարակություն», թիվ 1, Երևան, 2007, էջ 87-98:

րը բավականին ճշգրիտ է ձևակերպում ազգագրագետ Յ. Խառատյանը՝ նշելով, որ «շատերն, անշուշտ, շարունակում են այն (կրոնական պահանջումները- Յ.Յ.) բավարարել իրենց ավանդական կրոնական համակարգերում: Երբեմն այն իրոք կրոնական պահանջարկի բավարարում է, երբեմն՝ հասարակական մշակույթի ավանդական դրսևորում...»⁵:

Կրոնական կազմակերպությունների սոցիալական գործառույթի մասին խոսելիս առաջին հերթին շեշտադրվում է մի կողմից՝ կրոնական համայնքի կողմից անհատին դեպի երկնայինի ուղղորդումը, իսկ մյուս կողմից՝ դիակոն-սարկավագների միջոցով՝ շրջապատող աշխարհի հետ կապի պաշտպանությունը: Առանց սոցիալական դիակոնիայի չէր իրականանա կրոնական կառույցի սոցիալական գործառույթը, որն էլ նրա գոյության հիմնական պայմանն է: Սոցիալական դիակոնիայի միջոցով տարբեր կրոնական կառույցներ փորձում են հասնել էթնիկական-կրոնական նույնության ապահովմանը:

Ուսումնասիրելով քրիստոնեական եկեղեցիների պատմությունը՝ հարկ է նշել, որ նրանց մեծամասնությունը մեծ տեղ է հատկացրել և հատկացնում թմրամոլների, հարբեցողների, հաշմանդամների, դատապարտյալների, ծանր հիվանդների հետ տարվող աշխատանքին: Եկեղեցիներն իրենց ներուժով նպաստում են սովյալ ընտանիքներին, օգնում գործազուրկներին ու տարեցներին: Սակայն այսօր նույնիսկ Հայ առաքելական եկեղեցու աստվածաբաններն ու եկեղեցագետներն են ընդունում, որ չկայացած ու թույլ վիճակում է եկեղեցու սոցիալական դիակոնիայի ինստիտուտը: Օրինակի համար կարելի է մեջբերել Եկեղեցիների համաաշխարհային խորհրդի (ԵԽ) աշխատանքը, քանի որ այդ կառույցը բավական արագ ու կազմակերպված արձագանքում է աշխարհում տեղի ունեցող հակամարդկային ու հակաբնական երևույթներին, առաջինը քննում ու հետամուտ լինում շատ հիմնախնդիրների և կանոնավոր կերպով բազմակողմանի կազմակերպված օգնություն ցուցաբերում աշխարհի տարբեր ծայրերում ապրող մարդկանց՝ անկախ նրանց կրոնական, սոցիալական, էթնիկական կամ ռասայական պատկանելությունից: Մարդկությանը հուզող ցցուն հիմնախնդիրների շարքում կարելի է առանձնացնել ՄԻԱՎ/ՁԻԱՅ-ի խնդիրը, որին, ի տարբերություն շատ այլ երկրների կրոնական կազմակերպությունների, Հայաստանում գործառնող կրոնական կազմակերպությունները մշակված ու վերջնական պատասխան չունեն:

Հետաքրքրական է, որ բոլոր կրոնական գաղափարախոսությունները և նրանց «ներկայացուցիչ» կառույցները պարտավոր են

⁵ Նույն տեղում, էջ 92:

իրենց առօրյայում, կենցաղում, քարոզներում, վարվելակերպում ու դիրքորոշումներում առաջնորդվել համամարդկային այնպիսի արժեքներով, ինչպիսիք են արդարությունը, ազատությունը, հարգանքը դիմացինի նկատմամբ, մարդու բոլոր ճանաչված իրավունքները, մյուս կրոնների գոյության ու ազատ գործունեության իրավունքը և, իհարկե, այս բոլորի վրա խարսխվող հանդուրժողականությունը: Մյուս կողմից՝ կրոնական հանդուրժողականությունը և այլոց կրոնական հայացքների նկատմամբ դրսևորվող չափավոր վերաբերմունքը շատ հաճախ բխվում է կրոնական դոգմատիզմի ամուր պատին: Ներկայիս հայ հասարակությունում թվում է՝ ինչ-որ առումով օրինաչափ կլիներ, եթե Հայ առաքելական եկեղեցին լիներ ամենահանդուրժող կառույցն իր ավանդական ազդեցության գոտի մտած ժամանակակից այլաժազ կրոնական ուղղությունների նկատմամբ, սակայն, որքան էլ զարմանալի հնչի, Հայաստանում գործառնող տարաբնույթ դեմոսինացիաների ներկայացուցիչներ (նույնիսկ նույն հարանվանության տարբեր ճյուղավորումներ համարվող) երբեմն ավելի անհանդուրժող վերաբերմունք են դրսևորում միմյանց նկատմամբ, քան հնարավոր է պատկերացնել: Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ Հայ առաքելական եկեղեցին ոչ թե պետք է փորձի այս կրոնական բազմազանությունը քանդել ու հաստատել իր հեգեմոն դերը, այլ, օգտագործելով այդ բազմազանությունը, փորձի «մարմնավորել նոր քրիստոնեական միասնությունը՝ արդի Հայաստանի մշակութային և հասարակական բազմազանության հենքի վրա»⁶: Խորապես աջակցելով հեղինակի բարի ցանկություններին՝ այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ

«որևէ միասնության» կոչ բոլոր տեսակի կրոնական ուղղությունների կողմից ընդունվելու է սվիններով և, փաստորեն, որևէ նախաձեռնություն կամ ցանկություն դատապարտված է լինելու, ինչպես ցույց է տվել անցյալ տարիների մեծ փորձը⁷: Իր հերթին, Հայ առաքելական եկեղեցին երբևէ չի գնա իր դարավոր իրավունքի փոխզիջման, այն է՝ Հայ առաքելական եկեղեցու ինքնության և հայ ազգի ինքնության նույնացման փոփոխություն, որը, նախ, հնարավոր էլ չէ կատարել արհեստական ճանապարհներով և, երկրորդ, հասարակության ավանդապաշտ մեծ հատվածը դա կընդունի որպես երկրորդ

⁶ Վ. Ջալոյան, Հայկական հասարակության հանդուրժողականության դերը կամ կրոնականության իրավիճակը Հայաստանում, (Կրոն և հասարակություն, թիվ 1, էջ 72):

⁷ Օրինակ՝ Հայ առաքելական եկեղեցու ներսում առկա հակասությունները Կիլիկիայի հետ չեն կարողանում կարգավորել միևնույն քրիստոնեական վարդապետության շրջանակներում և այս պայմաններում ինչպես կարելի է խոսել այլ վարդապետությունների հետ նմանատիպ քայլերի ձեռնարկման մասին: Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս Հ. Հովհաննիսյան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի և Սեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունների 20-րդ դարի երկրորդ կեսի հարաբերությունների վերլուծության փորձ, Աստվածաբանության ֆակուլտետի Տարեգիրք 9, Երևան, 2008, էջ 316-338:

«գրադաշտականություն ընդունելու» փորձ:

Ժամանակակից աշխարհում գլոբալ փոփոխություններն օրավուր առավել մեծ արագությամբ են տեղի ունենում, որն էլ, բնականաբար, բերում է որոշ փոփոխությունների լուրջ մշակութային համակարգերում: Այդ փոփոխություններն առաջին հերթին պայմանավորված են միասնական արժեքային համակարգի ձևավորման հիմնախնդրով, որն ընդգրկում է իրավական, սոցիալական, կրոնական, մշակութային և այլ ոլորտներ և, բնականաբար, սվիններով է ընդունվում «հակագլոբալիստների» կամ «պահպանողական» մեծամասնության կողմից: Սովորաբար մարդկության պատմության ընթացքում կայունության հիմնական աջակիցն են եղել կրոնական կառույցները, որոնք հնարավոր ամեն միջոցներով փորձել են խեղդել կամ լռեցնել այլ համակարգից թափանցող արժեքները՝ դրանց վերագրելով ազգային ինքնությանը սպառնալու վտանգը: Ազգային և եկեղեցական ինքնության նույնականացման պարագայում խնդիրն առավել է բարդանում մոնոթեմիկ տարածության մեջ ապրող ազգերի ու ժողովուրդների համար:

Վերջին շրջանում հայ իրականության մեջ ամենից շատ արժարժվող խնդիրն «անբարո» եվրոպայից թափանցող կամ «պարտադրվող» օրենքներն են, որոնց մեջ էլ իր շուրջ առաջացրած աղմուկով աչքի է ընկնում «խղճի ազատության մասին» օրենքը⁸: «...համաշխարհային գլոբալացման և եվրոպական խղճի ազատության դոկտրինայից բխող մարտահրավերները նոր խնդիրներ են առաջադրում ինչպես ողջ քրիստոնյա աշխարհին, այնպես էլ Հայաստանին և Հայ առաքելական եկեղեցուն», - ահա այսպիսին է պահպանողական զանգվածի ընդհանրական մոտեցումը նշված հարցի առնչությամբ⁹: Այս համատեքստում ևս գործում է խղճի ազատության նկատմամբ դրսևորվող երկակի ստանդարտը. երբ նայում ենք աստվածաբանության հարթության, ամեն ինչ նորմալ է, իսկ երբ ազգային ու պետական՝ ճիշտ հակառակը: Երբ պետք է օգտվել դրա ընձեռած հնարավորություններից, ամեն ինչ նորմալ է, երբ որևէ բան այդպես չէ՝ մեղավոր է խղճի ազատությունը:

Այս հարթության մեջ են դիտարկվում նաև Արևմուտքի կողմից «պարտադրված» այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են աբորտի հիմնահարցը, սեռական բարոյականության հետ կապված բազմաթիվ հիմնահարցեր, թմրամոլության խնդիրը, մեծ աղմուկ բարձրացրած

⁸ Ընդունվել է ՀԽՍՀ ԳԽ-ի կողմից 1990 թ. հունիսի 17-ին՝ հետագայում 1997 թ. կատարված փոփոխություններով:

⁹ Հ. Մարգարյան, Արդի մարտահրավերներն ու Հայոց եկեղեցին հոգևոր անվտանգության համատեքստում, Բանբեր, թող. 5, էջ 8:

սոցիալական քարտերը և այլն: Ցավոք, հայ իրականության մեջ գործող կրոնական կառույցները, այդ թվում՝ հեգեմոն դիրք ունեցող Հայ առաքելական եկեղեցին, չունեն հայեցակարգային մոտեցում հասարակական այնպիսի պրոբլեմների նկատմամբ, ինչպիսիք են ծխելու, աղքատների ու հաշմանդամների նկատմամբ վերաբերմունքի խնդիրը և այլն: Արևմուտքում կաթոլիկ հոգևորականների շրջանում այդքան մեծ աղմուկ հանած մանկահասակների պղծման կապակցությամբ չկա ևս որևէ հստակ դիրքորոշում: Առաջին հայացքից թվում է, թե ամեն ինչ պարզ է և ավելորդ մեկնաբանությունների կարիք չկա, սակայն իրականում յուրաքանչյուր խնդիր պահանջում է համակարգված դիրքորոշում և մոտեցումներ: Եթե մի փոքր պատմական էքսկուրս կատարենք, պարզ կդառնա, որ Հայաստանում գործառնող կրոնական կազմակերպություններից շատերը բավարարում են մարտավարական ու պահային մոտեցմամբ, որովհետև օբյեկտիվ պատճառներով շատ դեպքերում հնարավոր էլ չէ ռազմավարական ծրագրեր մշակել այնպիսի խնդիրների կապակցությամբ, որոնք ծագում են տարերայնորեն և պահանջում են արագ լուծումներ: Շատ դեպքերում նման լուծումները կարող են իրենց հերթին նոր և անսպասելի ցնցումների տեղիք տալ: Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է գոնե հայեցակարգային մակարդակով կարողանալ ընդհանուր սկզբունքների շրջանակներում ուղղություն տալ ինչպես անսպասելի ծագած, այնպես էլ շղթայական ռեակցիայի արդյունքում առաջացած խնդիրների¹⁰: Բավական մեծ տոկոս է կազմում այն խնդիրների քանակը, որոնց կրոնական կազմակերպությունները չեն ցանկանում կամ էլ չեն կարողանում ճիշտ լուծումներ առաջարկել: Նման քաղաքական մոտեցման պատճառները լիովին հասկանալի են, քանի որ որևէ կրոնական կառույց ցանկություն չունի իր հավատացյալների աչքին ներկայանալ «ճշմարտություններ չճանաչողի կամ չգիտակցողի» կերպարանքով, ինչը զգալիորեն կսասանի սեփական եկեղեցու հիմքերը: Այդ է պատճառը, որ շատ եկեղեցիներ (օրինակ՝ Մորմոնի եկեղեցին) հասարակական կյանքում առաջ եկած որևէ հիմնախնդրի լուծման կապակցությամբ հղում է անում եկեղեցու Մարգարեի անխախտ հեղինակությանը և խոսքին, ինչը եկեղեցու քաղաքականությունը բավականին ճկուն է դարձնում:

Հետաքրքրական է նաև կրոնական կազմակերպությունների վերաբերմունքը հայ հասարակությանը հետաքրքրող քաղաքական հարցերի նկատմամբ, որից տվյալ կազմակերպությունները փորձում են ավանդաբար խուսափել: Հիմնական պատճառաբանությունն այն է, որ կրոնական կազմակերպությունը քաղաքականությամբ չի

¹⁰ Օրինակ՝ կարող են մշել, որ սոցիալական քարտերի ներմուծման պատճառով առաջացած հսկայական աղմուկը այդպես էլ վերջնական լուծում չստացավ և մնաց հասարակական լուծմանը:

զբաղվում և այն դուրս է նրա գործառույթների շրջանակից: Այս փաստարկը բավական թույլ է, քանի որ եկեղեցին ինքը հենց հասարակությունն է և, երկրորդ, քաղաքական պրոցեսները ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն անդրադառնում են ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական, հոգևոր և այլ հիմնախնդիրների վրա: Կարծում ենք՝ Հայաստանում գործող բոլոր կրոնական կառույցների ներկայացուցիչները ոչ թե պետք է մասնակցեն քաղաքական գործընթացներին, այլ առավել ակտիվ արծագանքեն այդ գործընթացների պատճառով տուժած մարդկանց իրավունքների պաշտպանությանը, միևնույն ժամանակ զերծ մնալով քաղաքական գործառույթներ ստանձնելու ոչ կրոնական պարտավորությունից:

Երիտասարդությունը հոգևոր-մշակութային ոլորտում

18

Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից հետո չափազանց մեծ ուշադրություն է կենտրոնացվել երիտասարդության վրա, որը, ցավոք, երբեմն ուղեկցվում է հասարակության այդ կարող ուժի շահագործմամբ կամ էլ ոչ ճիշտ կողմնորոշմամբ: Այս հարցի կապակցությամբ առավել ավագ սերնդի ներկայացուցիչները մեղադրում են հենց երիտասարդությանը՝ իրենց արժեհամակարգերը հակադրելով երիտասարդության մեջ տարածված արժեքային կողմնորոշումների հետ: Նմանատիպ հակադրության դրսևորումները հասարակական դիսկուրսում դրսևորվում են «իսկ մեր ժամանակ այդպես էր» կամ «մեր ժամանակ հարգանք կար, պատիվ կար» և այլ արտահայտություններով: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ ժամանակակից երիտասարդությունը, ըստ ավագների, կորցրել է այն հիմնական արժեքները, որոնցով հպարտանում էին տարիներ առաջ: Կոլեկտիվիզմին փոխարինելու է եկել ինդիվիդուալիզմը, ակտրուիզմը փոխարինվել է պրագմատիզմով. ահա այսպես կարելի է բնութագրել ժամանակակից երիտասարդության կողմնորոշումը և «արժեքային համակարգը»: Հետաքրքրական է, որ մշակութային կյանքին մասնակցության առումով ծնողներն ավանդաբար իրենց երեխաներին ընդգրկում են տարբեր տեսակի մշակութային գործունեության մեջ, սակայն, ցավոք, նրանցից քչերն են շարունակում իրենց ծնողների «երազանքը»:

Այս տեսանկյունից բավականին հետաքրքրական է երիտասարդության կողմնորոշումը հոգևոր-մշակութային, կրոնական կյանքի նկատմամբ: Այս իմաստով հետաքրքիր կլիներ տեսնել երիտասարդության ակտիվ մասնակցության աստիճանը Հայաստանի մշա-

կութային կյանքին և այն համեմատության մեջ դնել կրոնական կյանքում նրա ունեցած մասնակցության հետ: Ցավոք, նմանատիպ ուսումնասիրություններ դեռ կատարված չեն, որից էլ ելնելով՝ փորձենք մեր կարծիքը խարսխել ՀՀ մշակույթի և երիտասարդության հարցերի նախարարության հրատարակած՝ Հայաստանի երիտասարդության ազգային զեկույցում ներկայացված տվյալների վրա¹¹: Այս իմաստով զեկույցում ներկայացված տվյալները բացարձակ հակառակ պատկերն են ներկայացնում մշակութային ու կրոնակեղեցական կյանքի առնչությամբ: Մշակութային կյանքը, ըստ ամենայնի, հանրապետությունում բավականին լուրջ վերելք է ապրում, որի վկայությունը վերջին տարիներին լեցուն թատրոններն ու կինոդահլիճներն են (սա ընդամենը մեկ դրսևորում է)¹²:

Կարելի է ասել, որ միանգամայն այլ պատկերի ենք հանդիպում կրոնական կյանքի հետ կապված հարցերում, որտեղ կրոնի նկատմամբ երիտասարդության մոտեցումները միանգամայն հակասական են, բայց և օրինաչափ: Գաղտնիք չէ, որ Հայաստանի բնակչության մեծամասնությունը իրեն համարում է Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդ, չնայած դրանից բխող պարտականությունների ու պարտավորությունների մասին ընդհանրապես պատկերացում չունի: Այս տեսանկյունից երիտասարդությունը ևս բացառություն չէ, քանի որ հարցվածների 89.4%-ը իրեն համարում է Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդ, սակայն միևնույն ժամանակ նշում, որ որևէ ակնկալիք չունի եկեղեցուց (56.3%): Միևնույն ժամանակ, իհարկե, ավելորդ չենք համարում նշել, որ եկեղեցական կյանքում հետևորդների ակտիվության առունձով ավետարանական եկեղեցիների երիտասարդները զգալիորեն գերազանցում են Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդ երիտասարդներին¹³:

Ցավոք, պետք է արձանագրել, որ նույնիսկ համալսարանական կրթությամբ երիտասարդներից շատերը խոր պատկերացում չունեն անգամ իրենց մասնակցած շատ ծեսերի ու տոների նշանա-

¹¹ Ուշագրավ է, որ ՀՀ կառավարության 2006 թ. փետրվարի 2-ի միստի թիվ 6 արձանագրային որոշմամբ հրատարակված «Հայաստանի Հանրապետության երիտասարդական պետական քաղաքականության 2006-2007 թթ. ռազմավարությունը» առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել երիտասարդության հոգևոր-մշակութային կյանքի բարելավմանը:

¹² Համաձայն Հայաստանի երիտասարդության ազգային զեկույցի՝ հարցված երիտասարդների 40%-ը դրական է գնահատել մշակութային կյանքում առկա տեղաշարժերը, չնայած մոտ 30%-ը դժվարացել է պատասխանել: Առավել մանրամասն տե՛ս Հայաստանի երիտասարդության ազգային զեկույց, Երևան, 2007, էջ 96:

¹³ Հայ առաքելական եկեղեցու որոշ թեմերին կից երիտասարդական կառույցները, մասնավորապես Արարատյան Հայրապետական թեմի, Ջրվեժի և այլն, եկեղեցական համակարգում գործող հայորդյաց տները մեծ գործ են կատարում երիտասարդներին Հայ առաքելական եկեղեցու շուրջ համախմբելու ուղղությամբ: Այնուամենայնիվ, ճշմարտության առջև չմեղանչելու համար պետք է նշենք, որ այդ համախմբման գործընթացը տեղի է ունենում ոչ թե «մաքուր հավատքի», այլ եկեղեցու սոցիալական, կրթական, մշակութային, ծիսապաշտամունքային և այլ ասպեկտների շուրջ: Նշվածի ապացույցն այն է, որ երիտասարդների զգալի մասը մեծ կարևորություն է տալիս եկեղեցուն ամուսնանալուն (60.4%):

կության ու կարևորության մասին: Մյուս կողմից՝ պետք է արձանագրենք, որ հայ երիտասարդությունը մեծ մասամբ աշխարհիկ է՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով¹⁴:

Կարծում ենք՝ երիտասարդության ընդգրկվածությունը տարաբնույթ սոցիալական բնույթի գործողություններում կարևոր է երիտասարդության մեջ հոգևոր-մշակութային արժեքների նկատմամբ վստահության ու հավատքի առումով: Առավել մեծ նշանակություն ունի ոչ թե կրոնական պատկանելությունը, այլ տվյալ պատկանելությունից բխող գործողությունները, որոնք ազգային, պետական, քաղաքացիական, ընտանեկան, համազգային և համամարդկային արժեքային դաշտում են:

Գիտությունը, բարձրագույն տեխնոլոգիաները և կրոնական կազմակերպությունները

20

Դարեր շարունակ գիտական նվաճումները տարաբնույթ խնդիրներ են առաջադրել կրոնական կազմակերպությունների ու կառույցների առջև: Այդ խնդիրների լուծումը կամ էլ լուծման ուղիների որոնումը նորանոր խնդիրներ էր առաջացնում ինչպես գիտության, այնպես էլ կրոնական կառույցների համար (խոսքը մասնավորապես քրիստոնեության մասին է): Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ որոշ բացառությամբ տնտեսական զարգացմամբ հիմնականում առանձնանում են քրիստոնեական մեծամասնություն կազմող բնակչությամբ երկրները, պարզ կդառնա, որ գիտության, բանականության և հավատքի, եկեղեցու հարաբերության խնդիրը մշտապես արդիական է եղել քրիստոնեության համար:

Այս հարցում Հայաստանը և հայ հասարակությունը ևս բացառություն չեն: Արտաքուստ թվում է՝ առաջ քաշած հարցը շինծու է և արհեստական, սակայն խնդրի մեջ խորանալու պարագայում պարզ է դառնում նրա արդիականությունը նաև հայ իրականության համար: Հայ առաքելական եկեղեցին հավատարիմ է մնում իր ավանդական արժեհամակարգերին նաև այս հարցում և աշխատում է հնարավոր

¹⁴ ՔՄՅԿ-ի անցկացրած հարցումը բարձրագույն կրթությամբ երիտասարդների շրջանում ցույց տվեց, որ նրանցից շատերը, իրենց համարելով խոր հավատացյալներ, որևէ պատկերացում չունեն այդ հավատքից բխող իրենց գործողությունների, պարտականությունների կամ կենսակերպի մասին: Այս տեսանկյունից հետաքրքրական է համեմատությունը արևմտյան երիտասարդության հետ, երբ վերջիններս հպարտություն են համարում խոսել իրենց հավատքի ու կրոնական պրակտիկայի մասին, մինչդեռ հայ երիտասարդության մեջ սեփական հավատքի մասին վկայելը դիտարկվում է հասարակական տաբուների շարքում, ու շատերը խուսափում են խոսել այդ մասին: Դեռ ավելին, «հավատացյալ լինելը» նույնացվում է Հայ առաքելական եկեղեցուց այլ կրոնական կազմակերպության պատկանելու հետ, որն, իհարկե, շատ հարցեր է առաջադրում ու ցույց տալիս հայ երիտասարդի ոչ միայն աշխարհիկ, այլև իրական հավատքից բավական հեռու լինելու բնույթը:

րինս խուսափել բարձրագույն տեխնոլոգիաների գործածումից կամ էլ փորձում իր համակարգում ներառել այնպիսի տարրեր, որոնք եկեղեցական ատրիբուտները, ծիսապաշտամունքն առավել գրավիչ կդարձնեն այդ տեխնոլոգիաների բազմաթիվ դրսևորումներից ազդված երիտասարդների համար: Սակայն նմանատիպ որևէ առաջարկ արխայիկ արժեհամակարգերի պաշտպան եկեղեցիները համարում են մարտահրավեր եկեղեցական կառույցին ու նրա ավանդույթներին: Այս դիրքերից հանդես եկող որոշ հեղինակներ էլ կարծում են, որ դա գլոբալացմամբ պայմանավորված վտանգ է, որի ազդեցությամբ հայ ազգային ավանդույթներն ու արժեքները կփոխարինվեն առավել հզոր երկրների ավանդույթներով ու արժեքներով¹⁵: Կարծում ենք՝ այս տեսակետն իրականության հետ որևէ եզր չունի և օգտագործում է շատ պարզ քարոզչական գործիքներ հավատացյալներին համոզելու համար:

Այս իմաստով պետք է նշենք, որ Հայաստանում գործառնող բողոքականության տարատեսակները և այլ կրոնական կազմակերպություններ առավել ճկուն են և գործածում են ժամանակակից տեխնոլոգիական ողջ զինանոցը՝ իրենց ադեպտների շարքերն ընդլայնելու նպատակով: Հայ առաքելական եկեղեցու կողմից այս հարցում որևէ մշակված ծրագիր կամ հայեցակարգ գոյություն չունի, սակայն եկեղեցին այս հարցում կիրառում է երկակի ստանդարտներ. մի կողմից՝ թե՛ եկեղեցականները և թե՛ եկեղեցու աշխատակազմը եկեղեցիներում գործածում են համակարգիչներ կամ էլ տաքացման ժամանակակից համակարգեր, սակայն միաժամանակ եկեղեցում մեծ էկրաններ տեղադրելու և պատարագին ու ժամերգություններին վիզուալ հետևելու՝ որոշ եկեղեցականներին արված առաջարկությունները դիտվում են բողոքական կամ արևմտյան ազդեցության արդյունք և համարվում անընդունելի:

Խնդիրն առավել հետաքրքրական է դառնում, երբ անդրադառնում ենք Հայաստանում գրանցված կրոնական կազմակերպությունների կողմից ինտերնետային հնարավորությունների գործածմանը: Այս իմաստով Հայ առաքելական եկեղեցու կառույցում գործում են Արարատյան թեմի կողմից ղեկավարվող www.gahana.am ինտերնետային կայքը, որը կոչված է պատասխանելու հավատացյալներին հուզող հարցերին, ինչպես նաև գիտատեղեկատվական www.zvartnotc.am կայքը: Չնայած նրան, որ Հայաստանում հաճախ ենք ականատես լինում հեռախոսային քարոզի, սակայն դեռևս ինտերնետային հասցեներով քարոզչական կոչերի չենք հանդիպում: Որոշակի

¹⁵ Հ. Մարգարյան, Արդի մարտահրավերներն ու Հայոց եկեղեցին հոգևոր անվտանգության համատեքստում, Բանբեր, թող. 5, էջ 16:

խնդիրների ենք հանդիպում էջմիածնի Մայր Աթոռի, Մեծի Տանն Կիլիկո, Երուսաղեմի ու Կոստանդնուպոլսի ինտերնետային կայքերի հետ կապված, որոնք չնայած նրան, որ համակողմանի տեղեկություններ են պարունակում եկեղեցական կենտրոնների աշխատանքի ու գործունեության մասին, սակայն դեռևս հեռու են բավարար տեղեկատվություն պարունակելուց և արագ արձագանքելու մշակույթից:

Իհարկե, նշելով այս ամենի մասին, օբյեկտիվորեն գնահատելով մեր կարողությունները՝ ասենք, որ այս ոլորտում Հայաստանի կրոնական կազմակերպությունները նույնիսկ համեմատվել չեն կարող Արևմուտքում գործառնող եկեղեցիների հետ (որոշ բացառություն են նրանք, որոնք իրենց կենտրոններն ունեն Արևմուտքում): Դա, իհարկե, պայմանավորված է հիմնականում օբյեկտիվ իրականությամբ, քանի որ ազգաբնակչության փոքր մասն է օգտվում ինտերնետից և, երկրորդ, տարածական սահմանափակությունը բացառում է այնպիսի երևույթների ծավալումն ու գործառնումը, ինչպիսին կիրճերը կրոնն է:

Պետք է նշել, որ, չնայած շատ դեպքերում բարձրագույն տեխնոլոգիաներով պայմանավորված էլեկտրատեխնիկայի օգտագործմանը, Հայ առաքելական եկեղեցին երբեմն ինքնաբուխ գործողություններ է իրականացնում Արևմուտքից ներթափանցած արժեհամակարգերի կամ ավանդույթների դեմ (որպես այդպիսին կարելի է նշել ս.Վալենտինի օրվա կապակցությամբ հոգևորականների արտահայտած բացասական կարծիքները և այն Ս. Սարգսով փոխարինելը, ինչպես նաև Կոդ դա Վինչի ֆիլմի դեմ կազմակերպված քարոզարշավը): Այս իմաստով կարծում ենք, որ նմանատիպ չփաստարկված հակաքարոզը ոչ միայն չի կարող արդյունավետ լինել, այլև հնարավոր է ունենա լրիվ հակառակ արդյունքը, որ տեղի ունեցավ նշված ֆիլմի դեմ առաջացած աղմուկի պատճառով: Հետևաբար, նպատակահարմար չէ հենց հայ ժողովրդի շահերի տեսանկյունից հակաքարոզ տանել կրոնական բովանդակություն ունեցող որևէ բանի դեմ, որ հղի է հակառակ արդյունքի առաջացման վտանգով:

Հանդուրժողականության հիմնահարցը կրոնական կազմակերպություններում

Պարսոնսյան կառուցվածքագործառնական դպրոցի ավանդույթներին հետևելու դեպքում պետք է պնդենք, որ կրոնը սոցիալական փոփոխությունների մեջ հսկայական դեր է խաղում և հաճախ հանգեցնում է կոնսեսուսի, ինտեգրացիայի կամ էլ հավասարության: Չնայած այս տեսակետին՝ կրոնի սոցիոլոգիայի մեջ առկա է այն տե-

սությունը, որ կրոնը որևէ էական դեր չի խաղում հասարակական կյանքում տեղի ունեցող գործընթացների մեջ, և նրա դերի բարձրացումը արհեստական շահարկումների արդյունք է¹⁶:

Չնայած վերը նշված տեսակետներին, պետք է նշել, որ կրոնն իր էությունը սոցիալական իրականության կողմերից է, որ գործառնում է հասարակական միջավայրում և փոխազդեցության մեջ է այդ միջավայրի հետ: Այս իմաստով հասարակական կյանքում տեղի ունեցող շատ երևույթներ դժվար է առանձնացնել իրենց կրոնական գործոններից, չնայած շատ դեպքերում այլ գործոններն աննկատ են կամ էլ դժվար է դրանք իդենտիֆիկացնել: Դա է պատճառը, որ գիտնականներից շատերը հաճախ դժվարանում են ժխտել, որ կրոնը կարևոր դեր է խաղում սոցիալական ուղղվածություն ունեցող ակտիվ գործողություններում:

Սոցիալական գործողությունների մեջ կրոնը կարող է ունենալ ինչպես կառուցողական, այնպես էլ կործանարար ազդեցություն: Խնդիրն այն է, թե ինչ ուղղվածություն են տալիս կրոնական աշխարհայացքին տվյալ կառույցի վերնաշենքում գտնվող առաջնորդներն ու ինչ նպատակների են այն ծառայեցնում: Երբեմն նույնիսկ հնարավոր են այնպիսի իրավիճակներ, որ կրոնական կազմակերպությունների անդամները կարող են անգիտակցաբար ծառայել կրոնական աշխարհայացքի հետ անհամատեղելի դեստրուկտիվ նպատակների: Միևնույն ժամանակ կրոններն ունեն մի շատ կարևոր առանձնահատկություն, որ չունեն շատ այլ կառույցներ. նրանք իրենց բնույթով ազգային են, նաև վերազգային ու տրանսազգային: Հայաստանում գործող կրոնական կազմակերպությունները բավական հետաքրքիր պատկեր են ներկայացնում իրենց գործառնության դաշտի ընդգրկվածության իմաստով: Հայ առաքելական եկեղեցին պատմական փաստերի բերումով գործառնում է բավական մեծ տարածքի վրա, սակայն այն ունի համազգային բնույթ, այսինքն՝ գործում է միայն հայերի շրջանակներում (շատ հազվադեպ՝ այլազգիների): Իսկ ավետարանական հարանվանությունները, ինչպես նաև այլ կազմակերպություններ ունեն տրանսազգային բնույթ, որով էլ հաճախ պայմանավորվում են Հայ առաքելական եկեղեցու՝ իր առանձնահատկությունների ու բացառիկ իրավունքների մասին պնդումները:

Վերոնշյալը հանգեցնում է նրան, որ կրոնական կազմակերպությունների ղեկավարների խոսքը հաճախ ավելի կարևոր ու մեծ նշանակություն է ունենում, քան քաղաքական ղեկավարների, որովհետև կրոնական լիդերների քաղաքական լեգիտիմությունը գերազանցում է քաղաքական գործիչների լեգիտիմությանը: Այդ լեգիտիմության

¹⁶ St'u Smith, Christian. The Emergence of Liberation Theology. Chicago, 1960, p. 3:

պահպանության նպատակով կրոնական կազմակերպությունները մշտապես հանդես են եկել պահպանողականության դիրքերից և շատ դժվարությամբ հարմարվել ժամանակի պահանջներին: Նույնիսկ լիբերալ հողի վրա գործառնող ավետարանական ուղղությունները երբեմն հանդես են գալիս ամենաուժեղ պահպանողականների դիրքերից ու կերպարով: Նմանատիպ դիրքորոշումը հաճախ հանգեցնում է սոցիալ-հասարակական կյանքում օրավուր աճող հիմնախնդիրների ոչ արագ ու ոչ արդյունավետ պատասխանների: Եթե Հայ առաքելական եկեղեցու պարագայում ամեն ինչ պարզ է, ապա տրանսազգային կառույց հանդիսացող կրոնական կազմակերպություններն ստիպված են լինում հարմարվել «հայ» տարածության մեջ, որն էլ երբեմն նրանցից մեծ զոհողություններ է պահանջում: Դա է պատճառը, որ սեռական բարոյականության, միասեռականների ամուսնության և այլ խնդրահարույց հարցերի կապակցությամբ տրանսազգային կառույցները դրսևորում են տարբեր, երբեմն էլ իրարից բավականին տարբերվող դիրքորոշում:

Չնայած վերոնշյալին, որոշ հեղինակներ կարծում են, որ կրոնական կազմակերպությունները հասարակության կամ, ավելի ճիշտ, կառավարման համակարգի պահպանողականության կամ ավտորիտարիզմի պատճառով մնում են միակ «բաց տարածությունները» քաղաքացիական հասարակություն ձևավորելու համար¹⁷: Այս տեսակետին ժամանակակից քաղաքագետներին լիովին հակադրվում է Խ. Կազանովան, որը կարծում է, թե ժողովրդավարության երրորդ ալիքի առաջացումը կաթոլիկ երկրներում հենց պայմանավորված էր եկեղեցու ունեցած ավտորիտար-պահպանողական իշխանությամբ¹⁸:

Այս իմաստով կարող ենք ասել, որ վերոնշյալով էլ պայմանավորվում է կրոնական կազմակերպությունների կողմից դրսևորվող անհանդուրժողականությունն աշխարհիկ կյանքի տարբեր դրսևորումների, աշխարհիկ հասարակարգի պահանջների և մնացած այլ կրոնական կառույցների նկատմամբ, որն էլ կրոնահասարակական կյանքում հաճախ հանգեցնում է ստագնացիայի: Կարծում ենք՝ Հայաստանում գործառնող կրոնական կազմակերպությունները պետք է մի կողմ թողնեն հասարակական կյանքում իրենց քաղաքական պայքարը և առավել կենտրոնանալ իրենց բուն նպատակի՝ համամարդկային արժեքների քարոզչության և այդ արժեքներին համահունչ կեցվածք որդեգրելու վրա: Այս նպատակով կարե-

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:

¹⁸ Խ. Կազանովա, «Քաղաքացիական հասարակությունը և կրոնը. կաթոլիկության հետահայաց դիտարկում և մտորումներ իսլամի շուրջ՝ ապագայի տեսանկյունից, (Կրոն և հասարակություն), թիվ 1, էջ 30-39:

լի է ստեղծել միջհավատքային հասարակական կառույցներ, որոնք կներառեն տարբեր կրոնական կազմակերպությունների անդամների և միասնաբար կփորձեն լուծել հասարակության մեջ առկա տարաբնույթ խնդիրներ՝ սկսած աշխատանքի տեղավորումից մինչև առողջապահական հարցերի լուծում: Հաշվի առնելով Հայ առաքելական եկեղեցու ունեցած դարավոր դերը՝ նպատակահարմար կլիներ, որ այդ գործը ստանձներ հենց Հայ առաքելական եկեղեցին՝ իր երիտասարդական ու ոչ կրոնական ինստիտուտների միջոցով: Առաջին հայացքից նման առաջարկը կարող է ուտոպիստական թվալ, սակայն մշակութային ու կրոնական բազմազանությամբ առաջացած ու առաջացող հնարավոր խնդիրների լուծումը և կանխարգելումը հնարավոր կլիներ նմանատիպ հասարակական կառույցների միջոցով, որին կմասնակցեր ամենակարևոր «կառույցը»՝ հայ հասարակությունը, այսինքն՝ եկեղեցին:

ԻՐԱՆԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՓՈՔՐԱՄԱՏՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

26

Իրանը, լինելով թեոկրատական (աստվածապետական) պետություն, ընդունում է փոքրամասնությունների «կրոնական» որակումը՝ մերժելով էթնիկ տարբերակումները: Ակնհայտ է, որ պաշտոնապես ընդունված չորս «կրոնական փոքրամասնություններն» ունեն իրենց էթնիկ բնորոշիչները: Նշենք, որ «ազգային փոքրամասնություն» եզրի հանդեպ վերապահ վերաբերմունքը գոնե նորագույն պատմության մեջ գալիս է դեռ Ռեզա Փեհլեվի շահի վարած համաիրանական քաղաքականությունից: Եվ այդ մոտեցումն ամենևին իսլամական վարչակարգի ծնունդ չէ: Համաիրանական (պանիրանիզմի) գիտակցության մեջ էթնիկ ինքնատարբերակումը պրոպագանդվել է որպես վնասակար դրսևորում: Մյուս կողմից՝ իսլամական հեղափոխության հաղթանակից հետո գաղափարաբանական դաշտում որդեգրվեց շիայականության վրա խարսխվող պանիրանիզմի գաղափարախոսությունը: Հարկ է նշել, որ սլաքը, պարսիկներից գատ, նախ և առաջ ուղղված է այլ իսլամադավան ազգություններին, ընդ որում ո՛չ միայն իրանական (քրդեր, լոռեր, բելուջներ, բախթարներ¹, արաբներ, թուրքմեններ, թուրքական ինքնագիտակցություն ունեցող այլ հանրույթներ²): Փաստենք, որ վերոնշյալ մոտեցումը բխում է նաև Իրանի՝ որպես իսլամական հանրապետության, ընկալած պետական շահերից: Նրանք բոլորը պաշտոնապես համարվում են իրանցիներ և իսլամական ումմայի ներկայացուցիչներ:

Նախքան ոչ իսլամական փոքրամասնություններին դիտարկելը, հիշատակենք սուլենի փոքրամասնության պարագան: Ինչպես մեզ տեղեկացրին ՀՀ-ում ԻԻՀ դեսպանության հասարակայնության

¹ Ուշագրավ է, որ այս ազգերի անվանումներով են կոչվում նրանց բնակության վարչատարածքային միավորները՝ օստանները:

² Մի փոքր այլ է Արևմտյան Ատրպատական և Արևելյան Ատրպատական օստանների թրքախոս բնակչության պարագան: Այստեղ գործում են թուրքական ինքնագիտակցության վրա խարսխվող կազմակերպություններ, հրատարակվում են հանդեսներ: Ըստ Իրանից ստացվող տեղեկությունների՝ նշյալ վարչատարածքային միավորների բնակչության միայն մի փոքր հատվածն ունի «ադրբեջանական ինքնագիտակցություն», որը զիջում է զանգվածներում առավել տարածված շիայական ումմային մաս կազմելու գիտակցմանը:

հետ կապերի բաժնից, սուսնի մահմեդականները հիմնականում կենտրոնացած են երկրի և՛ արևմտյան, և՛ արևելյան սահմանամերձ ծայրագավառներում, ընդ որում ծագումով ոչ պարսիկ բնակչություն ունեցող շրջաններում: Նրանց թիվը մոտ 3 մլն 200 հազար է: Այն հարցին, թե արդյո՞ք սուսնիները ներկայացված են խորհրդարանում հատուկ պատգամավորական մանդատներով, պատասխանեցին, որ «սուսնիներն ընտրվում և ընտրում են ընդհանուր հիմունքներով և ներկա են օրենսդիր մարմնում, սակայն հատուկ պատգամավորական մանդատներ չունեն, ինչպես, ասենք, քրիստոնյաները և այլք, քանի որ մուսուլման են, ու նրանց սուրբ գիրքն էլ Ղուրանն է»³: Խորհրդարանում սուսնիներից բաղկացած պատգամավորական խմբի թիվը մոտ 10-ն է:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության սահմանադրության 19-րդ հոդվածում նշվում է, որ «*իրանցիներն, անկախ իրենց ազգային, ցեղային պատկանելությունից, օրենքի առաջ հավասար են, և մաշկի գույնը, ծագումը կամ լեզուն և այդօրինակ այլ հատկանիշները չեն կարող արտոնություն համարվել*»:

«Սույն հոդվածում պետությունը գործնական հողի վրա շատ խճողված ու բազմանշանակ, կողմնակալ մեկնաբանումների ու վերաբերմունքի դրսևորումներ է թույլ տալիս», - մեր զրույցում ասաց Եվրոպայում քրդական տարագրության ներկայացուցիչը, որը գերադասեց անհայտ մնալ:

21

Այսուհանդերձ, Իրանի խորհրդարանի 290 պատգամավորական մանդատներից 5-ը, ըստ երկրի սահմանադրության, պաշտոնապես ճանաչված «կրոնական փոքրամասնություններին» են հատկացված: Դրանք են՝ 2 հայ (մեկը ներկայացնում է Թեհրանն ու հյուսիսային իրանահայությանը, մյուսը՝ հարավային իրանահայությանը), 1 զրադաշտական, 1 իրեա, 1 ասորի («նեստորական» և «քաղդեացի»՝ կաթոլիկ համատեղությամբ): Ինչպես նկատելի է, նշյալ խմբերին տրվող «կրոնական փոքրամասնություն» անվանումը լիովին համատեղելի է նրանց՝ որպես «ազգային» բնորոշման հետ: Դուրս լինելով մահմեդական ունմայից (լայն իմաստով՝ հասարա-

³ Տարբեր ժամանակներում սուսնի և շիա ուղղություններ դավանողները իրենց կրոնական պարտքն են համարել միմյանց մեղադրել Մուհամեդ մարգարեի նախանշած ուղղուց շեղվելու, ընդհուպ «աստվածուրացության» մեջ: Իսկ VII դարի սուսնի խալիֆների ոտնձգություններին դիմադրական շարժումները, որոնց ժամանակ նահատակվում էին շիա իմամները, կազմում են շիայականության գաղափարախոսական ակունքները: Կրոնական ինքնատարբերակման դրոշի ներքո էին մղվում նաև Օսմանյան սուլթանության և Սեֆյան շահնշահության միջև արյունալի, ցեղասպան պատերազմները XVI դարում: Ներկայումս էլ սուսնիադավանների տեղաբաշխվածությունը հատկապես սահմանամերձ գոտիներում Իրանի պետական այրերի մտահոգության առարկան է:

կությունից)՝ այս խումբը, փաստորեն, շարիաթի վրա հիմնված սահմանադրության համաձայն՝ դիտարկվում է որպես «կրոնական փոքրամասնություն»: Սահմեդականություն դավանող մեծամասնությունը՝ ունման, բնորոշելի է որպես հիմնականում իրանական ծագմամբ ազգերի զուտ ֆորմալ մի դաշինք՝ պանիրանականության ատաղձով և շիայականության միավորիչ գործոնով⁴:

Հայերը Իրանում

28

Դեռևս 1935թ-ին Ռեզա Փեհլեվի շահի կառավարությունը հրատարակեց «Իրանահայության ընտանեկան և ժառանգական օրենքների ժողովածուն», որը համայնքի ներքին իրավունքների ճանաչման, համակարգման և միաժամանակ վերահսկման փորձ էր: Սակայն 1936թ-ին շահի վարած համաիրանականության քաղաքականության համատարած պարսկացման պայմաններում փակվեցին հայկական դպրոցները: Դրանք վերաբացվեցին 1942-43թթ., արդեն գահաժառանգ Մոհամեդ-Ռեզա Փեհլեվիի օրոք: Սակայն կրթօջախներում գերիշխող և արտոնյալ կարգավիճակում մնաց պարսկերենը: Բացի հայոց լեզվի դասաժամերից, հայերենը թուլատրվում էր միայն հայոց պատմության, կրոնի ու երաժշտության դասավանդման ժամանակ:

1956թ-ին համաշխարհային երկու բևեռների միջև թափ հավաքող «սառը պատերազմի» պայմաններում շահ Մոհամեդ-Ռեզայի եռանդագին մասնակցությամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Իրանի թեմը հանձնվեց Անթիլիասի Կիլիկիո աթոռին: Իրանի եկեղեցին բաղկացած է երեք թեմերից՝ Թեհրանի, հյուսիսային և հարավային:

Մինչև 1979թ. հայերի թիվը Իրանում մոտ 200 հազար էր, որի 75%-ը քաղաքային բնակչությունն էր: Նրանք մեծապես ներգրավված էին պետական համակարգում և տնտեսական ու իրավաբանական ոլորտներում: Քիչ չէին խոշոր ձեռնարկատերերը: Հայերը ներգրավված էին նաև բանակային, սպայական ծառայության մեջ: Զգալի թիվ էին կազմում նավթարդյունաբերության ոլորտի աշխատակիցները: 1978թ-ի վերջին հակաշահական զանգվածային հուզումների պայմաններում զգալի թվով հայեր արտագաղթեցին Լիբանան և ԱՄՆ: Իր հերթին, հայ համայնքի երիտասարդ ներկայա-

⁴ Ունմայի մաս են նաև խուզիստանի արաբները, որոնք սեմական են, իսկ ահա հնադավան իրանցիները՝ զրադաշտականները, հասկանալի է՝ ոչ:

ցուցիչների մի հատված այդ ժամանակ իր առաքելությունը տեսավ «Թուղե» համայնավարական կուսակցության շարքերում ընդգրկվելու և պայքարելու մեջ՝ դառնալով շահական ՍԱՎԱՔ-ի և Խոնեյնու գլխավորած շարժման կրկնակի քննադատության ու բռնաճնշումների թիրախ:

Ակնհայտ է, որ այդ հուզումնալից տարիներին հակամետ կողմերից յուրաքանչյուրը ցանկանում էր հատկապես իր կողքին տեսնել կազմակերպված հայ համայնքը: Հեղափոխությունից հետո, այդուհանդերձ, տիրող ընդհանուր անկայուն կացության և նկատվող անուղղակի խտրական վերաբերմունքի, արտագաղթի հետևանքով հայության թիվը կրկնակի կրճատվեց: Բացասական դրսևորումներից հարկ է նշել հայոց դպրոցների նկատմամբ վարվող քաղաքականությունը, որի պատճառով 80-ականների սկզբին դրանք կրկին փակման ենթարկվեցին: Սա հայության վճռական ընդվզման պատճառ դարձավ: Եվ չնայած դպրոցները կազմակերպված բողոքի և զործադուլի շնորհիվ վերաբացվեցին, այդուհանդերձ, ինչպես և 40-ականներին դրանցում դասավանդման մեջ գերիշխող դիրքում պարսկերենն է, մինչդեռ հայերենին վերապահված են լեզվի, հայոց և կրոնի պատմությունները:

29

Չնայած հայերը չեն կարող զբաղեցնել զինվորական բարձր պաշտոններ, այդուհանդերձ այդ հանգամանքը չխանգարեց, որ հեղափոխությունից հետո, ընդհուպ 1988թ., իրան-իրաքյան պատերազմի ժամանակ հայերին որպես շարքային զորակոչեն բանակ՝ տեղաբաշխելով առաջին ճակատային գծում: Առանց այն էլ նոսրացող իրանահայությունը տվեց զգալի թվով զոհեր: Այս մասին, սակայն, պաշտոնական վիճակագրություն չկա (ի դեպ, քիչ չէր նաև հայերի թիվը իրաքյան բանակում):

Իսլամական հեղափոխությունից հետո հայերին նշյալ ոլորտներից, հատկապես պետական նշանակության պաշտոնական դիրքերից դուրս մղելու միտում նկատվեց, որը հետզհետե խորացավ: Ներկայումս, որոշ վկայությունների համաձայն, նույնիսկ թաղապետի պաշտոն զբաղեցնելու ակնհայտ հնարավորություն ունեցող և համայնքից դուրս էլ իր վարչարարական ունակություններով հեղինակություն վայելող հայը, չգրված օրենքով ստիպված է չներկայացնել իր թեկնածությունը: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ ներկա կացությանը ենթակա են նաև մյուս կրոնական փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները:

Ներկայումս հայ համայնքի գործերը տնօրինում է պետու-

թյան կողմից այդ իրավունքը վայելող թեմական խորհուրդը՝ բաղկացած համայնքի 12 ներկայացուցիչներից: Այն իրավասու է զբաղվել ընտանեկան և ժառանգության խնդիրներով, որոնք ի հայտ են գալիս համայնքի ներսում: Թեմական խորհրդի փաստացի նախագահն է հոգևոր իշխանությունը ներկայացնող Սեպուհ արք. Սարգսյանը: Եկեղեցին իրավասու է զբաղվել կնունքի, պսակադրության և հուղարկավորության գործերի վարմամբ: Թեմական խորհրդին կից գործում է աշխարհականներից բաղկացած Հոգաբարձուական խորհուրդը:

Ներկայումս ոչ պաշտոնական տեղեկությունների համաձայն՝ հայության թիվը հասնում է մոտ 50 հազարի, այսինքն՝ չորս անգամ պակաս, քան հեղափոխությունից առաջ: Նրանք զբաղված են առևտրի և սպասարկման ոլորտներում: Համայնքն իր առջև ծառայած խնդիրները խորհրդարանում բարձրացնելու հնարավորություն ունի վերոնշյալ երկու պատգամավորի միջոցով:

30

Ինչպես նշեցինք, իրանահայ թեմն ունի երեք ճյուղ՝ Թեհրանի (կենտրոնական՝ Ս. Սարգիս), հյուսիսային (կենտրոնը՝ Թավրիզում) և հարավային (կենտրոնը՝ Սպահանում):

Իրանում գործող հայ ավանդական կուսակցություններից ամենաընդգրկունը Հայ հեղափոխական դաշնակցությունն է («Ալիք» շաբաթաթերթով): Վերջինիս փաստացի վերահսկողության ներքո են գտնվում ոչ միայն աշխարհիկ՝ մարմնամարզական, մշակութային, այլև եկեղեցական կառույցներն ու թեմական խորհուրդը: ՀՀ-ն տիրապետող դիրք ունի նաև կրթօջախների ուսուցչական անձնակազմի ընտրության հարցում: Ըստ ՀՀ տվյալների՝ կուսակցությունն ունի մոտ 5 հազար անդամ, սակայն կան տեսակետներ, որ իրականում անդամների թիվն ավելի փոքր է: Ընդհանրապես, Իրանի հայ համայնքի նկատմամբ այս կուսակցության ձևավորված հարաբերությունները ոչ դաշնակցական ներկայացուցիչների կարծիքով՝ բացատրվում են ինչպես շահական վարչակարգի, այնպես էլ իսլամական կառավարման մարմինների հետ ձևավորած «ավելի քան սերտ» հարաբերություններով: Ըստ նրանցից մեկի տեսակետի՝ «Նման իրավիճակում, երբ համայնքն հիրավի տրոհված է «կուսակցական» գերիշխող փոքրամասնության և «անկուսակցական» մեծամասնության, խաթարվում է համայնքի բարոյահոգեբանական ընդհանուր նկարագիրը, այն դարձնում են կուսակցական շահերով առաջնորդվող, զերծ միասնականության տեսլականից»:

Իրանում գործում է նաև Հայ ժողովրդային միությունը, որը

հրատարակում է «Արաքս» շաբաթաթերթը: ՀԺՄ-ի շուրջ են հիմնականում համախմբված ՀՅԴ մենատիրությունից դժգոհ սփյուռքյան ներկայացուցիչները (ըստ որում `ոչ միայն Իրանում, այլև սփյուռքյան այլ գաղթօջախներում): Թեհրանի և Սպահանի համալսարաններում գործում են հայագիտության ամբիոններ:

Խոսելով համայնքի մասին` հնարավոր չէ շրջանցել տարադավան հայերի գոյության փաստը: Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցուն կից այստեղ գործում է նաև Հայ կաթողիկե համայնքը: Կաթոլիկ միսիոներները XIV դարի սկզբից իրենց գործունեությունն են ծավալում Պարսկահայք նահանգում: Այդ դարասկզբին ֆրանցիսկյան, ապա և դոմինիկյան միաբանները բավական ակտիվ քարոզչություն են ծավալում հատկապես Ուրմիա լճի ավազանում: Դեռևս 1318թ. դոմինիկյան միաբան Բարդուղիմեոս Բոլոնիացու գործունեության շնորհիվ հաջողվում է Արտազի թեմն իր Սբ Թադեի վանքով ամբողջովին կաթոլիկացնել:

Ակտիվ միսիոներական գործունեության շնորհիվ կաթոլիկություն է ընդունում Մարաղան` իր շրջակա գյուղերով: Արդեն XVIII դարում Սեֆյան, ապա և Ղաջարական տիրակալների ժամանակ Հռոմի հետ հարաբերությունները (որի գործունեության ոլորտը, հասկանալի է, ընդգրկում էր բացառապես քրիստոնեադավան համայնքները) կանոնակարգված բնույթ են ստանում: Հատկապես Աբաս Ա-ի ժամանակ օրենսդրական բյուրեղացման միտվող հարաբերությունները ուսումնասիրողները մեկնաբանում են ընդհանուր աշխարհաքաղաքական թշնամու` Օսմանյան կայսրության ծավալապաշտական գործունեության հանգամանքով:

Կաթոլիկ համայնքներ կան Սպահանում, Շիրազում: Հայ կաթոլիկներին արտոնում են հիմնել դպրոցներ, միաբանություններ, տպարաններ և տպագիր հանդեսներ:

Ներկայումս, ընդհանուր առմամբ, հայ համայնքի զանգվածային արտագաղթի պայմաններում բազմապատիկ նվազել է նաև հայ կաթոլիկ համայնքի անդամների քանակը: Վատիկանի պաշտոնական տարեկան վիճակագրական հրապարակումներում նկատվում է հետևյալ պատկերը. 1990-2000թթ` 2200 մարդ, 2005-08թթ` 10 հազար մարդ⁵: Սակայն այդ թիվը ևս ուռճացված է թվում, չնա-

⁵ Հանրապետական, թիվ 3, 2009թ. Հայ կաթոլիկ համայնքների մասին, Արիստակես Սիմավորյան:

յած այն կարելի է մեկնաբանել որպես Իրաքի վերջին պատերազմի հետևանք: Այդուհանդերձ, դժվար է հավատալ, որ Իրաքի հայ կաթոլիկ համայնքը, որի անդամների թիվը, ի դեպ, Վատիկանի նույն վիճակագրության համաձայն, միշտ էլ համարվել է 2000, արտագաղթել է հիմնականում Իրանի ուղղությամբ:

Այժմ Իրանի հայ կաթողիկե համայնքը ներկայացված է Սպահանի եպիսկոպոսությանը, որի ղեկավարությունը համատեղության կարգով իրականացնում է Հայ կաթողիկե եկեղեցու Արևելաեվրոպական թեմի (ընդգրկում է ԱՊՀ տարածքը՝ նստավայրը Գյումրի) առաջնորդ Նշան արք. Կարաքեհեյանը (նա համատեղում է նաև Աթենքի օրդինարիատի ղեկավարությունը):

Ինչպես զրույցում նշեց սրբազանը, համայնքի առջև ներկայումս մի շարք հիմնախնդիրներ են ծառայած, որոնց հիմնական պատճառը արտագաղթն է: Առաջնորդը նույնպես վիճարկելի համարեց հայ կաթոլիկների՝ 10 հազարի հասնող թիվը՝ այն մոտավոր հաշվարկներով համարելով 3 հազար, քանի որ ստույգ թիվն ինքն էլ չգիտեր: Փաստորեն, համայնքի արտագաղթի պատճառով փակվել են մի շարք հաստատություններ, դպրոցներ, մայրապետաց միաբանությունը, և այսօր գործում է միայն մեկ դպրոց Թեհրանում: Գործում են Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին Թեհրանում, Սբ Վարդարանը (Աստվածամոր)՝ Սպահանում և Կասպից ծովի եզերքին՝ Սբ Անտոն եկեղեցին:

Հայ կաթողիկե համայնքի և պետության միջև հարաբերությունները կանոնավորվում են Թեմական խորհրդի միջնորդությամբ, իսկ եկեղեցական հարցերը (պսակադրություն, կնունք, հուղարկավորություն, ժառանգություն)՝ պետության հետ երկկողմ մշակված առանձին կանոնակարգով: Հայ կաթողիկե եկեղեցուց զատ, կաթոլիկությունը Իրանում ներկայանում է նաև ասորական քաղղեսական եկեղեցու ձևով: Մինչև վերջին տարիները առանձին գործել է նաև լատին եկեղեցին, սակայն պետության հետ չկանոնակարգված հարաբերությունների պայմաններում դուրս է մղվում և այժմ միայն սպասարկում է դիվանագիտական ներկայացուցիչների անդամներին:

19-րդ դարավերջին Իրանում իրենց գործունեությունը ծավալեցին նաև բողոքական եկեղեցու միսիոներները: Մեր օրերում, սակայն, բողոքականության և պետության հարաբերությունները առանձին գնահատման են արժանի:

Ըստ արևմտյան աղբյուրների՝ նոր բողոքական հարանվանություններին Իրանում հաջողվել է հիմնել երկու այսպես կոչված

Պարսկախոս Ավետարանական եկեղեցի՝ յուրաքանչյուրը մոտ 3-հազարական թվակազմով: Վերջիններս գործում են Թեհրանում: Նման առանձին խմբեր կան նաև Սպահանում: Կառուցվածքային առումով այս կառույցները գործում են «տնային խմբակների» սկզբունքով: Պարսկախոս անվանումը միտում ունի հուշելու, որ կառույցն ընդգրկում է ոչ միայն պարսիկների (մահմեդականների), այլև հրեաների, ասորիների և այլն: Չնայած վերջին փաստին, բուն մահմեդական զանգվածների շրջանում քարոզչությունը անվտանգ չէ՝ ելնելով թե՛ շարիաթից, որ Իրանի պետական օրենքների հիմքն է, թե՛ իսլամական հասարակության հոգեմտածելակերպից: Մահմեդականների շրջանում միսիոներության վտանգավորությունը փաստում են նաև հետևյալ հանգամանքները. նախ՝ հայտնի է, որ իրենց գործունեության ընթացքում բողոքական եկեղեցիների քարոզչությունը վերջին տարիներին ունեցել են նահատակներ: Վկայությունների համաձայն՝ միսիոներների նկատմամբ ֆիզիկական բռնությունների, սպառնալիքների և նրանց սպանությունների հետևում կանգնած են պետական հատուկ ծառայությունները: Նշենք, որ իրանցի պետական պաշտոնյաները մեկ անգամ չէ, որ ակնարկել են, թե մահմեդականների շրջանում գաղտնի քարոզչություն ծավալող կառույցների, տվյալ դեպքում բողոքական եկեղեցիների հետևում տեսնում են ԱՄՆ-ի և Իսրայելի հատուկ ծառայություններին: Բացի այն, որ կրոնափոխ մահմեդականը ենթակա է մահապատժի, մահապատժի է ենթակա նաև նրան «դարձի բերող» քարոզչինը: Հայտնի է, որ քրիստոնեությանն են հարում մահմեդական ունմայում մարզինալ դիրք ունեցող անհատները, որոնք միևնույն ժամանակ երկրում տիրող կայունության հանդեպ առավել արմատապես տրամադրվածներն են: Վերջիններս վերոնշյալ հատուկ մարմինների առանձնակի ուշադրության կենտրոնում են:

Իրանում պարսկախոս բողոքականների թիվը դժվար գերազանցի տասը հազարը: Այս թիվն էլ գերազանցապես կազմված է մեզապոլիսների բնակիչներից: Եվ դա բնական է, քանի որ այն անընդունելի է ընկալվում հատկապես պահպանողականությամբ հատկանշվող իրանական գյուղում:

Բողոքական միսիոներական գործունեությանը որոշակի ինտրիգ է հաղորդում այն, որ որքան շփվող են այս հարցում եկեղեցիների ստորին և միջին օղակների ներկայացուցիչները (հասկանալի է ինքնությունը չիրապարակելու պայմանով), օրինակ՝ «տնային խմբակների» ավագները, այնքան մերժողական են տրամադրված հարցազրույցի ղեկավար շրջանակները:

Ինչպես մեզ հուշեցին Թեհրանից, թե՛ Թեմական խորհուրդը և թե՛ Հոգաբարձուական մարմինը դժվար թե կարողանան ինչ-որ

կերպ օգնել «սխալ» վայրում քարոզող ավետարանական քարոզիչներին վերջիններիս նկատմամբ բռնությունների ժամանակ, մանավանդ որ մինչև հիմա էլ դա չի հաջողվել անել:

Բացի այդ, Իրանում գործող բողոքականության հարանվանություններից իր ներկայությունը փաստեց Հայաստանում գործող Յոթերորդ օրվա շաբաթապահ գալստական եկեղեցին (ադվենտիստական): Համաձայն Երևանի համայնքներից մեկի պատասխանատուի տվյալների, չնայած ժամանակին Թեհրանում եղել է հարյուրի հասնող, բացառապես պարսկահայերից կազմված համայնք, ներկայումս արտագաղթի պատճառով այդ թիվը հասել է մոտ 30-ի:

«Եհովայի վկաներ» կազմակերպության պատասխանատուներն ասացին, որ Իրանում կառույցի անդամների թիվը հստակ կարող է իմանալ միայն Հայաստանի իրենց ամենաավագ երեցը: Իսկ վերջինս այդ մասին չի ասի նույնիսկ իրենց: Սակայն իրենց պատկերացումներով Եհովայի վկաների թիվը այդ երկրում չպետք է գերազանցի 150-ը: Մայրաքաղաքում կենտրոնացած հավատացյալները բացառապես հայեր են, պետությունն էլ նրանց նույնիսկ շինություն-հավաքատեղի գտնելու հարցում օժանդակել է:

34

Կարծում ենք՝ մահմեդականությունից նորադարձ քրիստոնյաների առկայությունը վերոնշյալ վեց հազարի տեսքով ունի նաև հետևյալ սկզբնապատճառը. կրոնափոխությունը շատ իրանցիների համար երկրից արտագաղթելու հավելյալ դյուրացնող միջոց է և առավել ներկայանալի, հասկանալի և ըմբռնելի արևմտյան էմիգրացիոն կառույցների և ընդհանրապես արևմտյան հասարակության աչքին: Մեր այս կարծիքին համամիտ են Երևանում ուսանող պարսիկ մի քանի երիտասարդներ ևս, որոնք թեպետ կրոնափոխ չեն եղել և ընդհանուր առմամբ բացասաբար են վերաբերվում այդ երևույթին, բայցև ունեն մեծ ծանոթներ իրենց շրջապատում:

Ահա այսպիսին է ընդհանուր առմամբ «կրոնական փոքրամասնություններից» հայ համայնքի ընդհանուր պատկերը:

Մյուս կրոնական կազմակերպությունները

Հայ համայնքից բացի, երկրորդ խոշոր քրիստոնեական էթնիկ միավորը ասորիներն են, որոնք ներկայանում են երկու խմբով՝ նեստորական և քաղդեական (կաթոլիկ): Իսլամական խորհրդարանում համայնքները ներկայացնում է մեկ պատգամավոր:

Ասորիները հոծ զանգվածներով բնակվում են երկրի արևմուտքում՝ Արևմտյան Ատրպատականում, կենտրոնական հատվածում և

Խուզիստանում: Ինչպես մեզ հետ զրույցում հայտնեց Հայաստանի ասորիների «Աթուրա» միության նախագահ Արսեն Միխայլովը, որպես «կրոնական փոքրամասնություն»՝ ասորիները մոտ 25 հազար են: Այս թվի կեսը բաժին է ընկնում Ուրմիա քաղաքին՝ իր հարակից գյուղական շրջաններով, մնացած կեսը՝ կենտրոնական շրջաններին՝ Թեհրան, Սպահան և ԱհՖազ: Վերջինս հատկապես իրաքյան պատերազմի հետևանքով իրաքցի քաղղեացիների հոծ բնակչության կենտրոնատեղի դարձավ: Նեստորականների ստվար բնակչության վայրը Արևմտյան Ատրպատականն է:

Քաղղեացիների և նեստորականների միջև հարաբերությունները հարթ չեն, որոնք երբեմն վերաճում են արյունահեղ բախումների: Սակայն Իրանում պետական յուրօրինակ վարչարարության պայմաններում այս երկու խմբերը հարկադրված են ձեռք ձեռքի տված ներկայանալ մեկ միասնական համայնքի շրջանակում: Այս հանգամանքը, ինչ խոսք, ասորական ազգային միասնությանն ուղղված անուղղակի խթան է դիտվում: Ասորական համայնքի առջև նույնպես ծառայած է արտագաղթի խնդիրը: Դեռ շահական վարչակարգի տարիներին մեծ թափ էր հավաքել արտագաղթը դեպի Ավստրալիա: Ինչպես նշեց պրն Միխայլովը, Իրանի պետության աջակցությամբ ամեն տարի այդ երկրում անցկացվում են համասորական մարզական «Թամուզ» կոչվող հավաքները, որոնց հրավիրվում են նաև Հայաստանի ասորի մարզիկները:

Ներկայումս Իրանի խորհրդարանի ասորի պատգամավոր Յոնաթան Բիթ-Գոլյան ընտրվել է համաշխարհային ասորական համագումարի գլխավոր քարտուղար: Պետությունը ասորական սփյուռքի հետ համատեղ աջակցում է նրանց սրբատեղիների վերականգնմանը:

«Կրոնական փոքրամասնությունների» շարքում յուրահատուկ տեղ է զբաղեցնում հրեական համայնքը: Ինչպես հայերը, հրեաները ևս Իրանում բնակվելու հազարամյակների պատմություն ունեն: Դեռևս Աքեմենյանների ժամանակաշրջանից հիշատակելի է բիբլիական Էսֆիր թագուհին: Սասանյան տիրակալ Շահփուր (Շապուհ) Բ-ի կողմից Հայաստանից և Մերձավոր Արևելքի այլ տիրույթներից հայերի հետ մեկտեղ բռնագաղթի ենթարկվեցին նաև հրեաները (քրիստոնյա և հուդայական): Աբաս Ա-ը 1604-ին նոր բռնագաղթի ենթարկեց հրեաներին: Միշտ էլ նման արարքը մեկնաբանվում էր առևտրի և արհեստների զարգացման միտումով: Բոլոր աղբյուրները միակարծիք են, որ մինչև իսլամական հեղափոխությունը հրեաների թիվը երկրում 80 հազարի էր հասնում: 1979 թ-ից հետո իսլամական իշխանությունը իրեն հռչակեց սիոնիզմի դեմ պայքարի համաշխարհային

առաջամարտիկ, իսկ Իսրայել պետությունն էլ դադարեց ճանաչվել որպես այդպիսին: Դրա փոխարեն ընկալվեց և ընդունվեց որպես «Ֆաշիստական ավազակապետություն»: Այս հանգամանքը չէր կարող իր ազդեցությունը չունենալ պետություն-համայնք հարաբերությունների վրա: Իշխանությունները հրեական համայնքի պատասխանատուներին հասկացրին, որ իրենց իրավունք են վերապահում համայնքին դիտարկել որպես միջազգային դրամատիքության և հատկապես ԿՅՎ-ի և ՄՈՍԱԴ-ի հինգերորդ շարասյուն: Այդուհանդերձ, իսլամական հանրապետությունը հրեական համայնքի նկատմամբ սկզբից ևեթ սկսեց վարել և այժմ էլ վարում է բավական հանդուրժող, հավասարակշիռ մոտեցում՝ վերջինս բխեցնելով իսլամի գաղափարաբանությունից և ոչ թե քաղաքականությունից: Ըստ այդմ՝ հրեաները դիտարկելի են, ինչպես և քրիստոնյաները, որպես ահլ-ալ-քիթաբ (արաբ.՝ գրոց ժողովուրդ), միաստվածության և դրանով պայմանավորված՝ ընդհանուր մարգարեների պայմաններում: Իսկ Իսրայելը Թեհրանի համար հրեա ազգի և վերջինիս իղձերի հետ կապ չունեցող ծայրահեղ ազգայնամոլական ֆաշիստական մի կազմավորում է, որն ընդամենը գործուն միջոց է միջազգային դրամատիքության և կայսերապաշտության ձեռքում: Ակնհայտ է, որ հրեական համայնքը նման պաշտոնական գաղափարախոսության դաշտում չի կարող այլընտրանքային տեսակետ ունենալ: Ավելին, ժամանակ առ ժամանակ պաղեստինյան ինքնավարության տարածքներում իսրայելյան բանակի պատժիչ գործողություններից հետո վերջինիս դեմ բողոքի ճառերով հանդես են գալիս նաև Իրանի հրեական համայնքի պատասխանատու ներկայացուցիչները, այդ թվում՝ խորհրդարանի հրեա պատգամավորը: Պարզ է, որ Իրանից դուրս այս երկրի հրեական համայնքը ընկալվում է որպես «պատանդ» հանրույթ:

Հայաստանում գործող սինագոգի ռաբբի Մեիր Գերշ Բուրշտեյնը մեզ հետ կայացած գրույցում նշեց, որ Իրանի հրեաների վերաբերյալ տեղեկատվությունը շատ սուղ է, և եղածն էլ հավատ չի ներշնչում: Խոչընդոտներ չհարուցելով համայնքի արտագաղթին՝ պետությունը, ըստ Բուրշտեյնի, խիստ հսկողության տակ է պահում գաղութի պատասխանատուների շփումները արտաքին աշխարհի հետ: Իրանցի իր պաշտոնակիցների հետ խիստ սակավաթիվ հանդիպումների ժամանակ վերջիններիս բարվոք և ապահով վիճակի մասին խոստովանությունները, ըստ նույն աղբյուրի, դժվար է ճշմարտացի համարել: Մյուս կողմից, ըստ Բուրշտեյնի, ինչպես կարելի է խղճի և կրոնական ազատությունների մասին խոսել, երբ սինագոգներում աղոթքի ժամանակ չի հիշատակվում Իսրայել պետությունը և նրա ապահովության համար Աստուծոց բարերարություն չեն

խնդրում: Եվ ինչ արժեք ունեն համայնքի ազատ լինելու մասին պետության հավաստիացումները, եթե Թեհրանը բարոյանյութական և ֆինանսական աջակցություն է ցուցաբերում Իսրայելի ոչնչացումը իրենց գերնպատակ հռչակած կազմակերպություններին:

Իրանի հրեական փոքրամասնության՝ պետության կողմից խիստ վերահսկման և որպես հետևանք ինքնամփոփ բնույթի մասին իր կարծիքն հայտնեց նաև Հայաստանի հրեաների պատասխանատու ներկայացուցիչ Ռիմա Վարժապետյանը: Արժե հիշել, որ զոնե Սոհամադ աթամին իր նախագահության տարիներին «կրոնական փոքրամասնությունների» հետ աշխատանքների շրջանակներում հանդիպումներ է ունեցել նաև երկրի հրեաների հոգևոր պատասխանատուների հետ և փորձել է աջակցել խնդիրների հաղթահարման հարցում:

Ներկայումս հրեական համայնքը կենտրոնացած է հիմնականում Թեհրանում և Շիրազում: Հարավ-արևմուտքում՝ Դիզֆուլ քաղաքից 20 կմ հարավ-արևելք, պատմական Շոշ քաղաքի ավերակների մոտ է գտնվում հրեության մեծագույն սրբություններից մեկը՝ Դանիել մարգարեի դամբարանը, որը պետության հոգածության առարկան է: Գործում են դպրոցներ և սինագոգներ:

37

Փաստորեն, հրեաների հանդեպ ավանդաբար բարյացակամ և հանդուրժողական վերաբերմունք դրսևորող Իրանում (թե՛ նախիսլամական և թե՛ իսլամական շրջանում) 1979թ-ի հեղափոխությունից հետո էլ սիոնիզմի և հրեա ժողովրդի ու նրա դավանած կրոնի միջև հստակ տարբերակումների արդյունքում հրեա համայնքը ճանաչվեց չորս պաշտոնապես ընդունված «կրոնական փոքրամասնություններից» մեկը:

Հաջորդ կրոնական փոքրամասնությունը զրադաշտական համայնքն է: Համաձայն Հայաստանում իրանական դեսպանատան մշակույթի կենտրոնի տրամադրած տեղեկատվության՝ Իրանում զրադաշտականների թիվը հասնում է մինչև 100 հազարի: Նրանք հիմնականում կենտրոնացած են Յազդ, Քերման, Ֆարս և Իսֆահան օստաններում: Ներկայումս պաշտոնապես զրադաշտականությունը ևս կոչվում է «սուրբ գիրք ունեցող կրոն»՝ ի դեմս «Ավեստայի»: Այստեղ կցանկանայինք նշել, որ Իրանում որևիցե կրոնական ուղղության պաշտոնական ճանաչումը պայմանավորված է երկու հանգամանքով. միաստվածության դոգմայի առկայությամբ և «Սուրբ գիրք» ունենալով: Տվյալ դեպքում հարցի յուրահատկությունն այն է, որ եթե հուդայականությունը, քրիստոնեությունն ու իսլամը ունեն ընդհա-

նուր մարզարեներ, ապա այլ է զրադաշտականության պարագան: Մյուս կողմից՝ այստեղ բազմաստվածության հետ առկա են ակնհայտ աղերսները: Ջրադաշտի կրոնական համակարգը երկրում դիտարկվում է որպես միաստվածային (մոնոթեիկ) կրոն: Սակայն դարեր ի վեր մահմեդական շրջապատի կողմից զրադաշտական ինքնամկոփ համայնքները ընկալվել են որպես «ալ-քաֆիր» (անհավատներ, հեթանոսներ): Վերջին բառից էլ ծագում է նրանց համար գործածված «գաբր» անվանումը: Նրանց բնակավայրերից, սրբատեղիներից և գերեզմաններից ձգտել են հեռու մնալ, հավատալով, որ դրանք «շեյթանների հավաքատեղիներ» են: Ակնհայտ էր նախկին կայսերական տիտղոսակիր դավանանքի հետևողական դեմոնիզացումը:

Ջրադաշտական պատկերացումների արծարծում, վերարժևորում և վերածնունդ է նկատվում դարասկզբին ու կապվում է հիմնականում Ռեզա Փեհլեվի շահի գործունեության հետ: Նախախլամական անցյալի փառաբանումն իր տեղը գտավ պարսկական ազգայնական գաղափարախոսության, որով և ընդհանրապես համաիրանականության համատեքստում⁶: Դրան նպաստեց նաև 30-ական թթ-ին Գերմանիայում տիրող համաարիականության պատկերացումների ազդեցությունը: Արդեն Մոհամեդ-Ռեզա Փեհլեվիի օրոք իրանցիների արիական ինքնագիտակցության շահարկումը աստիճանաբար սկսեց հարուցել նաև շիա հոգևորականության վրդովմունքը⁷: Մյուս կողմից՝ Նորին գերագանցության մակարդակով

⁶ Այս գաղափարական հակամարտությունը ցայտունորեն դրսևորվեց 1971թ-ի հոկտեմբերին՝ Իրանական կայսրության 2500-ամյակին նվիրված հանդիսությունների ժամանակ, որ կազմակերպել էր Մոհամեդ-Ռեզան: Այդ օրերին համապատասխան տեսքի էր բերվել Թախթե-Ջամշիդ պատմամշակութային համալիրը Փասարգադ (Պերսեպոլիս) հնամենի քաղաքի մնացորդների վայրում: Կառուցվել էին ծախսատար հսկայական ղեկորացիաներ: Հրավիրվել էին աշխարհի տասը թագավոր, հինգ թագուհի, քսանմեկ արքայաղուստր, մեծաթիվ նախագահներ և վարչապետեր: Ներկաների թվում էր նաև ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի նախագահ Պոդգորնին: Հանդիսությունների մեխը Մոհամեդ-Ռեզայի խոսքն էր՝ ուղղված Կյուրոս (հին պարսկերեն՝ Քուրուշ) Բ Մեծի դատարկ դամբարանին:

- Քեզ, օ՝ Քուրուշ, Մեծը արքային, Արքայից Արքային, Իմ՝ Իրանի շահնշահի անունից և իմ ժողովրդի անունից, փա՛ռք: Մենք այստեղ ենք այնպիսի մի պահի, երբ Իրանը կրկին արժանին է հատուցում պատմությանը, և ողջ ժողովուրդն արտահայտում է իր անսահման երախտագիտությունը՝ ուղղված Քեզ՝ պատմական անմահ հերոսի, աշխարհի ամենահին կայսրության հիմնադրին, բոլոր ժամանակների մեծագույն ազատարարին, մարդկության արժանի զավակին: Քուրուշ, մենք կանգնած ենք քո հավերժական դամբարանի առջև և արտասանում ենք այս հանդիսավոր խոսքերը: Ննջիր խաղաղությամբ, քանի որ մենք արթնացել ենք և կիսկենք քո փառավոր ժառանգությունը: Այնինչ այաթոլլահ Խոմեյնիին վրդովեցնում է հոբեյանական խրախճական միջոցառումներին միտված վիթխարի ծախսերի փաստը՝ երկրում տիրող համընդհանուր չքավորության պայմաններում: «Մեզ հարկավոր չէ այդ տոնակատարությունը, մենք թաղած ենք, վերջ դրեք մուսուլման ժողովրդի քաղցին, մի՛ զվարճացեք մարդկանց դիակների վրա»:

Ճ. Զյուկով "Очерки политической биографии имама Хомейни", Москва, 2000.

⁷ Հատկանշական է, որ որպես հետևանք այս հակադիր մոտեցումների, ողջ երկրով մեկ տեղի էին ունենում ուժային կառույցների և հեղափոխական մոնոթեիզմների զինված բախումներ:

Շահի համար այս տոնակատարությունների կազմակերպումը իր վարչակարգի հզորության և կայունության ցուցադրման առիթ էր, իսկ այաթոլլահ Խոմեյնիի և իր աջակիցների համար՝ «երկրի հետամնացության և իրանական հասարակության բարոյական անկման առիթ»։ Մյուս կողմից՝ հստակ էր, որ շիա հոգևորականությունը նաև կրոնագաղափարական առումով առաջնային չնկատեց այս հանդիսությունների անցկացումը՝ ունենալով համաիրանական միասնության իր արժեհամակարգն ու դրանից բխող տեսլականը՝ համընդհանուր ուժնայի՝ համաշխարհային առումով իսլամական հասարակության համատեքստում:

«փառահեղ» զրադաշտական անցյալի գովերգումը մեծապես ազդեց զրադաշտական համայնքի ինքնագնահատականի վրա:

1979թ-ին իշխանության եկած շիա հոգևորականության համար պարզ էր, որ այս համայնքի նկատմամբ դարերով դրսևորված քամահրական վերաբերմունքը պետք է վերագնահատման ենթարկվի: Դասելով զրադաշտականությունը «սուրբ գիրք ունեցող կրոնների» թվին՝ իսլամական կառավարողները դրանով իսկ հաստատեցին, որ Իրանի պատմությունը դիտարկում են անընդհատ (ոչ դիսկրետ) գործընթաց պետականության ունիվերսալ ընկալման տիրույթում:

Նկատելի է, որ խնդրո առարկա փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառվող «կրոնական եզրը» այս դեպքում լիովին ընդունելի և հանընկնոդ է զրադաշտականների համայնքի պարագայում: Ի դեպ, վերջինս հեղափոխությունից հետո միշտ էլ եղել է ընդդիմադիր հայացքների յուրօրինակ մի գեներատոր: Այս համայնքի ներկայացուցիչ (կամ էլ որ անկարևոր չէ՝ իրենց զրադաշտական համարող) շատ ինտելեկտուալներ համացանցում «սև PR» արշավ են վարում ներկա իշխանությունների դեմ: Էլ ավելի ակտիվ գործունեություն են ծավալում, հասկանալի է, համայնքի՝ արտասահմանում բնակվող ներկայացուցիչները⁸: Իրենք՝ իշխանությունները, առանձնակի ուշադրության կենտրոնում պահելով բոլոր չորս «կրոնական փոքրամասնություններին», առավել ուշադիր են իրենց «արիական անցյալը» փառաբանող զրադաշտականների և հրեաների հանդեպ՝ երկու խմբերից ելնող հավանական վտանգների հնարավորությունը դիտարկելով որպես մեկ գրգռիչի հետևանք (ասել է թե՛ ԱՄՆ-Իսրայել «սատանայական երկմիասնություն»):

Վերջին հաշվով զրադաշտականության ներկայացուցիչները, ի տարբերություն այլ «կրոնական փոքրամասնությունների», փաստորեն, բնիկ են և իրենց այդպես էլ ընկալում են, որն արտահայտվում է երկրին և այնտեղ տիրող իրադրությանը տիրոջ հոգեբանությամբ մոտենալով: Դժվար է, սակայն, հավատալ, որ նոր համահրանական (խորքում՝ արիականության) գաղափարախոսությունը, որ արժարժվում է զրադաշտական ինտելեկտուալների կամ նրանց հա-

⁸ Նախիսլամական անցյալի հանդեպ աճող հետաքրքրությունը նկատելի է նաև Իրանի պետական ծառայողների շրջանում: Այս համատեքստում պետք է դիտարկել այն հանգամանքը, որ Հայաստանում իրանական դեսպանատան և վերջինիս կից Մշակույթի տան որոշ աշխատակիցներ իրենց ընտանիքներով միշտ էլ հետաքրքրասիրությամբ են հետևում և ներկա են լինում Գառնիում պարբերաբար կատարվող «հեթանոսական» զանգվածային ծիսակատարություններին: Դրանց ժամանակ փոքր չէ նաև պարսիկ ուսանողների թիվը:

րողների կողմից պետության ներսում առկա էթնոցենտրիկ, անջատողական նկրտումների պայմաններում կարողանա վերջիններիս կանխարգելման ու սրբազրման գաղափարական հիմք և մեխանիզմ դառնալ:

40

Անդրադառնալով «կրոնական փոքրամասնություններին»՝ հարկ է նաև հայացք նետել մինչ 1979թ. Իրանում գոյություն ունեցող բահայականությանը: Վերջինս սկիզբ է առնում XIX դարի կեսերին բռնկված «բաբիների» ապստամբության ժամանակներից: Բաբիականության հիմնադիր Սեյյեդ Ալի Մուհամադը, որն իրեն հռչակեց Բաբ (արաբերեն՝ դուռ, ասել է թե՛ ճշմարտության դուռ), հայտարարեց աշխարհի երեսից անարդարության վերացման և նոր, արդարացի, բաբիների սրբազան թագավորության հաստատման մասին, որտեղ բոլոր մարդիկ կլինեն հավասար: Սեյյեդ Ալի Մուհամադը բացառեց հասարակության՝ Ղուրանով և շարիաթով առաջնորդվելու անհրաժեշտությունը, պարզեցրեց իսլամական ծեսերը, հրաժարվեց շիայական արարողություններից: Նշենք, որ բաբիականությունն ուներ նաև արտաքին վեկտոր. սկզբնական շրջանում այն ուղղված էր օրավուր աճող եվրոպական ներթափանցման դեմ: Կարճ ժամանակահատվածում Բաբն իր շուրջը համախմբեց ոչ միայն գյուղական ու քաղաքաբնակ չքավոր խավերին, այլև նոր ձևավորվող ազգային բուրժուազիայի մանր առևտրական շերտերին: Նրան միացան նաև պաշտոնական շիայականությունից հիասթափված զգալի թվով հոգևորականներ:

Սկզբում բաբիների ապստամբական բռնկումները երկրի հյուսիսում պսակվեցին հաջողությամբ. Մազանդարանում նրանց նույնիսկ հաջողվեց կարճ ժամանակով ստեղծել իրենց օրենքներով առաջնորդվող համայնք: Հարվածների ազդեցության տակ շարժման հետևորդները ստիպված եղան անցնել պայքարի ահաբեկչական եղանակին: 1852թ. նրանք անհաջող մահափորձ կատարեցին Նար-էդ-Ղին շահի դեմ, որից հետո շատ բաբիներ⁹ մահապատժի ենթարկվեցին, այդ թվում՝ Սեյյեդ Ալի Մուհամադը: Շարժումն անկում ապրեց: Մոտ հարյուր հետևորդ, անցնելով Բաղդադ, ընդունեց թրքահպատակություն՝ ապրելով համայնքներով: Շուտով նահատակ առաջնորդի եղբայր Միրզա Հուսեյն Ալի Բահա-Ուլլահը առաջ է քաշում կյանքի կազմակերպման իր սկզբունքները՝ յուրովի մեկնաբանելով բաբիզմը: Նա իրեն հռչակում է սկզբում մարգարե, ապա և աստված: ուսափելով սուլթանական կառավարության հալածանք-

⁹ Բահայիները հոգևորականների ինստիտուտ չունեն:

ներից՝ Բահայի կողմնակիցները տեղափոխվում են Պաղեստին: Այստեղ Բահան 1872թ. գրում է իր գլխավոր ստեղծագործությունը՝ «Քիթաբի աղդասը» («Ամենասուրբ գիրքը»): Նրա մահից հետո առաջնորդությունը ստանձնում է որդին: Աստիճանաբար բահայականությունը թափանցում է այլ երկրներ (մոտ 130)՝ այդ թվում՝ ԱՄՆ ու Իրան: Վերջին տվյալներով՝ այն ունի մոտ 6 մլն 500 հազար հետևորդ: Սա որոշ ուսումնասիրողների թույլ է տալիս բահայականությունը համարել չորրորդ համաշխարհային կրոն:

Ներկայումս բահայական համայնքները վայելում են ԱՄՆ-ի և Իսրայելի կառավարող շրջանների հովանավորությունը: Բահայականներին հովանավորում էր նաև Իրանի վերջին շահը: Վերջինիս արտաքին և ներքին քաղաքականությունը հավանության էր արժանանում հիմնականում մտավորականությունից և մեծահարուստ խավից բաղկացած Իրանի բահայական համայնքի ներսում, որն ամեն կերպ ձգտում էր օժանդակել Մոհամեդ-Ռեզայի ձեռնարկումներին: Մի կողմ թողնելով այն հարցի քննարկումը, թե ինչ հենքի վրա էր կառուցված շահական համաիրանական կայսրության և բահայական համաշխարհային- համամարդկային դաշնության տեսլականների գաղափարական դաշինքը՝ նշենք, սակայն, որ պատասխանատու պաշտոններում նշանակելով բահայական գործիչներին, միապետին հաջողվեց հնարավորինս սահմանափակել ուղղափառ հոգևորականության քաղաքական ազդեցությունը:

41

Իսլամական հեղափոխությունից հետո դրությունն անմիջապես փոխվեց. իսլամական հեղափոխականներն այաթոլլահ Խոմեյնիի առաջնորդությամբ բահայականներին դիտում էին որպես ամերիկյան և իսրայելական գործակալներ: Այս հանգամանքին նպաստում էր այն իրողությունը, որ բահայական մեծահարուստների ֆինանսները պահ էին տրված հիմնականում Իսրայելի բանկերում: Քարուքանդ արվեցին բահայիներին պատկանող ձեռնարկությունները, գործարանները, բանկերը, բռնագրավվեցին ունեցվածքները: Բահայականությունն հայտարարվեց օրենքից դուրս աղանդ:

Բահայականության ներկայացուցիչ էր նաև շահական կառավարության վերջին վարչապետ Յոզեֆյան: Վերջինս հեղափոխության նախօրյակին շահի երկիրը լքելուց հետո, կանոնակարգի համաձայն, չլքեց իր դիրքը, որի հետևանքով ձերբակալվեց և կարճ ժամանակ անց նորաստեղծ հեղափոխական կրոնական դատարանի որոշմամբ մահապատժի ենթարկվեց:

Կարծում ենք՝ բահայականների նկատմամբ վարվող անհանդուրժողականության պատճառներից է նաև այն հանգամանքը, որ նրանց կազմակերպչական օղակներից («Տեղական» և «Ազգային» խորհուրդներից հետո) գլխավորը՝ Համաշխարհային խորհուրդը, 1963թ-ից Իսրայելում է և պաշտոնավարում է Հայֆե քաղաքում կառուցված «Արդարության համաշխարհային տանը»՝ բաղկացած ինը երևելիներից կազմված ավագների խորհրդից: Վերոնշյալ նստավայրը ճարտարապետաշինարարական առումով մի հրաշակերտ մեծատարածք համալիր է՝ կառուցված նաև հատուկ խորհրդապաշտության (միստիցիզմի) հաշվառմամբ: Պարզ է, որ Իսրայելի «սիոնիստական» կառավարության հետ սերտ հարաբերությունների այս գրավականը չէր կարող անհետևանք մնալ այաթոլլահի Խոմեյնու՝ իշխանության գալուց հետո:

Այժմ ներկայացնենք «կրոնական փոքրամասնություններին» տրվող արտոնությունները¹⁰ իրականության հետ որոշակի համեմատության մեջ: Նկատի ունենանք, որ օրեցօր աճող՝ Իրանի ընդհանուր բնակչության պայմաններում էլ ավելի արագ է նվազում «կրոնական փոքրամասնություններին» թիվը: Այս առումով 70 միլիոն ընդհանուր թվի դիմաց առկա է 200 հազար թիվը: Մյուս կողմից՝ պաշտոնապես միշտ էլ տարփողվում է, որ նման հարաբերակցության պայմաններում 290-հոգանոց խորհրդարանում «կրոնական փոքրամասնություններին» հատկացված հինգ պատգամավորական մանդատը վերջիններիս պետության կողմից ընդառաջ քայլ է:

«Կրոնական փոքրամասնություններին» տրվող արտոնությունները¹¹

Տարեկան 17500 մլն ռիալ ընհանուր բյուջեի (որը մոտ 1մլն 750 հազար ԱՄՆ դոլարից քիչ ավելի է) հատկացում:

Նշենք, որ այս հարցը միշտ էլ պարուրված է եղել անորոշությամբ և հաճախ էլ՝ դրամական զեղծարարությունների մասին պատմություններով: Տարբեր համայնքների ներկայացուցիչներ հաճախ տեղյակ էլ չեն եղել, որ իրենք նման հատկացումներ են ստանում պետությունից: Իսկ հայ համայնքին հատկացվող անցյալ տարվա գումարների առնչությամբ մի իսկական սկանդալային պատմություն

¹⁰ Սույն արտոնությունների ցանկում որպես այդպիսին է ներառված համայնքապատկան դպրոցներում մայրենի լեզվով կրոնի դասավանդումը:

¹¹ Ցանկը տրամադրված է ՀՀ-ում ԻԻԴ դեսպանության հասարակայնության հետ կապերի բաժնի կողմից:

ծագեց ՀՀ-ի և Հայ ժողովրդային միության միջև, քանի որ վերջինս առաջինին և փաստորեն նրան ենթակա Թեմական խորհրդին պատասխանատու նկատեց հայությանը հատկացված մոտ 782 հազար ԱՄՆ դոլար կազմող գումարի անարդարացի բաշխման հարցում: Այս կապակցությամբ ՀԺՄ-ի պարբերական «Արաքսում» տպագրվեցին մի շարք դատապարտող - բացահայտող հոդվածներ: Ինչևէ, նշենք, որ հատկացված 782 հազար ԱՄՆ դոլարից 540 հազարը տրված էր Թեհրանի և հյուսիսային իրանահայությանը, մնացած 242 հազարը՝ հարավային իրանահայությանը:

Ասորիներին հատկացվում է մոտ 300 հազար, հրեաներին՝ 300 հազար, զրադաշտականներին՝ 368 հազար ԱՄՆ դոլար:

- Տարբեր պարբերականների հրատարակման թույլտվություն:

- Դպրոցներ հիմնելու թույլտվություն և նրանցում մայրենի լեզվի անարգել դասավանդում:

Ինչպես վերև արդեն անդրադարձանք, հայոց լեզվով ուսուցման արգելքը (որը տևեց մոտ տասը տարի, միաժամուռ ըմբոստացման շնորհիվ վերացվեց 90-ականների սկզբին) նույնպես իրողություն է: Այժմ Իրանում առկա է մոտ 50 հայկական դպրոց:

43

- Դպրոցների տնօրենների նշանակում «կրոնական փոքրամասնությունների» ներկայացուցիչներից և նրանց աշխատանքի ընդունում որպես ուսուցիչ:

Ինչպես հաստատում են վկայությունների վրա հիմնված փաստերը, հեղափոխությունից հետո հետևողականորեն կիրառված «փաքսազի» («մաքրագործման») համապետական քաղաքականության հետևանքով դպրոցի տնօրենների պաշտոններից համատարած հեռացվեցին տվյալ համայնքի ներկայացուցիչները: Իրենց պաշտոններում մնացին միայն քիչ թվով, այն էլ բնագիտական առարկաների մասնագետները:

- Կրոնական ծիսակատարությունների անարգել իրականացում:

Ինչպես նկատվեց, սինագոգներում կատարվող աղոթքները Իսրայել պետության հիշատակման արգելքի պատճառով արտերկրի հրեաները ոչ միայն թերի, այլև «պարտադրված խեղաթյուրում» են դիտում:

- Քաղաքացիական ազատություններ:

Երևի նկատի ունեն «կրոնական փոքրամասնություններին»

պատկանող տարածքներում որոշ ազատությունները:

-«Կրոնական փոքրամասնությունների» ժառանգության խնդրի լուծում, որն ստորագրել է 200 պատգամավոր:

Խորհրդարանը նաև հաստատեց կանանց ժառանգության մասնաբաժնի իրավունքը՝ ըստ համապատասխան համայնքների կրոնական օրենքների:

-«Կրոնական փոքրամասնությունների» սրբատեղիների վերականգնում և վերանորոգում պետական բյուջեից հատկացված գումարներով և համայնքների ներկայացուցիչ ճարտարապետ և շինարար-մասնագետների մասնակցությամբ:

Ի հավելումն այս իրողության՝ նշենք նաև Սբ Թադեի եկեղեցական համալիրի վերականգնման-վերանորոգման փաստը: Որպես նաև համաքրիստոնեական առաջին սրբատեղի և համամարդկային պատմամշակութային արժեք, այն ներառված է Մշակութային ժառանգության համաշխարհային կազմակերպության կողմից պահպանվող կառույցների շարքում: Նշենք, որ Իրանում առկա է մոտ 200 եկեղեցական համալիր:

44

-Արտոնված է ունենալ սեփական կրոնական կառույց:
Հայոց պարագայում դա Թեմական խորհուրդն է:

-«Կրոնական փոքրամասնությունների» անդամների՝ մահմեդականների արյան գնի՝ «դիյեի» հավասարությունը:

Համաձայն այս կետի՝ մարդկային կյանքի կորստի հանգեցնող երեք միջադեպերում, օրենքով նախատեսված պատժից զատ, մեղավորը պարտավոր է նաև համապատասխան արյան գին վճարել, որը յուրաքանչյուր տարի որոշվում է Կենտրոնական բանկի կողմից՝ հաշվի առնելով հեղափոխության առաջնորդի տեսակետը: Միջադեպերը դասակարգված են ըստ հետևյալ դեպքերի. բացարձակ սխալ, որը հանգեցնում է մահվան, ոչ դիտավոր սպանություն, օրինակ՝ ավտովթար (Իրանն այս խնդրում աշխարհում զբաղեցնում է առաջին հորիզոնականներից մեկը) և դիտավորյալ սպանություն:

Սակայն մինչ 2005 թվականը վերոնշյալը վերաբերում էր միայն մահմեդական կնոջը կամ տղամարդուն, իսկ ոչ մահմեդականների դեպքում օրենքը ոչ մի հատուցում չէր նախատեսում՝ ոչ պատժի և ոչ էլ «դիյե» վճարելու տեսքով, որը, իրանցի բարձրաստիճան հոգևորականներից շատերի կարծիքով, շարիաթի օրենքներից է բխում, որով և բնական է: Ասել է թե՛ եթե մահմեդականի ձեռքով

կյանքից զրկվում է մահմեդականը, ապա նա պարտավոր է, օրենքով սահմանված պատիժը կրելուց զատ (որը դիտավորության դեպքում մահապատիժ է), վճարել նաև «արյան գին»: Իսկ մահմեդականի՝ ոչ մահմեդական սպանելու դեպքում մինչ նշյալ տարեթիվը հանցագործը ոչ միայն ըստ օրենքի որևէ պատիժ կրելու ենթակա չէր, այլև չէր վճարում և «արյան գինը»: Սույն, հիրավի, խտրական մոտեցումն իր արտացոլումն էր գտել Քրեական օրենսգրքի (իսլամական պատժամիջոցների համակարգի) բոլոր հոդվածներում ու դրույթներում և բազմիցս սուր քննադատության է ենթարկվել մարդու իրավունքների միջազգային կազմակերպությունների կողմից: Դրությունը միտվեց դրական փոփոխության Մոհամադ աթամիի իշխանության տարիներին, երբ այս կապակցությամբ տեղի ունեցան հանդիպումներ վերջինիս և «կրոնական փոքրամասնությունների» ներկայացուցիչների հետ: Նախագահի կարգադրությամբ 2001 թվականին ստեղծվեց «Կրոնական փոքրամասնությունների հարցերն ուսումնասիրող հատուկ կոմիտե»՝ բաղկացած այն բոլոր նախարարությունների ներկայացուցիչներից, որոնք ի պաշտոնե առնչվում են խնդրո առարկա հարցերին: Համայնքների պատգամավորները նախևառաջ «դիյեիե հավաստության հարցը ներկայացրին Կոմիտեին, վերջինս էլ հատուկ զեկուցագրի տեսքով այն ներկայացրեց նախագահին, որն էլ իր հերթին հարցի ուսումնասիրությունը հանձնարարեց արդարադատության նախարարությանը: Ի վերջո, 2002թ. մարտին, երկրի դատական իշխանությունը ղեկավար Հաշուդիի (ի դեպ, պահպանողական ճամբարից) գլխավորությամբ որոշում կայացրեց «սուրբ գրքերն ունեցող փոքրամասնությունների և մահմեդականացանների «դիյեի» հավաստության վերաբերյալ: Սակայն դա հարցի լուծման դժվարին ճանապարհին առաջին քայլն էր, որ կառավարությանը հնարավորություն տվեց մշակել խնդրո առարկա օրինագիծը և այն ներկայացնել խորհրդարանին: Եվ միայն երեք տարի անց 2005թ-ի զարնանային նստաշրջանում ընդունեց «դիյեի» հավաստության օրենքը: Վերոշարադրյալը փաստում է նախագահի և աթամիի իշխանության պայմաններում «կրոնական փոքրամասնությունների» ներկայացուցիչների միասնական քաղաքացիական պահվածքի կառուցողական դերի և դրանով պայմանավորված օրենսդրական էական հաղթանակների մասին:

Եվ, վերջապես, արտոնությունների ցանկում ներառված են երկրից դուրս մեկնելու հարցում անձնագրային դյուրացումները: Ի դեպ, մեր իրանահայ զրուցակիցները գրեթե միահամուռ հաստատեցին Իրանում գործունեություն ծավալած հրեական ՀԱՅԱՍ (որն, ըստ վկայությունների, որքան տարօրինակ է, բայց եբրայական հա-

պավում է) կոչվող կազմակերպության մասին, որը մասնագիտացած է հատկապես հայերի արտագաղթի կազմակերպչական աշխատանքում: Համաձայն նույն վկայությունների՝ յուրաքանչյուր մարդուց արտագաղթը դյուրին և առանց թղթաբանական քաշքշուկների կազմակերպելու համար հրեաները գանձում են 2500-3000 ԱՄՆ դոլար, ընդ որում գումարն արտասահմանում հետ վերադարձնելու պայմանով: Նշվում է, որ չնայած կազմակերպության իսրայելական լինելու մեծ հավանականությանը՝ այն Իրանում գործում է փաստորեն անխափան և անարգել, ճիշտ է՝ առանց իրավաբանական ձևակերպումների: Հարցը ևս խիստ մտահոգիչ համարելով՝ այս առումով անհանգստություն հայտնեցին նաև Իրանի ասորական փոքրամասնության ներկայացուցիչները, որոնք նույնպես միաբերան հաստատեցին նաև իրենց ուղղությամբ աշխատող ընկերության գոյության փաստը:

Ջրուցակիցները եզրակացնում են, որ արդեն երկար տարիներ զարմացնել դադարած իրան-իսրայելյան տանդեմի ներկա դրսևորումը դիտարկելի է այն համատեքստում, որ այս երկրում «կրոնական փոքրամասնությունների» և նրանց հետ կապված թեմաները դեռևս շարունակվում են դիտարկվել երկրի պետանվտանգության համար բարձր ռիսկայնության համատեքստում՝ «չկա համայնք, չկա և հնարավոր խնդիրը» կանխարգել բանաձևով: Այսպես թե այնպես, վիճակագրությունը խոսում է ինքն իր մասին. 1851թ-ին իրանահայերի թիվը երկրում մոտ 20 հազար էր, 1890թ-ին՝ 80 հազար, 1979թ-ին՝ 200 հազար, ներկայումս 50 հազարից ավելի պակաս:

Ըստ սույն հոդվածի՝ կարելի է եզրակացնել, որ «կրոնական փոքրամասնությունների» հիմնախնդիրները իր հոգածության առարկան դարձնելով, մերօրյա իրանական պետությունը միևնույն ժամանակ փորձում է կանոնակարգումների միջոցով հնարավորինս վերահսկելի և կանխատեսելի դարձնել տարադավան էթնիկ միավորներին՝ որպես արտերկրի ուժերի կողմից հնարավոր միջամտության լծակների: Մյուս կողմից՝ Իրանում կարծում են, որ իսլամն այստեղ միշտ եղել է և կլինի պետության, գոնե ներկա սահմաններում, միասնականության ամենավճռորոշ գործոններից մեկը: Ինչպես վերը նշվեց, արիական-գրադաշտականության վրա հիմնված պանիրանիզմի¹² գաղափարախոսությունը այս խնդրում գաղափարաբանական բավարար պոտենցիալ առումով ակնհայտ զիջում է

¹² Վերջիվերջո չնայած «գրադաշտական» ժամանակների գովերգումներին՝ հայտնի չեն որոշակի փաստեր, թե Մոհամեդ-Ռեզա Փեհլեվիի կողմից իսլամը պիտի ենթարկվեր արմատական վերատեսության՝ վերջնականապես դուրս մղվելու հեռանկարով:

շիայականությանը: Եվ 1945-46թթ. դեպքերը, երբ իրանական ծագմանը քրդերը համաիրանականության գաղափարների պայմաններում Քազի Մուհամադի առաջնորդությամբ Մեհաբադում հայտարարեցին քրդական հանրապետության¹³ ծնունդը, և որը դաժանորեն ճնշվեց շահի վարչապետ Ղավամ Սալթանեյի գլխավորած կառավարության կողմից, միայն փաստում են դա:

Վերը ասվածի օգտին են խոսում հետագա տասնամյակներում ևս քուրդ անջատողականների և շահական զորքերի ծայրահեղ դաժանության հասնող արյունալի բախումները: Փաստեր, որոնք առկա էին նաև իսլամական կառավարման տարիներին ու վերջապես ավարտվեցին ոչ միայն զենքի կիրառման շնորհիվ¹⁴:

¹³ Ընդգրկում էր Արևմտյան Ատրպատականի և Քուրդիստանի տարածքները:

¹⁴ Արժե նշել, որ ներկայումս էլ թուրքիայում գործող քուրդ զինյալների դաշտային հրամանատարները իրանի իրենց ազգակիցներին մեղադրում են շիայական ինքնագիտակցությանը չափից շատ տուրք տալու, որով և քրդական պայքարին խորթանալու մեջ:

Ավարտել է Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտի արվեստաբանության բաժինը: Որպես «Սիրարփի Տեր-Ներսեսեան» հիմնադրամի առաջին թոշակառու մեկնել է Փարիզ, ուր շարունակել է մասնագիտացումը Արվեստի և Հնագիտության ինստիտուտում (*Institut d'art et d'archéologie*), Կաթոլիկ ինստիտուտում (*Institut catholique*) և Սորբոնի համալսարանի Բարձրագույն կրթության պրակտիկ դպրոցում (*Ecole Pratique des Hautes Etudes*): Վերջինի պատմաբանասիրական բաժնում պաշտպանել է թեկնածուական (1993), ապա դոկտորական (2005) թեզերը: Դասավանդում է ԵՊՀ արվեստի պատմության ամբիոնում: ԵՊՀ եզիպտագիտության հայկական կենտրոնի փոխտնօրեն՝ ղեկավարում է համեմատական հետազոտությունները: Արվեստի պատմության մեջ նոր գիտ մեթոդի հեղինակ է, ունի երկու մենագրություն, գիտական հայտնագործություններ, որոնցից ամենանշանակալիսի Հիսուսի խաչելության ճշգրիտ վայրն է (տես *Wikipedia, Golgotha*), *Association Internationale des, Etudes Arméniennes*-ի լիիրավ անդամ:

**ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅՈՒՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՈՒ
ԽՆԳԻՐԸ IV ԴԱՐՈՒՄ***

4-րդ դարի հայ քրիստոնեությունը բարդ և յուրահատուկ նկարագիր ունի: Ներմուծվելով մի պետություն, ուր տիրում էր տոհմական-ժառանգական հասարակարգը, այսինքն՝ ուր յուրաքանչյուր նախարարական տան, այդ թվում՝ թագավորական տոհմի հասարակական դերն ու զբաղեցրած պաշտոնն այդ ընտանիքին հավերժ պատկանող իրավունքն ու արտոնությունն էին, եկեղեցական ինստիտուտն այստեղ ի սկզբանե կազմակերպվեց՝ ըստ կարելիվոյն հարմարվելով տեղական սովորույթներին:¹ Այսպես, հակառակ ընդհանուր եկեղեցական կանոնի՝ Հայաստանում հայրապետական պատիվը ժառանգական բնույթ ուներ և պատկանում էր Գրիգոր Լուսավորչի (Գրիգորյանների) ընտանիքին:² Իսկ երբ այս տոհմում համապատասխան թեկնածու չէր գտնվում, թափուր գահն ավանդապես անցնում էր կրոնական մեկ այլ տոհմի՝ Աղբիանոսյանների (Աղբիանոս եպիսկոպոսի անվամբ) հին քրմական տան ներկայացուցչին:³

* Սույն հոդվածը ֆրանսերեն լույս է տեսել Bulletin of Parthian and Mixt Oriental Studies, 1 (2005), 43-66. Ներկայացված հայերեն թարգմանությունը չնչին փոփոխություններով հեղինակինն է:
¹ Աղոնց, 1987, 358-411 : Toumanoff 1963, 138-39.
² Աղոնց, *Մույնը*. 408-409 : Garsoïan 1989, 49-50.
³ Աղոնց, *Մույնը*. 391-92 : Garsoïan, *Մույնը*. 345 և *htunn*, և 1999: 38-39, Mahé 1997b.

Ընդհանուր առմամբ այս ժամանակաշրջանի հայ ընտրանի հասարակությունը քաղաքաբնակ չէր:⁴ Գրեթե բոլոր անվանյալ «մեծ քաղաքները» հելլենիստական ծագում ու կողմնորոշում ունեին:⁵ Ոչ միայն հայ իշխաններն ու նախարարներն էին նախընտրում բնակվել իրենց ամուր բերդերում՝ հեռու արքունիքից և արքայանիստ քաղաքներից,⁶ այլև նույնիսկ գավառների եպիսկոպոսները, հակառակ քրիստոնեական աշխարհում ընդունված սովորության, իրենց աթոռները չէին հաստատում թեմերի կենտրոն համարվող գլխավոր քաղաքներում: Այս եպիսկոպոսները փաստորեն կցված էին նախարարական ընտանիքներին և համարվում էին նախևառաջ տվյալ տոհմի և ըստ այդմ՝ նոր միայն այդ տոհմին պատկանող կալվածքների և ողջ գավառի հոգևոր առաջնորդները:⁷ Նրանք այդպիսով գրեթե միշտ հետևում էին իշխանական ընտանիքին (կամ ավելի շուտ ընտանիքի գլխավորին՝ տանտիրոջը⁸), շատ հաճախ իրենք էլ այդ տոհմից էին սերում և պաշտոնական փաստաթղթերում նույն տոհմանունն էին կրում (որը մեծ մասամբ նաև գավառի անվանումն էր):⁹

Մյուս կողմից՝ նոր կրոնի հաստատումը Հայաստանում նշանավորվեց երկու մտավորական հոսանքների ձևավորմամբ՝ հյուսիսում հունական և հարավում ասորական, որոնք ողջ այդ ժամանակահատվածում անընդհատ պայքարում էին գերակայության համար:¹⁰ Հայրապետական աթոռին հավակնող նշված երկու տոհմերի մրցակցությունը ևս արտահայտվում էր քաղաքական և դավանական կողմնորոշվածությամբ: Գրիգորյանները հակված էին կապադովկյան հելլենիզմին, խստիվ պահպանում էին նիկեական ուղղափառությունը և բյուզանդամետ քաղաքականության կողմնակից էին:¹¹ Իսկ Աղբիանոսյանները, որ Հայաստանի հարավային շրջաններից էին, ընդհակառակն, հարում էին Անտիոքի ասորա-միջագետքյան քրիստոնեական ավանդույթներին, նվազ հնազանդ էին

⁴ Garsoïan 1984-85, 1988-89 եւ 1997a.

⁵ Նույնը :

⁶ Նույնը :

⁷ Toumanoff 1963, 138-39 :: Աղոնց, *նույնը*, 407-11: Garsoïan 1985(IX), 1984-85 և 1997a.

⁸ Հայ տոհմական հասարակարգում հողային կալվածքները ողջ ընտանիքի սեփականությունն էին, իսկ դրանց հսկումն ու կառավարումը ստանձնում էր ընտանիքի ավագ անդամը՝ տանուտերը: (Toumanoff, *նույնը*, 118-23; Mahn 1993. 54-55).

⁹ Օրինակ՝ Անանիա եպիսկոպոս Սիւնեաց (այսինքն՝ Սյունիքի և Սյունիների), Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց (այսինքն՝ Ռշտունիքի և Ռշտունիների), բայց Մերչապուհ Մամիկոնեան, եպիսկոպոս Տարսնի (եւ Մամիկոնեանների) եւ Եզնիկ Բագրեւանդայ եպիսկոպոս, տես Աղոնց, *նույնը*, 366-67 : Garsoïan, *նույնը*:

¹⁰ Մալխասեանց 1940: 130 եւ *հետք*; Peeters 1929, Աղոնց, *նույն տեղում* , Garsoïan 1967a: 220 և *հետք*, 1989: 16, 46-47 և 1999: 19:

¹¹ Garsoïan 1967a: 223-24 և 1999: 37-41.

Կոստանդնուպոլսի հայրապետական աթոռի դավանական դիրքորոշումներին¹² և առավել բարյացակամ վերաբերմունք ունեին Սասանյան արքունիքի քաղաքականության նկատմամբ:¹³

Չայաստանում ավետարանչական գործունեության երկու ավանդույթ կար, որ վկայում է քրիստոնեության դարձի երկու հաջորդական փուլերի գոյության մասին. առաջինը առաքելական ժամանակներից ասորա-պաղեստինյան աշխարհից դեպի Չայաստանի հարավային շրջաններ թափանցած ավանդույթ է և կապված է Թադեոս առաքյալի անվան հետ, մինչդեռ երկրորդը Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության շնորհիվ ներմուծվել է Կապադովկիայից չորրորդ դարի սկզբում և ընդունվել որպես Մեծ Չայքի թագավորության պետական կրոն:¹⁴ Այս ավանդույթները զարգացում են ապրել երկու հոգևոր կենտրոնների շուրջ, որոնք ևս մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում վիճարկում էին առաջնության պատիվը. հարավում՝ նախկին հեթանոսական սրբավայր Աշտիշատ ավանը¹⁵, հյուսիսում՝ արքունական մայրաքաղաքներից մեկը՝ Վաղարշապատը (տե՛ս կից քարտեզը): Ըստ հայագիտության մեջ ընդունված պատմական ավանդության՝ Չայաստանի դարձից անմիջապես հետո այս երկու վայրերում Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած եկեղեցիները համարվում են հայրապետական գահին հավակնող երկու տոհմերի նստավայրեր:¹⁶

Սակայն հայկական աղբյուրների առավել մանրազնին քննությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Չայաստանի տարածքում ողջ այս հարյուրամյակի ընթացքում միաժամանակ մի քանի «մայր աթոռներ» են գոյություն ունեցել տարբեր գավառների տարբեր քաղաքներում, կամ ավելի ճիշտ՝ «մայր աթոռ» կամ «կաթողիկոսական նստավայր» դասական անվանումը այնպես, ինչպես մենք սովորաբար ընկալում ենք և ինչպես ընդունված էր Չռոմեական կայսրությունում, Չայաստանում գոյություն չի ունեցել 4-րդ դարում:

Այսպես, առաջնորդվելով տոհմական-ժառանգական համակարգի տրամաբանությամբ՝ պետք է ենթադրել, որ եթե եպիսկոպոսները կցված էին նախարարական ընտանիքներին, ապա եպիսկոպոսապետը կամ քահանայապետը¹⁷ պետք է կցված լիներ արքայա-

¹² Նույն տեղում :

¹³ *Histoire du Christianisme* II: 944 ; Աղոնց, *Նույնը* :

¹⁴ Աղոնց, *Նույնը*; Mahé 1999 ; Garsoïan 1999: 1-19.

¹⁵ *Ազաթանգեղոս* § 809 , Thomson 1976: lxii-lxiii ; Garsoïan 1989: 449.

¹⁶ Տե՛ս Thomson 1976: lxxvi.

¹⁷ Ըստ հայկական վաղ աղբյուրների՝ այս տիտղոսները հայ հայրապետի տարածված անվանումն էին 4-րդ դարում: «Կաթողիկոս» տերմինը հայտնվում է ավելի ուշ, 5-րդ դարի սկզբին: Տե՛ս ստորև դրա ընդունման հավանական պատճառների մասին:

կան ընտանիքին,¹⁸ ինչպես դա հասկացվում է Փավստոս Բուզանդի (կամ Բուզանդարանի¹⁹) հիշատակությունից. «... բայց որ լինէր աւագ եպիսկոպոսացն, ի վերոյ միայն նստէր, եւ հաց օրհնէր թագաւորացն»²⁰: Նույն աղբյուրը բավական որոշակի նշում է նաև, որ Գրիգորյանների ընտանիքի անդամները կնության էին առնում արքայադուստրերին²¹, և որ նրանց պատկանող կալվածքները մեծ մասամբ սահմանակից էին արքայական հողատիրություններին²²: Այս փաստերից կարելի է եզրակացնել, որ քահանայապետերի նստավայրը կամ «մայր աթոռը» պետք է որ գտնվեր մայրաքաղաքում, արքայի պալատի կողքին:

Սակայն, դատելով նույն աղբյուրներից, 4-րդ դարում «մայրաքաղաք» հասկացությունը հայ իրականության մեջ ևս չէր համապատասխանում տարածված ընկալմանը, քանի որ հայոց արքաներն իրենք էլ մշտապես չէին կենում միևնույն քաղաքում՝ հռչակված որպես նրանց գլխավոր նստավայր: Չնայած Վաղարշապատը կամ Արտաշատը հայտնի են որպես «մայրաքաղաքներ», այնուամենայնիվ, հնարավոր չէ պնդել, որ արքաները այդ քաղաքներում երկար ժամանակ էին անցկացնում կամ էլ այնտեղ պատասպարվում էին իրենց իշխանության կրիտիկական պահերին:²³ Իրենց ժամանակի մեծ մասը նվիրելով որսին, խնջույքներին և ռազմախաղերին՝ հայոց արքաներն անընդհատ շրջում էին ողջ երկրով սփռված իրենց սեփական տիրություններով՝ բնակվելով «բանակ արքունի»-ներում՝ կիսաժամանակավոր ճամբարներում, «տաճար մայրիներում»՝ որսատեղիների հարևանությամբ կառուցված անտառային պալատներում կամ «ապարանքներում»՝ իրենց պատկանող տարբեր գյուղաքաղաքներում, ավաններում և բերդերում:²⁴

Ըստ այսմ՝ կարելի է ենթադրել, որ եթե արքաները կլոր տարին երիվարում էին իրենց տիրություններով, նրանց նստավայրերում պետք է որ եղած լինեին մի քանի եկեղեցիներ, որոնք «մայր աթոռի» կարգավիճակ ունեին: Եվ, իրոք, աղբյուրները բազմիցս հիշատակում են հայրապետերի ներկայությունը արքայական տարբեր բանակնե-

¹⁸ Ադոնց, *Նույնը*, 408 : Toumanoff 1963: 139.

¹⁹ Այս վերնագիրը վերջերս ճանաչվել է որպես հինգերորդ դարի վերջերին գրված և Փավստոս Բուզանդին վերագրված. Գայոց պատմությանն վավերական վերնագիր, տես **Garsoïan** 1989, *Introduction*.

²⁰ *Բուզանդ.*, V. 29 :

²¹ Օրինակ՝ Գրիգորի թոռ Յուսիկը ամուսնացած էր ապագա թագավոր Տիրանի դստեր հետ, նրա որդիներ Պապն ու Աթանագիները՝ թագավորի ջուրեր Վարագդուխտի և Բամբիշի հետ (առանց նշելու թագավորի անունը) : *Բուզանդ.* III.5 և 15 :

²² Ինչպես՝ Այրարատի, Բագրևանդի, Դարանադիի, Եկեղեց կամ Ծոփքի տիրությունները, տես *Բուզանդ.* IV.14 :

²³ **Garsoïan**, 1988-89.

²⁴ **Garsoïan**, *Նույնը*, և 1984-85.

րում և նստավայրերում: Այդպիսի հայրապետական «աթոռների» ներկայությունը կարելի է կռահել, օրինակ, արքունի «բուն բանակ» Շահապիվանում (Ծաղկոտն գավառ), որտեղ Արշակը (350-367/8) սպանել է տալիս իր զարմիկ Գնելին այն պահին, երբ Ներսես հայրապետը (353-373) առավոտյան ժամերգությունն էր կատարում²⁵ եկեղեցի գավառի հախ գյուղաքաղաքում, ուր Պապ թագավորը (370-374) պալատ ուներ և ուր սպանել տվեց նույն Ներսեսին²⁶ Բագրևանդի Բագավան քաղաքում, ուր Գրիգոր Լուսավորիչը եկեղեցի էր հիմնել²⁷ և ուր տոնվում էր Հովհաննես Կարապետի ամենամյա տոնը արքայի, հայրապետի և նախարարների մասնակցությամբ²⁸ (տե՛ս կից քարտեզը): Ամենայն հավանականությամբ, դարձյալ այսպիսի մի «նստավայրում» պետք է տեղակայել Տիրան արքայի (338-350) և Յուսիկ Ա հայրապետի (341-347) միջադեպը, որը վերջինիս մահվան պատճառը դարձավ.

«Արդ հասեալ Տիրանայ ի գաւառն Ծոփաց, յիրունն արքայական եկեղեցւոջն կամեցաւ կանգնել զպատկերն: Զոր հափշտակեալ սրբոյ Յուսկանն, եհան ի ձեռաց արքայի. եւ ընկեցեալ յերկիր՝ կոխեալ մանրեաց...»²⁹

Ըստ Բուզանդարանի՝ Յուսիկ հայրապետը Տիրանի հրամանով մահացու ծեծի է ենթարկվում, որովհետև արքային արգելել էր տոն օրը մուտք գործել եկեղեցի՝ նրա արատների ու գործած հանցանքների պատճառով:³⁰ Դիպվածը պատահել է Բնաբեղ ամրոցի «դրան եկեղեցում» (տե՛ս կից քարտեզը): Դատելով պատմական մեկ այլ հիշատակությունից, որ կապված է Տիրանի հայր Խոսրովի անվան հետ, հավանաբար Ծոփքի նույն ամրոցում պետք է տեղակայել պատմվող միջադեպը.

« Եւ աստի դարձեալ յաշխարհն Ծոփաց՝ Բագարատ վկա հաստատուն առանց նախանձու լինի առ արքայի վասն Վահանայ քաջութեանցն եւ առաքինի դիպրւածոցն»:³¹

Հարկ է նշել, որ վաղ շրջանի աղբյուրներում եկեղեցիներին հաճախ ուղեկցող «մեծ» մակդիրը նպատակ ունի ոչ թե կարևորել նրանց ճարտարապետական չափերը, այլ ընդգծել նրանց հիերարխիական բարձր աստիճանը: 4-րդ դարի բյուզանդական կրոնական բառապաշարում, որն ի սկզբանե լայն կիրառություն է գտել նաև հայ

²⁵ Բուզանդ IV.15: 444 թ. այս վայրում գումարվել է եկեղեցական մեծ ժողով:

²⁶ Ստեփաննոս Տարոնացի (Ասողիկ), II.1 : նաև՝ Բուզանդ. V.24 :

²⁷ Ագաթանգեղոս, § 831, Հունական Վարք, 163 :

²⁸ Բուզանդ. IV.15 :

²⁹ Մովսես Խորենացի, III.14 :

³⁰ Բուզանդ. III.12

³¹ Մովսես Խորենացի, III.9: Տե՛ս նաև Ստեփաննոս Տարոնացի, II.1, 1859: 68 :

եկեղեցու լեզվական դարձվածքներում, meg:lh kklhs...a (մեծ եկեղեցի) արտահայտությունը վերաբերում է եպիսկոպոսական աթոռներին:³² Այսպիսով, բացի Վաղարշապատի «մեծ եկեղեցուց»³³, հայտնի են նաև Աշտիշատի և Խոզանի «մեծ եկեղեցիները».

«...երթեալ հասանէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տարօնու», այսինքն՝ Աշտիշատ:³⁴

Իր ձեռնադրությունից հետո Արիստակեսը (320-327)՝ Գրիգոր Լուսավորչի կրտսեր որդին և փոխանորդը, «շինեաց զմեծ եկեղեցին յաշխարհին Ծովաց ի գիւղաքաղաքն Խոզան»³⁵:

Բացի այդ, աղբյուրները թույլ են տալիս ենթադրել, որ հայ եկեղեցու առաջնորդները մշտապես չէին կենում արքունիքում և ամենևին էլ պարտադրված չէին անընդհատ ուղեկցել թագավորին իր չվերթերի ժամանակ:³⁶ Արքունիքի և արքայական ընտանիքի հոգևոր ծառայությունների համար կար հատուկ կցված մշտական եպիսկոպոս.

«...սուրբ Գրիգորը հրամայեց, որ Աղբիոսը (իմա՝ Աղբիանոսը) միշտ թագավորի մոտ լինի եւ իր՝ [Գրիգորի] տեղը գրավի մշտական քարոզչության և վարդապետության համար...»³⁷, «և զԱղբիանոս զայր ճշմարիտ եւ աստուածասէր վերակացու թողոյր արքունական դրան բանակին»:³⁸

Նույն նպատակներով եկեղեցական մեկ այլ տիտղոս էլ հաստատված կար՝ «դրան երեց արքունի»:³⁹

Դատելով աղբյուրներից՝ հայ հայրապետները արքաների օրինակով նստավայրեր ունեին սեփական տիրույթներում, որոնք ևս կարելի է համարել «ժամանակավոր մայր աթոռներ»:⁴⁰ Այսպես, Ծովքի «մեծ եկեղեցին» կառուցելուց հետո Արիստակեսը ամենայն հավանականությամբ այնտեղ կենում է մի որոշ ժամանակ.

«Որոյ լուեալ զանառակ զնացս Արքելայոսի՝ Չորրորդ Հայոց իշխանի՝ յանդիմանէր զնա յանապագ: Եւ նորայ սպասեալ դիպող

32 Wipszycka 1994.
33 Ղազար Փարպեցի, I.8 :
34 Բուզանդ. III.3 :
35 Ստեփաննոս Տարօնացի, II.1, 1859, 64 :
36 Garsoïan ,1984-85.
37 Հուլ. վարք, 172, «ἃ "διὸ καὶ Ἰαλβιον ἀεὶ συνεῖναι τῷ βασιλεὶ ἐπέταττεν ὁ ἅγιος Γρηγόριος, καὶ τὸν οἰκεῖον τόπον ἀναπληρῶσαι ἔν τε τῇ συνεχεῖ προσφωνήσει καὶ διδασκαλίᾳ.ἃ Հայերեն թարգմ.՝ Բարթիկյան 1966:
38 Ագաթանգեղոս , § 846 :
39 Garsoïan, 1988-89.
40 Ինչպես օրինակ՝ Աշտիշատը Գրիգորյանների ընտանիքի համար և Մանազկերտը՝ Աղբիանոսյանների համար (Garsoian, նույնը և 1999: 27 և 42) :

ժամու՝ եզիտ զսուրբ հայրապետն Ռատակէս ի ճանապարհին Ծոփաց սուսերահար արարեալ՝ յերկիր ընկենոյ»։⁴¹

« Եւ ի հասանել համբաւոյ վախճանի Տրդատայ առ երանելի հայրապետն Վրթանէս ի Տարօն գաւառի յեկեղեցւոջն Աշտիշատի ի հսկման տօնի զատկին»։⁴²

Վրթանէսը (333-341) Գրիգորի ավագ որդին էր և հաջորդեց եղբորը մահից հետո: Իսկ Աշտիշատի սուրբ վայրերը Գրիգորյանների տոհմական ժառանգությունն էին: Աղբյուրները այս առիթով պատմում են, որ շրջակա լեռների հեթանոս բնակիչների մահացու սպառնալիքների պատճառով Վրթանէսը Աշտիշատից հեռացավ Եկեղեցաց գավառի Թիլ ավանը⁴³, որը նույնպես իր հողային տիրույթներում էր գտնվում և հատկապես զետեղում էր Գրիգորյանների տոհմական դամբարանը:⁴⁴ Կարելի է ենթադրել, որ այստեղ ևս «մեծ եկեղեցի» կար, որովհետև այս նույն ավանում հանդիպում ենք քորեպիսկոպոս Դանիելին՝ ամենայն հայոց եկեղեցիների «հրամանատար տեսուչին»⁴⁵, որն իր հսկողությամբ ենթակա եկեղեցիների ստուգողական այցերի ժամանակ կենում էր միմիայն հայտնի սրբավայրերի «գլխավոր եկեղեցիներում»⁴⁶:

Ենթադրաբար մեկ այլ «մեծ եկեղեցի» պետք է լիներ նաև Թորդան քաղաքում (Դարանաղի), որտեղ գտնվում էին Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ թագավորի գերեզմանները:⁴⁷ Բուզանդարանը տեղեկացնում է, որ այս վայրը Աշտիշատի, Վաղարշապատի և Բագավանի նման՝ նույնպես կարևոր սրբավայրերից էր, որտեղ ամենամյա հիշատակի տոն էր կազմակերպվում Հայաստանի երկու «լուսավորիչների» պատվին:

«Քանզի այնպէս իսկ սովոր էին եպիսկոպոսապետքն Հայոց, հանդերձ թագաւորօքն եւ մեծամեծօքն, նախարարօքն եւ աշխարհախումբ բազմութեամբ պատուել զնոյն տեղիս, որ յառաջ էին տե-

⁴¹ *Ստեփաննոս Տարօնացի*, II.1, 1859, 64: Տե՛ս նաև՝ *Սովսես Խորենացի*, II.91: Նույնիսկ եթե 536 թ. վարչական բաժանումից հետո գոյացած Չորրորդ Հայաստանի ժամանակավրեպ հիշատակությունը կապակածի տակ է դնում Արիստակեսի սպանությունը նկարագրված հանգամանքներում (տես *Garsoïan*, 1989, 25, գլ. III.2, ծանոթ. 6 և էջ 351), նրա «խոստովանական» մահը Ծոփքում հաստատում է նաև Բուզանդարանը (III.2) :

⁴² *Ստեփաննոս Տարօնացի, նույնը*, 65: Ջատկի տոնը ևս հիշատակում է Բուզանդարանը, ավելի մանրամասն տեղեկացնելով, որ այդ օրը Ավագ ուրբաթն էր՝ Խաչելության օրը (III.3): «Սա երթեալ կատարել անդ, ըստ հանապազ սովորութեանն, զՏեառնն զխաչական զփրկութեանն զպատարագն զոհութեան՝ զհաղորդութիւն չարչարանաց յիշատակի»: Սովսես Խորենացին (III.2) նշում է, որ Վրթանէսը գտնվում էր «ի վկայարանի սրբոյն Յովհաննու, որ ի հօրէ նորին շինեալ էր ի Տարօն»: Տե՛ս նաև *Յովհաննէս Դրասխանակերտցի*, գլ. 10 :

⁴³ *Նույն տեղում* :

⁴⁴ Բուզանդ. III.2, V.24 ; *Garsoïan* 1989: 461 :

⁴⁵ Բուզանդ. III.14 :

⁴⁶ *Նույն տեղում* :

⁴⁷ *Նույնը*, III.3 :

դիք պատկերաց կռոցն, եւ ասպա յանուն աստուածութեանն սրբեցան, եւ եղեն տուն աղօթից եւ տեղի ուխտից ամենայն ումեք: Մանաւանդ յայն ի գլխաւոր տեղին յեկեղեցին ժողովել ի յիշատակ սրբոցն՝ որ էին անդ:⁴⁸ (...) որպէս ի Դարանաղեաց գաւառին յեկեղեցին Թորդանու պատուին վասն գերեզմանացն հայրապետին Գրիգորի: Սոյնպէս եւ գյիշատակս թագաւորին Տրդատայ (...) սոյնպէս եւ ի գաւառն Այրարատեան զնախավկայսն Քրիստոսի, ուր Գայիանէն եւ Յռիփսիմէն կային, իւրեանց հանդերձ գործակցօքն, սոյնպէս առաւել եւ զնախեկեղեցին»:⁴⁹

« Եւ յայնմ աւուր տօն դիպեցաւ յիշատակի մեծին Յովաննու, որ ի Գրիգորէ եւ ի Տրդատայ յաւանին Բագաւանին կարգեալ էր: Ապա յայնմ յիշատակ աշխարհաբնակք մարդկան՝ որ ժողովեալ էին, եւ բազում եպիսկոպոսք՝ որ յայլոց գաւառաց. և ասպա մեծ եպիսկոպոսապետն Ներսէս փոխանակ իւր յղեաց զիւր աթոռակիցն զխաղ...»:⁵⁰

Զնայած Բուզանդարանը քանիցս նշում է Աշտիշատի եկեղեցու առաջնայնությունը,⁵¹ որին մեծարում է «մեծ, առաջին, մայր եկեղեցեաց» մակդիրներով, և որտեղ կար եպիսկոպոսական պալատ («եպիսկոպոսանոց»),⁵² այս կացարանը երբեք մշտական աթոռանիստ չի եղել:⁵³ Հայրապետները այստեղ գալիս էին միայն ամենամյա մեծ տոնակատարությունների առիթով,⁵⁴ կամ եկեղեցական ժողով գումարելու⁵⁵, կամ էլ իրենց կալվածքների հերթական ստուգողական այցերի առիթով:⁵⁶

Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ 4-րդ դարում Հայաստանում կրոնական կյանքը պտտվում էր մի քանի մեծ սրբավայրերի շուրջ, գրեթե բոլորն էլ նախկին հեթանոսական սրբատեղիներ⁵⁷,

48 Նույն տեղում :

49 Նույնը, III.14 :

50 Նույնը, IV.15 :

51 Նույնը, III.3, 14, 19, IV.4, 14 :

52 Նույնը, III.19, IV.14 : Garsoïan ,1984-85, ժանոթ. 90 :

53 Garsoïan, 1999: 104, ժանոթ. 199.

54 Բուզանդ. III.3 :

55 Նույնը, IV.4 :

56 Նույնը, IV.14 :

57 Տե՛ս Բուզանդ. III.3 : Ազաթանգեղոսը հայտնում է տասը կարևոր սրբարանների մասին (ութ՝ ըստ Carrière A., *Les huit sanctuaires de l'Arménie payenne*, Paris 1899), որոնք նվիրված էին տարբեր աստվածությունների և տեղակայված յոթ վայրերում, որտեղ Գրիգորը կուռքերը տապալելուց հետո կանգնեցնում է խաչեր՝ դրանք քրիստոնեացնելու նպատակով: Դրանց թվում են Անահիտի (Արտեմիս) և Տիրի (Յերմես կամ Ապոլլոն) դիերը՝ Արտաշատում, Բարշամինը՝ Թորդանու, Նանեն՝ Թիլում, Վահագնը (Յերակլես), Աստղիկը (Աֆրոդիտե) և Անահիտը՝ Աշտիշատում (տե՛ս Carrière, *նույնը*, և Thomson 1976: xl: Մենք կավելացնենք այս ցուցակին նաև Բագավանը, որի պարթևական անվանումը ցուցանում է սրբավայր: Ըստ Ազաթանգեղոսի՝ այնտեղ էին գտնվում Վանատուրի և Ամանորի դիցարանները, որոնց տոնը Նավասարդի օրը Գրիգոր Լուսավորիչը փոխարինել է Յովիաննես Մկրտչի և Աթանագինես վկայի հիշատակի տոներով:

որոնք իրենց ճարտարապետական համալիրում ներգրավում էին մեկ «մեծ եկեղեցի» և մի քանի վկայարաններ կամ հիշատակարան կառույցներ: Այս համալիրները միաժամանակ ծառայում էին որպես հայրապետական «աթոռներ», վանական, հոգևոր և մշակութային կենտրոններ և սուրբ ուխտատեղիներ: Որպես կանոն, այս սրբատեղիները գտնվում էին Գրիգորյանների հողային տիրույթներում:

Նույնը նկատելի է նաև հայ հայրապետների օծման պարագայում: Եպիսկոպոսի օծումը բաղկացած է երկու արարողությունից. ձեռնադրություն և գահակալություն: Ձեռնադրման ծեսից հետո նորընծա եպիսկոպոսին նստեցնում են իր հոգևոր իշխանության գահին:⁵⁸ Նախքան Կապադովկիայի եկեղեցու հետ նվիրապետական կապի խզումը, որ տեղի ունեցավ 4-րդ դարի վերջին, հայ հայրապետական աթոռի թեկնածուները ձեռնադրությունը ստանում էին Կեսարիայում, իսկ աթոռակալության հանդիսավոր արարողությունը տեղի էր ունենում հայրենիք վերադարձից հետո:⁵⁹ Սա տեղի է ունեցել ոչ միայն Գրիգոր Լուսավորչի պարագայում⁶⁰, այլ, դատելով տեքստերի վերլուծությունից՝ նաև նրա որդիներ Արիստակեսի և Վրթանեսի⁶¹, թոռան՝ Յուսիկի և ծոռան՝ Ներսեսի դեպքում⁶², ինչպես նաև Աղբիանոսների տոհմի ներկայացուցիչներ Փառենի (348-352) և Շահակի (352-353) դեպքում⁶³:

Այս հանդիսությունները նկարագրող հատվածների համեմատությունը երևան է հանում լեզվական արտահայտությունների և արարողակարգի ընթացքի անփոփոխ կրկնություն, որ թույլ է տալիս կռահել հաստատված ավանդույթի գոյությունը:⁶⁴ «Ըստ սովորութեան օրինակին», ինչպես նշում է Բուզանդարանը⁶⁵, նախ գումարվում է ընդհանուր հավաք՝ «աշխարհաժողով», կազմված բնակչության բոլոր շերտերի ներկայացուցիչներից, որոնք ընտրում կամ հաստատում են թեկնածուին: Վերջինս ուղարկվում է Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը՝ արքայական կառքում բազմած («յարքունական կառսն»), նախարարական շքախմբի ուղեկցությամբ և բազում նվերներով՝ ձեռքին ունենալով թագավորի նամակը: Այնտեղ կատարվում է օծման առաջին արարը՝ ձեռնադրությունը.

«Գնացին եկին հասին ի քաղաքն կեսարացւոց. ետուն ի կաթո-

⁵⁸ Տե՛ս Անանեան ,1959-60 :

⁵⁹ Նույն տեղում :

⁶⁰ Նույն տեղում : Տե՛ս նաև Ագաթանգեղոս « 805 և 701. վարք 145 և 158 :

⁶¹ Համենատեղ՝ Ագաթանգեղոս § 860-62 և 701. վարք 195-98 :

⁶² Բուզանդ. III.12 և IV.4 :

⁶³ Նույնը, III.16 և 17 :

⁶⁴ Տե՛ս նաև Garsoïan 1985(IX) :

⁶⁵ Բուզանդ, III.12

դիկոսութիւն զՅուսիկն ծեռնադրել»:⁶⁶

«...առին գնացին զՓառեն սուրբ ի մայրաքաղաքն Գամրաց ի Կեսարիա, եւ անդ ծեռնադրեցին զնա ի կաթողիկոսութիւն Յայոց Մեծաց»:⁶⁷

«... եւ յուղարկեցին զնա մեծաշուք պատուով յերկիրն Գամրաց ի մեծ քաղաքն Կեսարիա: Անդ ծեռնադրեն զՇահակն ի կաթողիկոսութիւն Յայոց Մեծաց...»:⁶⁸

«...զնոսա զամենեսին կազմեցին եւ արծակեցին բազում ընծայիւք եւ մեծամեծ պատարագօք առ կաթողիկոսաց կաթողիկոսն Եսեբիոս յերկիրն Գամրաց, եւ ի մայր քաղաքացն նոցա ի Կեսարիա, զի ծեռնադրեսցեն անդ զսուրբն Ներսէս կաթողիկոսութիւն Յայոց Մեծաց»:⁶⁹

Կրկին, ըստ տեքստերի համեմատության, վերադարձի ճանապարհին նախարարները բանբեր են ուղարկում արքային ծանուցելու համար: Վերջինս իր ողջ շքախմբով մեկնում է տվյալ պահի իր նստավայրից՝ վերադարձողներին դիմավորելու նպատակով երբեմն երկար ճանապարհ կտրելով: Հանդիպման ողջույնը կատարելուց հետո, որը թվում է՝ նույնպես պաշտոնական արարողության բնույթ ունի, բոլորը միասին վերադառնում են՝ օծման երկրորդ արարը կատարելու. տեքստերում «հայրապետական աթոռին նստաւ», «հաջորդեց հայրապետների տեղին» արտահայտություններն անմիջապես հետևում են հանդիպման դրվագին: Սակայն քանի որ արքաները, ըստ սովորության, հաճախ էին տեղաշարժվում իրենց տիրույթներով, պետք է ենթադրել, որ բանբերները ամեն անգամ նրանց գտնում էին տարբեր նստավայրերում: Ահա թե ինչու պատվիրակության և արքայի հանդիպումներն ամեն անգամ տարբեր վայրերում էին պատահում, բայց միշտ Հայաստանի քաղաքներն իրար կապող մեծ ճանապարհների եզրերին (տե՛ս նշված հանդիպման վայրերն ու կտրած ճանապարհները կից քարտեզում): Տեքստերի ընթերցումից հստակ տպավորություն է ստեղծվում, որ բանբերն ուղարկվում է մինչև Հայաստանի սահմանին հասնելը, և նորընծա հայրապետի շքախումբը ամեն անգամ ընտրում է այն ուղղությունը, որ տանում է դեպի տվյալ պահին արքայի գտնվելու նստավայրը: Ավելին, կարելի է նույնիսկ պնդել, որ նայած վերադարձի բռնած ուղուն, գահին նստեցնելու արարողությունն էլ կատարվում է կամ տվյալ արքայանիստների «մեծ եկեղեցիներում» կամ էլ դրանց հարևանությանը գտնվող հայրապետական տիրույթների «մայր աթոռներում»:

⁶⁶ Նույն տեղում :

⁶⁷ Նույնը, III.16 :

⁶⁸ Նույնը, III.17 :

⁶⁹ Նույնը, IV.4 :

Յունական վարքը հստակ չի նշում, թե որտեղ է կայացել Տրդատի և Գրիգորի հանդիպումը, բայց տեղեկացնում է, որ Գրիգորը «նստում» է Աշտիշատի եկեղեցու «առաքելական մայր աթոռին»:⁷⁰ Համապատասխան պարբերության մեջ Ագաթանգեղոսը չունի այս տեղեկությունը⁷¹, դրա փոխարեն մանրամասնորեն նկարագրում է նրանց հանդիպումը Բագավանում՝ հայերի մկրտության ավանդական վայրում.

*«Լուաւ ապա մեծ թագաւորն Տրդատ, եթէ Գրիգոր եկեալ հասեալ է յերկիրս Հայոց: Առ զգօրս իւր և զԱշխէն տիկին եւ զքոյրն իւր զ ուրովիդուխտ, եւ չու արարեալ յԱյրարատեան զաւառէն, ի Վաղարշապատ քաղաքէ, ընդ առաջ Գրիգորի, գայր հասանէր ի քաղաքագետն Բագաւան, որ անուանեալ կոչի ի պարթևարէն լեզուէն՝ Դիցաւան (...) Ապա գայր հասանէր (Գրիգոր) յանուանեալ Դիցաւանն ամենայն մեծամեծօքն և զօրօքն եւ աշխարհակոյտ ամբոխիւն (...) Երանելի եպիսկոպոսն (...) գայր հասանէր առ ստորոտով Նպատական լերինն: Ընդ առաջ ելանէր նմա թագաւորն ամենայն զօրօքն հանդերձ, առ ափն Եփրատ գետոյն, որ եւ ընդ պատահելն իսկ լի առնէր զամենեսեան ողջունիւ Աւետարանին Քրիստոսի, եվ բազում ցնծութեամբ եվ ուրախութեամբ յաւանն դառնային»:*⁷²

Շարադրանքից պետք է եզրակացնել, թե «յավանն դառնային» վերաբերում է Բագավանին, և թե Գրիգորի գահակալության արարողությունը տեղի է ունեցել այստեղ: Սակայն պարբերության մեջ նկատելի է աշխարհագրական թյուրիմացություն: Եթե Գրիգորը եկել հասել էր Բագավան, ինչպես և թագավորը, վերջինս չէր կարող «ընդառաջ գնալ» Գրիգորին և նրան հանդիպել Եփրատի ափին, քանի որ գետը անցնում է Բագավանի հյուսիսով, և արքան, ուրեմն, պետք է «ետ գնար»: Միևնույն ժամանակ, Նպատ լեռը գտնվում է Աշտիշատը և Բագավանը կապող ճանապարհի մոտ, երկուսից գրեթե նույն հեռավորության վրա: Թվում է, թե Ագաթանգեղոսը միտումնավոր փոփոխել է պատմական տեղեկությունը՝ աթոռակալությունը Բագավանում գետեղելու և Աշտիշատը չնշելու համար:⁷³

Յուսիկի շքախումբը հասնում է Այրարատ գավառը, որտեղ պետք է այդ պահին գտնվեր Տիրան թագավորը: Նախապես բանբերներից ստանալով նորընծա հայրապետի ժամանելու լուրը՝ ար-

⁷⁰ Յուն. վարք, 158. « ἃ ἐνθρονισθεὶς καὶ λαβὼν τὸν ἀποστολικὸν θρόνον».

⁷¹ Ագաթանգեղոս § 814: Սրա փոխարեն նա մի քանի պարբերություն հետո նկարագրում է Վաղարշապատի կաթողիկե եկեղեցու կառուցումը, որ Գրիգորի տեսիլքում անվանված է «աթոռ քահանայապետութեան» (§ 745):

⁷² Ագաթանգեղոս § 817-19 :

⁷³ Երկու քաղաքների մրցակցության համար տե՛ս ստորև՝ ծանոթ. 140: Այս դիտարկումը բացակայում է հոդվածի ֆրանսերեն տարբերակում:

քան «ընդ առաջ ելանէր նմա ի դաշտն յայն կոյս գետոյն Տափերն կամրջի, ամենայն բանակօքն բազմութեամբք: Ապա ողջոյն տուեալք զգանկալի ողջոյնն միմեանց, անցեալ ընդ կամուրջն Տափերայ, մտեալ ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, յեկեղեցին դառնային. եւ նստուցանէին զգանկալի մանուկն Յուսիկ յաթոռ հայրապետական»:⁷⁴

Բուզանդարանը չի տեղեկացնում, թե որտեղ է գահ բարձրացել Ներսես հայրապետը, սակայն նշում է, որ Արշակ թագավորի հետ հանդիպումը կայացել է Առևժ (Առյուծ) լեռան վրա. «Եւ եկին հասին նորա մեծապարծ երևելի հոգևորագոյնաց փառօք ի Հայաստան երկիրն. եւ արքայն Արշակ ընդ առաջ երթայր նոցա մինչև ի լեռան, որ անուանեալ կոչի Առևժ: Եւ անդ պատահեալ միմեանց մեծաւ լրջմտութեամբ, լցեալք օրհնութեամբ ողջունիւն, անդուստ յաշխարհն դարձան»:⁷⁵

Այս լեռան ճշգրիտ տեղանքը հայտնի չէ: Համաձայն Բուզանդարանի՝ այն գտնվում էր Երեզի Անահիտ դիցուհու սրբավայրի մոտ, Եկեղեց գավառում:⁷⁶ Քարտեզագետներն այն տեղակայում են այս գավառի սահմաններին կից, կամ հարավ կամ արևմուտք՝ Ադիւն կոչվող տիրույթում, որ հայտնի է նաև Առևժ անվամբ⁷⁷ (տե՛ս կից քարտեզը): Ինչպես և մյուս բոլոր դեպքերում այս լեռը ենթադրաբար պետք է որ հեռու չլիներ մեծ ճանապարհից, այս դեպքում դեպի Սատաղ քաղաքի ուղղությամբ, որը Հայաստանի քաղաքները Կապադովկիայի, Կեսարիայի հետ կապող բանուկ ճանապարհի առաջին սահմանագլխային կայանն է:⁷⁸ Այս պարագայում կարելի է ենթադրել, որ ուղարկված բանբերը պետք է Արշակին գտած լիներ շրջակայքում գտնվող իր նստավայրերից մեկում, օրինակ՝ Խախում, և Ներսեսի գահադրությունը կատարված լիներ Գրիգորյանների տոհմին պատկանող Թիլի կամ Թորդանի «մեծ եկեղեցում» կամ էլ հենց Խախի «մեծ եկեղեցում»:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ Հայ եկեղեցու հիմնադիրներն ու նրանց անմիջական փոխարինողները կրկին առաջնորդվել են տեղական սովորույթներով՝ աշխարհիկ իշխանների

⁷⁴ Բուզանդ. III.12: Չստ Վան էսբրուկի (Van Esbroeck, Revue des Etudes Arméniennes, 9. 241-284)՝ IV դարում գոյություն ունեցող երկու հայրապետական աթոռ՝ Թաղևոս առաքյալինը Աշտիշատում և Գրիգոր Լուսավորչինը Վաղարշապատում, որոնք միավորվեցին Յուսիկի ձեռնադրմամբ: Սակայն, չնայած աղբյուրը ըստ ամենայնի բավական հարազատ ներկայացնում է Յուսիկի գահ բարձրանալու իրական արարողությունը Արտաշատի մայր եկեղեցում, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ «հայրապետական աթոռին նստել» արտահայտությունն այստեղ ավելի շուտ խորհրդանշական իմաստ ունի և կապված չէ որևէ կոնկրետ եկեղեցու հետ:

⁷⁵ Բուզանդ. IV.4 :

⁷⁶ Նույնը, V.25 :

⁷⁷ Հայ տեղանուն. բառ. Երևան, 1986-2001, հատ. I, էջ 328 , Garsoïan 1989: 489-90 :

⁷⁸ Մանանդյան, 1936: 18, 1965: 79, 86, 91-95 , Garsoïan 1989, 489-90: Հայաստանի աշխարհագրական քարտեզի վրա այս վայրում մոտ 2000 մ բարձունք է նշված, որ կարող է Առևժ լեռը լինել:

օրինակով որդեգրելով հոգևոր առաջնորդության՝ եպիսկոպոսության «շրջիկ» սկզբունքը: Սակայն այսօր այլևս ապացուցման ենթակա չէ այն պնդումը, որ այդ ժամանակաշրջանի հայ հասարակությունը խորապես կրում էր իրանական մշակույթի ազդեցությունը:⁷⁹ Պատկանելով Արշակունիների պարթևական դինաստիայի կրտսեր ճյուղին՝ հայ թագավորները շարունակում էին պահպանել իրենց նախնիների սովորույթները, որոնցով ապրում էին նաև երկրի մյուս մեծ նախարարական ընտանիքները:⁸⁰ Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ հայ եկեղեցական կյանքը, որ լայնորեն կազմակերպվել էր այս սովորույթների համաձայն, պետք է ևս ընդգծված պարթևական գունավորում ունենար, որի ակնհայտ արտացոլումներից կարելի է համարել նաև «հայրապետական աթոռի» շրջիկ ընկալումը:

Սակայն պարթևական ազդեցությունը հայ եկեղեցու վրա ներգործություն է ունեցել ոչ միայն աշխարհիկ հասարակության սովորույթների որդեգրման միջոցով, այլ նաև մինչև քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում գործող հոգևոր քրմական համակարգի անմիջական ժառանգության փոխանցմամբ:

Առայժմ պատմական արժեք ունեցող շատ քիչ տեղեկություններ են մեզ հայտնի նախաքրիստոնեական Հայաստանի քրմական կաստայի մասին: Դրա փոխարեն հայ եկեղեցական ինստիտուտի և նրան ժամանակակից իրանական հոգևոր-քրմական դասի տարբեր ասպեկտների միջև համեմատությունները ակնհայտ զուգահեռներ են երևան հանում:⁸¹ Ծիշտ է, այդ համեմատության համար հայկական օրինակների հղումները Սասանյան Իրանում փնտրելու մեր փորձը ժամանակավրեպության վտանգ է պարունակում, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ Սասանյանների դինաստիան, իշխանության գալով, պետք է որ նշանակալի փոփոխություններ ներմուծած լիներ հասարակության նախկին կառուցվածքում:⁸² Սակայն Իրանում ծավալվող քաղաքական զարգացումները, որոնք միտված էին պետության կենտրոնացմանը և հոգևոր-քրմական ինստիտուտին «պետական մարմնի» ստատուսի շնորհմանը, իրականում միայն մասնակի փոփոխություններ են կատարել այդ հասարակարգում, որը մեծավ մասամբ շարունակում էր պահպանել նախկին պարթևական ավանդույթները:⁸³ Սասանյան շահնշահերը, ինչպես և հայոց արքաները, ապրում էին նույն պարթևական կենսաձևով, որ

⁷⁹ Garsoïan 1985(X & XII), 1989, 51-55 " 1997a.

⁸⁰ Christensen, 1936, 18-23.

⁸¹ Garsoïan 1989, 53-54.

⁸² Christensen ,1936, 92-93.

⁸³ *Նոյնը*, 89, 93-107 :

ընթանում էր որսավայրերում կառուցված «դրախտներում»⁸⁴ կամ «բանակներում»: Պետական գործերից զատ և խաղաղ ժամանակներում նրանց նախընտրած զբաղմունքը որսն էին և խնջույքը, որոնք նաև համարվում էին ազնվականության չափանիշ և խորհրդանիշ: Սասանյան կայսրության քաղաքական համակարգի հիմքում ընկած յուրահատուկ երկվության պատճառը պարթևական կայսրությանը բնորոշ ազգային քաղաքականության և սոցիալական բաժանման միջև եղած հակասությունն էր: Սասանյան շրջանի հոգևոր դասի ներկայացուցիչների տիտղոսներն ու պաշտոնները, նրանց հարաբերություններն արքունիքի հետ, նրանց նվիրապետական կարգը, նրանց կենսաձևն ու ծիսական ավանդույթների շատ մանրամասներ սերում էին նախկին պարթևական շրջանից:⁸⁵ Օրինակ՝ Իրանում քրմերն ընտրվում էին միմիայն մոզերի ցեղից, որոնց տոհմածառը չէր զիջում մեծ ազնվական ընտանիքներին:⁸⁶ Հայաստանում, ինչպես արդեն նշեցինք, ոչ միայն հայրապետական պատիվը Գրիգորյանների ընտանիքի ժառանգական սեփականությունն էր, այլև, երբ վերջինս չէր կարողանում թեկնածու ապահովել, աթոռ էր բարձրանում մեկ այլ ավանդական ընտանիքի ներկայացուցիչ, որի նախնիները սերում էին նախկին քրմական ցեղից: Հայ աղբյուրները Գրիգոր Լուսավորչին վերագրում են պարթևական բարձր ազնվական ծագում⁸⁷ և պատմում, որ նրա թոռան թոռ Սահակը մեծագույն պատիվներով ընդունելություն գտավ Շապուհ Գ (383-388) շահնշահի կողմից, որովհետև սերում էր Սուրեն Պահլավների մեծ ու հզոր ընտանիքից:⁸⁸

«Քահանայապետ», «կաթողիկոսաց կաթողիկոս» կամ խառնածին «եպիսկոպոսապետ» կոչումները, որոնցով հայ առաջին աղբյուրները մեծարում են հայ հայրապետներին և Կեսարիայի եպիսկոպոսին, ակնհայտորեն կրում են իրանական «մոզպետաց մոզպետ» (mozbadhān mozbadh) տերմինի ազդեցությունը: Ըստ ամենայնի, բնական զուգահեռ է անցկացվել քրմական բարձր դասի ներկայացուցիչներ և իրանական գավառների հոգևոր առաջնորդ-

⁸⁴ Այս առումով տեղին է հիշել Ղազար Փարպեցու «Նամակում» հիշատակված «Սելույ դրախտը», որի ինքնության շուրջ բանավիճել են հայագետները (տես՝ Իրատ., աշխարհ. թարգմ. և ծանոթ. Բ. Ուլուբաբյան, Երևան, 1982 թ., Թուրք, էջ 518, ծանոթ. 27: Մեզ թվում է, որ դա պարսկական «որսադրախտների», այսինքն՝ որսավայրերում կառուցված պալատական հատուկ ոճի համալիրների օրինակով եղած վայր պետք է լինի՝ «Սելուկ դրախտ» անունով:

⁸⁵ Տես՝ Christensen, *նույնը*, 112-116 :

⁸⁶ *նույնը*, 111 :

⁸⁷ *Ազաթանգեղոս*, § 25-37 , *Սովսես Խորենացի*, II. 28, 68, 74 և 91:

⁸⁸ *Ղազար Փարպ.*, I.14, *Սովսես Խորենացի*, III.51 ; Thomson 1976: lviii. Խորենացին, շփոթելով Շահպուր (Շապուհ) Բ և Շահպուր Գ գահակալության տարիները, այս դրվագը թվագրում է Արտաշիր Բ (379-383) օրոք, Mahé 1993, գլ. III.50, էջ 405, ծանոթ. 3 :

ներ «մոզպետների» և քրիստոնեական «եպիսկոպոսների» կարգավիճակի ու գործառույթների միջև: Այս ենթադրությունը առավել կարևորվում է նրանով, որ մոզպետները, ինչպես և հայ եպիսկոպոսները⁸⁹, նույնպես կրում էին իրենց գավառի կամ այդ գավառի տեր ընտանիքի անունը: Հայտնի են, օրինակ՝ Փափագ, Խոսրով-Շահահ-Որմիզդի մոզպետ, Վեդահ-Շահպուր, Արտաշիր-Վարեհի մոզպետ կամ Բաֆարագ, Մեշանի մոզպետ:⁹⁰

Իրանում տաճարների աստվածային ծեսերը գլխավորում էր առանձին դաս՝ «հերպատները» (*herbadh*), որոնք ունեին իրենց առաջնորդը՝ «հերպատաց հերպատ» (*hêrbadhân herbadh*): Վերջինս իրականացնում էր իրավադատական գործառույթները և տաճարների հսկողությունը: Այս պաշտոնը Հայաստանում կարելի է համեմատել վերոնշյալ քորեպիսկոպոս Դանիելին հանձնված ծառայությունների հետ, որը՝

«վերակացու եւ գլխաւոր եկեղեցեացն նահանգին Տարօնոյ՝ Գրիգորի ձեռական իշխանութեանն կողման մասին գործակալութեանն մեծի դատաւորութեանն, ունէր զիշխանութիւնն զայն առանձինն. այլ վերակացու եւ հրամանատար տեսուչ եւ հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց Մեծաց ընդ ամենայն տեղիս»:⁹¹

«Գործակալութիւն մեծի դատաւորութեանն» արտահայտությունը, ինչպես նաև «հրամանատար» կոչումը բավական անսովոր են հնչում քրիստոնեական ենթատեքստում: Դրա փոխարեն դրանք զրադաշտական տիտղոսների համապատասխան ճշգրիտ թարգմանություններն են:⁹² Մեկ այլ հոգևոր կոչում, որ հայ եկեղեցին ժառանգել է իրանական համապատասխան ինստիտուտից, «վարդապետ» տիտղոսն է (*vardabadh* նշանակում է հոգևոր վարժանքների կամ խոսքի, ուսմունքի ուսուցիչ, վարժապետ⁹³): Սա IV-V դարերի ողջ քրիստոնեական աշխարհում եզակի, համարժեք չունեցող կոչում է⁹⁴, որ սկզբնական շրջանում եկեղեցու ներկայացուցիչներին տրվում էր ավելի շուտ իրենց հոգևոր բարձրագույն ունակությունների և շնորհների համար, քան որպես զուտ նվիրապետական աստիճան: Այն ասոցացվում է հոգևոր կրթության, աստվածաբանների և վանահայրերի հետ:⁹⁵

⁸⁹ Տե՛ս վերևում, ծանոթ. 9 :
⁹⁰ Անունների համար տե՛ս Christensen ,1936, 112 :
⁹¹ *Բուզանդ.* III.14 :
⁹² Տե՛ս Garsoïan 1985(IV) և 1989, մեկնություն գլ.13, ծանոթ. 24 և III.14, ծանոթ. 4 :
⁹³ Երկու մեկնաբանությունների համար տե՛ս Revue des Etudes Arméniennes IX (a. s.) 1929, էջ 1-3 (Alphandéry) և էջ 10 (Benveniste):
⁹⁴ Thomson 1962.
⁹⁵ *Նույն տեղում* :

Մոգպետաց մոգպետը ոչ միայն երկրի ողջ հոգևոր գործերի գերագույն ղեկավարն էր, այլև արքայի աստվածաբանական խորհրդատուն, բարոյական ուղեցույցը, հոգևոր դաստիարակն ու տնօրենը:⁹⁶ Ըստ միապետության մասին իրանական աստվածաբանական և բարոյական ընկալման՝ արքայի ծախողակությունը կամ նրան պատահող փորձանքները կարող են այն բանի արդյունքը լինել, որ նա չի հետևում գերագույն քրմի խորհուրդներին և ցույց տված ուղուն:⁹⁷ Բուզանդարանում կան տարբեր հատվածներ, ուր հայրապետները, հատկապես Գրիգոր Լուսավորչի սերնդի ներկայացուցիչները, անհանգստանում են հայ արքաների վարքի համար և մտահոգ են նրանց քրիստոնեական դաստիարակություն ներարկելու, ավետարանական խոսքն ուսուցանելու համար: Նրանք անմիջապես միջամտում են, երբ արքաները բարոյական վարքի շեղումներ են ցուցաբերում: Որպես օրինակ կարելի է բերել Յուսիկի և Տիրանի հարաբերությունները.

«Իսկ թագաւորն Տիրան եւ այլ մեծամեծ աւագանին նախարարացն կամ աշխարհն ամենայն ոչ ինչ ըստ աստուծոյ կամացն վարս յանձն առեալ (...) Վասն որոյ հանապազ ընդդիմացեալ լինէր երանելի հայրապետն Յուսիկն, վարժ բանիւքն համեստութեան քրիստոսական խրատուն, հանապազ յերեսսն յանդիմանութեամբ հարկանելով, խրատելով, կշտամբելով արկանէր (...) արգելոյր զթագաւորն եւ զմեծամեծսն չտալ թոյլ զմտանել յեկեղեցին»:⁹⁸

Կամ ասենք՝ Ներսես մեծի հարաբերությունը Արշակի, ապա նրա որդու՝ Պապի հետ.

«... Եւ որ այժմ դեռ մեւք ընդ քեզ խոսի, լուր Քրիստոսի, զի մի՛ կորիցես դու. գուցե անկեալ ի թագաւորութենէ քումմէ, կենդանւոյն միայն շրջիցիս, եւ ոչ ոք քեզ օգնիցէ: Այլ այժմ լուր Քրիստոսի, և խնայեայ յանձն քո, մի՛ հեղուլ զարիւն եղբօր քո հարազատի...»:⁹⁹

«Այլ սուրբն Ներսէս եպիսկոպոսապետն Յայոց հանապազոր ընդդիմացեալ թագաւորին Պապայ, կշտամբէր եւ հանդիմանէր մեծաւ վկայութեամբ յանդիմանութեամբ. եւ վասն չարեաց նորայ բազմաց ոչ համարձակէր նմա զսեանս եկեղեցոյն կոխել, եւ ոչ մտանել նմա ի ներքս: Յանապազ կշտամբեալ յանդիմանէր եւ խրատէր, զի գտցէ զանձն իւր ի կորստենէ գործոց իւրոց. եւ հանապազ խօսէր ընդ նմա, զի փոյթ արասցէ ապաշխարութեան»:¹⁰⁰

⁹⁶ Christensen, *Մույնը*, 113 :

⁹⁷ *Նույն տեղում* :

⁹⁸ *Բուզանդ.*, III.12 :

⁹⁹ *Նույնը*, IV.15 :

¹⁰⁰ *Նույնը*, V.23, տե՛ս նաև V.4 :

Տեսնելով, որ Արշակ թագավորը չի պատրաստվում հետևել իր խորհրդին, Ներսես Մեծը «կանխագուշակում է» նրա մոտալուստ կործանումը, ինչպես նաև նրա ընտանիքի անկումը¹⁰¹, որը նույնպես ուղղակի աղերս ունի միապետության իրանական ընկալման հետ: Եիշտ է, պատմիչի նկարագրած այս «բարոյական բախումների» ետևում, որոնց համար նշված հայրապետները վճարել են կյանքով, մասնագետները իրավացիորեն տեսնում են լուրջ տարածայնություններ՝ նիկեական ուղղափառությանը հավատարիմ հայրապետների և բյուզանդական կայսրերի դավանական կողմնորոշումներին հարիր խուսավարող արքաների միջև:¹⁰² Այնուամենայնիվ, այս բախումների նկարագրությունը, արքաների գործերին հայրապետների միջամտության ձևը, ուղղակի մեջբերմամբ նրանց վերագրված երկար դաստիարակչական ճառերը թույլ են տալիս եզրակացնել, որ աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդների միջև այս բարոյական հարաբերությունը բավականաչափ ինստիտուցիոնալիզացված և հաստատված ավանդույթի բնույթ ուներ:

Մոգպետաց մոգպետների մասին գոյություն ունեցող տեղեկությունները թույլ չեն տալիս միանշանակ պնդելու, որ 4-րդ դարի հայ հայրապետները նրանց օրինակին են հետևել շրջիկ «մայր աթոռների» երևույթի ընդունման դեպքում ևս: Սակայն դատելով ամենայնից՝ իրանական հոգևոր առաջնորդները ևս մշտական չէին կենում արքայական քաղաքում՝ շահաստանում՝ հռչակված որպես նրանց միակ նստավայրը: Նրանք վայելում էին լայն անկախություն և ինքնուրույնություն, ունեին բազմաթիվ պալատներ իրենց պատկանող հողային տիրույթներում,¹⁰³ և չնայած արքունիքի անդամ էին համարվում՝ բոլորովին ստիպված չէին մշտական կենալ արքայի կողքին (բացի, իհարկե, պատերազմի ժամանակ)¹⁰⁴:

387 թվականին¹⁰⁵ Հայաստանի բաժանումը իրանական և բյուզանդական կայսրությունների միջև քաղաքական և կրոնական խոր ճգնաժամի պատճառ դարձավ երկրում: Տարածքների մեծ բաժինը անցավ պարսիկների իշխանության տակ: Այլևս պարսիկների անմիջական հպատակությանը ենթակա հայերի համար հավատարմության օրենքները փոխվեցին, և հակառակորդ կայսրության հետ շփ-

¹⁰¹ Նույնը, IV.15 :

¹⁰² Garsoïan 1967b, 1985(IX) և 1999, 38.

¹⁰³ Ամիանուս Մարտելինուս, XXIII, 6.35 , Christensen ,1936, 112 :

¹⁰⁴ *Encycl. de l'Islame*, Nouvelle éd, Leiden-New York-Paris, v. VII, էջ 216.

¹⁰⁵ Այս տարեթիվը, որպես ամենահավանականը, տես Blockley R.C., *Historia* 36/2 (1987), էջ 222-234 : Ըստ Լաբուրի (Labourt 1904: 84)՝ համաձայնագիրն առավել ամրապնդվեց 388 թ.: Վահրամ Դ Կրմանշահի թագադրությունից հետո, Garsoïan 1999, 45 :

ման կամ համագործակցության ցանկացած փորձ կասկածելի էր համարվում:¹⁰⁶ Հունալեզու քրիստոնեության և Համընդհանուր եկեղեցու մայր կենտրոնների հետ կապը սպառնում էր իսպառ դադարել¹⁰⁷, ինչպես խզվել էր նվիրապետական և դավանական կապը Կապադովկիայի հետ¹⁰⁸: Նույնիսկ եթե բաժանմանը անմիջապես հետևած շրջանում պարսից արքաները բարյացակամ էին տրամադրված իրենց տերության հպատակ քրիստոնյաների նկատմամբ¹⁰⁹, միևնույն է, նրանք ոչ պակաս ջանքեր էին գործադրում Հայաստանը պարսկացնելու¹¹⁰ և պայմաններ ստեղծելու՝ կամոք թե բռնի՝ զրադաշտականություն ընդունելու համար¹¹¹: Ճնշումը հատկապես զգալի էր այն ժամանակ, երբ Հայաստանի գահին նստած էին պարթևական Արշակունիների տոհմի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչները, որոնք երիտասարդ Սասանյան դինաստիայի համար դեռևս առկա սպառնալիք էին : Այսպիսով, Հայաստանի քաղաքական բաժանումը մեծագույն վնաս էր հասցնում ոչ միայն հայերի դավանական միաբանությանը, այլև նրանց էթնիկական և մշակութային անբողջականությանը:

Առաջին քայլը, որ Վռամշապուհ արքան (394/99-413/17) և բարձրագույն հոգևորականությունը կատարեցին երկիրն այս սպառնալիքներից փրկելու համար, հայրենի այբուբենի ստեղծումն էր: Սեփական միացյալ այբուբեն ունենալը թույլ տվեց ոչ միայն անմիջական մատույց ունենալ Սուրբ Գրերին և քրիստոնյա ծեսն ու պաշտամունքը խորապես խարսխել հանապազօրյա կյանքում, այլև մեկընդմիջտ վանել հայ ժողովրդի երկու բաժանված հատվածների մշակութային և դավանական օտարումը:¹¹² Գրերի գյուտին հաջորդած մշակութային աննախադեպ ծաղկումը վերջնականորեն ամրագրեց հայ ժողովրդի յուրահատուկ ինքնությունը:¹¹³

Աղբիանոսյան տոհմի հավակնություններին, պարսկական արքունիքի տիրակալական նկրտումներին և բռնի կրոնափոխությանը դիմագրավելու համար Գրիգոր Լուսավորչի վերջին շառավիղը՝ Սահակ Պարթևը (387-428), փորձեց իր դիրքերն արմատավորել հյուսիս-

¹⁰⁶ Հին Աշխարհում և Միջնադարում հպատակության քաղաքական հավատարմությունն ինքնաբերաբար ներառում է նաև կրոնական նույնություն, Garsoïan 1967b 1999, 58-59, Winkler 1985 , Mahn 1997a :

¹⁰⁷ Peeters 1929 և 1942, Աբեդյան ,1962, 60-62 , Garsoïan ,1995, 1997b և 1999, 45-48 .

¹⁰⁸ Սահակ Մեծի հայրը՝ Ներսես Մեծը, Կեսարիայում ձեռնադրված վերջին հայրապետն է: Garsoïan 1967a, 222-25 և 1999, 42 և 65 :

¹⁰⁹ Christensen 1936, 264-66.

¹¹⁰ Peeters 1933, II, էջ 17 , Աբեդյան, *Մույն տեղում* :

¹¹¹ *Նույն տեղում*, տե՛ս նաև Labourt 1904, 104 և *henn*, և 1929 , Christensen, *Մույնը*, 279 և *henn*; Tallon 1955, 11 , Մանանդյան, 1978, 251-52 :

¹¹² Peeters, *Մույնը* և 1929 , Մանանդյան, *Մույնը* , Աբեդյան, *Մույնը*, Winkler 1985 :

¹¹³ Thomson 1976, ix.

սային գավառներում, որոնք շարունակում էին հավատարիմ մնալ Սուրբ Գրիգորի վարդապետության ավանդույթներին: Այս ձգտումն իրականություն դարձնելու համար նա իր նստավայրը հաստատեց Վաղարշապատում, որտեղ ծավալվեց Մեսրոպ Մաշտոցի հիմնած թարգմանական-աստվածաբանական մեծ դպրոցի գործունեությունը:

Հայ իշխանությունների երկրորդ քայլը, կարծում ենք, եղավ 5-րդ դարի սկզբին Վաղարշապատի կարգավիճակի փոփոխությունը Հայաստանի քրիստոնեացման հյուսիսային կենտրոնից ողջ հայության հոգևոր մայրաքաղաքի:¹¹⁴

Ցանկանալով անսասան պահել հայ ավանդական ուղղափառությունը և իր նախնու՝ Գրիգորի լուսավորչական առաքելության հիշատակը՝ Սահակ Պարթևի այս ընտրությունը հնարավորություն էր տալիս Հայ Եկեղեցուն համաձայնեցնել իր քրիստոսաբանությունը տիեզերական ժողովների որոշումների հետ և լավագույնս պայքարել պարսկական իշխանությունների կողմից հավանության արժանացած և անգամ պարտադրված տարատեսակ աղանդների վտանգավոր ծավալման դեմ:¹¹⁵

Վաղարշապատի նոր կարգավիճակը նշանավորվեց սուրբ Հռիփսիմյան նահատակների նշխարների գյուտով, որին հետևեց նրանց նվիրաբերված երեք մատուռների կառուցումը և կաթողիկե մայր տաճարի վերակառուցումը:¹¹⁶

*«Եւ եղել հանումն եւ նորոգումն ոսկերացն սրբոցն Գայիանեայ եւ Հռիփսիմեայ եւ ընկերաց նոցին ի Սահակայ կաթողիկոսէ. զի եղածովն Գրիգորի կային նոքա: Եւ շինեաց զվկայարանսն վիմատաշ կոփածոյ քարամբք ի Վաղարշապատ քաղաքի. եւ նորոգեաց զտուն Աստուծոյ, այսինքն զսուրբ Եկեղեցին»:*¹¹⁷

*«Սա նորոգեաց զտաճար սուրբ կուսանացն զկործանեալն ի Շապուհ թագաւորէ, եւ անգէտ տեղւոյ ոսկերացն սրբոյն Հռիփսիմեայ՝ խնդրուածովք յԱստուծոյ զտակ եղել»:*¹¹⁸

Աղբյուրներն այս իրադարձությունը տեղավորում են այբուբենի ստեղծումից և Սուրբ գրերի թարգմանությունից հետո, բայցև Վռանշապուհի օրոք:¹¹⁹ Ըստ ամենաընդունված հաշվարկների՝ հա-

¹¹⁴ Garsoïan 1999, 35-36.

¹¹⁵ Նույնը, 65-122 և 135-239, նաև՝ 1997b, Tallon 1955, 11 :

¹¹⁶ Սահակ կաթողիկոսի կողմից Հռիփսիմյանների նշխարների գյուտի մասին մանրամասն տե՛ս Garibian de Vartavan 2005 (դոկտորական թեզ), էջ 279-83 :

¹¹⁷ Նշանագիր կարգաց..., II :

¹¹⁸ Ստեփաննոս Տարոնացի, II.1, 1859, 76 :

¹¹⁹ Այս վերակառուցումը սովորաբար թվագրվում է 385/7 տարիներով, հավանաբար Սահակի աթոռակալության տարվա հետ համընկեցնելու նպատակով, ըստ Օրմանյանի հաշվարկների (I, § 200, էջ 286), տե՛ս, օրինակ՝ Վ. Հարությունյան, *Հայ ճարտարապետություն*, 1992, 132: Նույն թվագրությունն է առաջարկում նաև Չամչեանը, *Պատմութիւն Հայոց*, 1784, I, 488 :

յոց այբուբենի ստեղծումը թվագրվում է 404, իսկ Աստվածաշնչի թարգմանությունը՝ 406 թվականով:¹²⁰ Վռամշապուհի գահակալության տարիներն ավելի նվազ վստահությամբ են հաշվարկելի, քանի որ հայ աղբյուրների տեղեկությունները չեն համընկնում այս հարցում և թույլ չեն տալիս ճշգրիտ ընդհանուր հայտարարի գալ:¹²¹ Այսպես, նրա թագադրության տարին տատանվում է 389 և 401 թվերի միջև, իսկ նրա գահակալության տևողությունը՝ 14 և 21 տարիների միջև:¹²² Փորձելով հնարավորինս ճշգրիտ լինել, հաշվի առնելով այս շրջանին վերաբերող տեղեկությունները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Վռամշապուհի մահվան տարեթվի վերջնաժամկետը մոտավորապես ընկնում է 413/4 և 417 թվականների միջև:¹²³ Յետևաբար, Սահակ Մեծի ձեռնարկած վերակառուցման աշխատանքների ժամանակագրական սահմանները կարելի է գծել 406 և 417 թվականների միջև:¹²⁴

Եվ, վերջապես, Վաղարշապատի գերակայությունը նախկին Մեծ Հայքի ինչպես բյուզանդական, այնպես էլ պարսկական մասերի ողջ տարածքով ամրագրելու համար հարկավոր էր նրան շնորհել պատմական և հոգևոր լեգիտիմություն՝ հաստատագրված «երկնային» աստվածակերպ (թեոֆանիկ) միջամտությամբ: Այս նպատակով գրի է առնվում Հայաստանի դարձի պատմությունը մայրենի լեզվով, որն էլ, ըստ մեզ, հանդիսանում է հայ իշխանությունների երրորդ քաղաքական քայլը:¹²⁵

Այս *Պատմությունը*, որ գիտական գրականության մեջ այժմ անվանվում է «Ազաթանգեղոսի ցիկլ» կամ ավելի լայն ընդգրկումով՝ «Դարձի ցիկլ»,¹²⁶ ներառում է տարբեր լեզուներով մեզ հասած բազմաթիվ խմբագրությունների, տարբերակների, վերաշարադ-

¹²⁰ Տե՛ս Աճառյան, 1968, 364-373 և 390-91 :

¹²¹ *Նույն տեղում*, տե՛ս նաև Մանանդյան, 1978, 249, Hewsen 1978-79 , Garsoïan, 1999, 102 :

¹²² Տե՛ս Աճառյանի ժամանակագրական աղյուսակը, *Նույնը*, էջ 390 և Hewsen, *Նույնը*:

¹²³ Այս տարեթվերը նույնպես առաջարկում են տարբեր մասնագետներ, տե՛ս Մանանդյան, 1978, 251 և Աճառյան, *Նույն տեղում*:

¹²⁴ Հնարավոր է նաև, որ աշխատանքները շարունակվել են Վռամշապուհի մահից հետո, սակայն մենք չունենք ոչ մի հավաստի փաստարկ այս ենթադրությունը պնդելու համար:

¹²⁵ Garibian de Vartavan 2005 (դոկտորական թեզ), էջ 219 և *հետո* : Երկնային լեգիտիմացման համար տե՛ս Peeters 1942 :

¹²⁶ Այս ցիկլի «պաշտոնական խմբագրության»՝ «Հայոց պատմության» հեղինակը իրեն անվանում է Ազաթանգեղոս և ներկայանում է որպես Տրդատ IV (298-330) թագավորի քարտուղարը: Իրականում նա անանուն կրոնական է, որ շարադրել է իր գիրքը հինգերորդ դարի 60-ական թվականներին, արդեն գոյություն ունեցող «Սուրբ Գրիգորի վարքի» հիման վրա, որի բնօրինակային տարբերակը թվագրվում է հինգերորդ դարի 20-ական թվականներով: Այս հարցով գիտական բանավեճի մասին տե՛ս Thomson 1976, lxxv-xcvii : Ազաթանգեղագիտության մասին գրականության համար տե՛ս Garsoïan 1999, 3, ծանոթ. 5: Ի տարբերություն «Ազաթանգեղոսի ցիկլի», որը պարունակում է պաշտոնական խմբագրությանը վերաբերող բոլոր տեքստերը և գիտական գրականության մեջ նշվում է **A** տարբերանշանով, մենք նախընտրում ենք անվանել «Դարձի ցիկլ» այս պատմական աղբյուրի հայտնի տեքստերի հավաքական ամբողջությունը, որոնք դասակարգված են **A** (Ազաթանգեղոս) և **V** (Վարք) տարբերանշաններով:

րանքների տեքստերի հավաքական ամբողջությունը: Բոլոր հայտնի տեքստերում Յայաստանը նկարագրված է որպես միացյալ տարածքներով հզոր մի պետություն, որն այլևս գոյություն չուներ հինգերորդ դարի սկզբին¹²⁷ և անգամ չէր համապատասխանում չորրորդ դարի սկզբի իրողություններին:¹²⁸ Այրարատ նահանգը ներկայացված է որպես Սուրբ Գրիգորի լուսավորչական գործունեության կենտրոն, իսկ Վաղարշապատը՝ որպես ողջ Յայքի փրկության և լույսի աղբյուր: Նրա հողն օրհնված է հայ ազգին տրված աստվածային շնորհների միջոցով, որոնք տարածվելով լցնում են երկիրը «ի հիւսիսական կողմանաց»: Աստվածային շնորհը արտահայտվում է նախ Յոնիսիմյան կույսերի նահատակության պարագայով, ապա Գրիգորի հրաշագործ բժշկումներով և վերջապես՝ նրա աստվածակերպ տեսիլքով:¹²⁹ Վերջինում անտեսանելի երկինքը միանում է երկրին, և աստվածային շնորհը թափվում է ցած անձրևի տեսքով.

«Արդ՝ զլինելոցն ընդ ձեզ զկեցուցարեր տուչութիւնն զոր շնորհելոց է՝ յայտնեաց ինձ, եւ երեւեալ ինձ տեսիլ աստուածակերպ սքանչելի անպատում (...) Բացեալ են աւանիկ դրունք երկնից, բացան եւ ջուրքն որ ի վերայ նորա, զի մի՛ արգել լիցի այսմ աշխարհի մարդկան՝ ելանել ի վեր: Զի սուրբ վկայքս այս որ աստ վկայեցին՝ հիւսիսական կողմանցս ճանապարհ գործեցին. զի ինքեանք ելին եւ այլոց շաւիղս ուղղեցին: Աւասիկ լոյսս զի ելից զվայրս՝ այս քարոզութիւն Աւետարանին է, որ եւ զկողմն հիւսիսոյ լնու»:¹³⁰

Գրիգորն այնուհետ տեսնում է լուսավոր խաչով պսակված հրե սյուներ, որոնք կանգնում են քաղաքում, և խաչով բեռնված պատարագի ոսկե սեղաններ, որոնք լցնում են ողջ տարածքը մինչև հորիզոն: Նա արժանանում է երկնային առաքյալի այցին, որը նրան մեկնաբանում է տեսիլքի խորհուրդը՝ նշելով ապագա կաթողիկե եկեղեցու և նահատակ կույսերի մատուռների կառուցման վայրը:¹³¹

Չորս սրբարանների աստվածակերպ հիմնարկությունը փոխում է արքայանիստ քաղաքի դեմքը՝ այն դարձնելով «Սուրբ տեղիների» համահունչ սրբազան քաղաք:¹³² Վաղարշապատի եկեղեցին հենց երկնքից է ստանում հայրապետական աթոռի պատիվը. «Եւ տեղին այն լիցի տաճար Աստուծոյ, եւ տուն աղօթից խնդրուածոց ամենայն հաւատացելոց, եւ աթոռ քահանայապետութեանն»:¹³³

¹²⁷ Garsoïan 1999, 5, Thomson, *նույնը*, xcii-xciii :

¹²⁸ Garsoïan, 1971 և 1999, 5-8.

¹²⁹ *Ազաթանգեղոս*, § 732-755: Տե՛ս Garibian de Vartavan 2005 (ղկտորական թեզ), էջ 227 և հետո:

¹³⁰ *Ազաթանգեղոս*, § 731 և 741-42 :

¹³¹ Տեսիլքի և նրա մեկնաբանությունների տարբեր խմբագրությունների առավել մանրամասն վերլուծության մասին տե՛ս Garibian de Vartavan 2003-2004 և 2005 (թեզ), էջ 234 և հետո:

¹³² Garsoïan 1999, 7 և ծանոթ. 26 , Garibian de Vartavan, *նույնը* :

¹³³ *Ազաթանգեղոս*, § 745:

Այդուհանդերձ, մեզ թվում է, որ եթե ներքաղաքական պատճառները դրդում են Սահակ Պարթևին հաստատվել Վաղարշապատում և այնտեղ կազմակերպել աստվածաբանական կենտրոնը, ապա հայրապետական աթոռի մշտական հիմնումը Վաղարշապատում ավելի շուտ թելադրված էր արտաքին գործոնների ազդեցությամբ: Այսպես, Սասանյան կայսրության կենտրոնացման գործընթացն իր գագաթին հասավ չորրորդ դարի վերջին և հինգերորդի սկզբին:¹³⁴ Այս գործընթացն ուղեկցվեց ի թիվս այլոց նաև Պարսկական եկեղեցու վերակազմակերպմամբ, որի սկիզբը նշանավորվեց 410 թ. Սելևկիայում եկեղեցական ժողովի գումարմամբ:¹³⁵ Ժողովի արդյունքում Պարսկական եկեղեցու կանոնները և համակարգը համաձայնեցվեցին Արևմուտքում ընդունված դավանաբանության և նվիրապետական կարգի հետ: Այսպիսով, Սելևկիա-Տիգրանի եկեղեցին հռչակվեց «առաջին և գլխավոր աթոռ», իսկ նրա եպիսկոպոս Իսահակին շնորհվեց Իրանի համայն քրիստոնեական եկեղեցու մայրաքաղաքային մեծ եպիսկոպոսի կամ կաթողիկոսի տիտղոսը:¹³⁶ Սակայն Իրանում քրիստոնեության ճանաչումը որպես ընդունելի կրոն ունեցավ այն հետևանքը, որ շահնշահը ինքնըստինքյան դարձավ Պարսկական եկեղեցու առաջնորդ և ղեկավար և այդպիսով իրավունք ստացավ միջամտելու եկեղեցու գործերին, այդ թվում նաև նշանակելու կաթողիկոսներ, ինչպես, ըստ սովորության, նշանակում էր մոգպետաց մոգպետներին:

Այս եկեղեցական ժողովը չէր կարող հետևանքներ չունենալ Հայաստանում, որի տարածքների մեծ մասը գտնվում էր Իրանի իշխանության տակ, և որի եկեղեցու ղեկավարն իսկ իրանական կայսրության հպատակ էր:¹³⁷ Իրոք, ըստ աղբյուրների տեղեկությունների, կարող ենք պնդել, որ այս ժամանակից սկսած՝ ոչ միայն Սահակ Պարթևը սկսում է առաջին անգամ կրել «կաթողիկոս» տիտղոսը, այլև հայրապետական պաշտոնի հաստատումը սկսում է կախված լինել միմիայն շահնշահի կամքից: Վերջինս չվարանեց, օրինակ, հակառակ Հայաստանում խստորեն պահպանվող ժառանգական սկզբունքի՝ Սահակին գահընկեց անել իր աթոռից 428 թվականին՝ փոխարենն այդ տիտղոսը շնորհելով հոգևոր տոհմից չսերված կամ նույնիսկ ասորական ծագում ունեցող հավակնորդների:¹³⁸

Ինչպես ցույց է տալիս վերոնշյալ եկեղեցական ժողովի արձա-

¹³⁴ Christensen 1936, 253.

¹³⁵ *Նույնը*, էջ 264-66:

¹³⁶ *Synodicon Orientale*, 272.

¹³⁷ Տե՛ս Garsoïan, 1999: 49-62 :

¹³⁸ *Նույնը*, 1997b: 40 և 1999, 59 :

նագրությունը, Հագվերտ Ա «*հրամայեց, որպեսզի ողջ կայսրությունում իր նախորդների կողմից քանդված եկեղեցիները հոյակապ վերականգնվեն...*»:¹³⁹ Ըստ հայկական աղբյուրների՝ Վաղարշապատի մայր եկեղեցին և նահատակ կույսերի վկայարանները այն սրբարանների թվում էին, որոնք կործանվել էին Շապուհ Բ հալածանքների ժամանակ, 363 թ.:¹⁴⁰ Այս քննությունը թույլ է տալիս առավել ճշգրտել Վաղարշապատի սրբարանների վերակառուցման տարեթվի վերջնական սահմանը, որն, այսպիսով, ընկնում է 410 թվականից հետո:

Ամփոփելով շարադրանքը՝ եզրակացնում ենք, որ հինգերորդ դարի սկզբին Վաղարշապատի եկեղեցուն հայրապետական աթոռի հաստատումը անփոփոխ և առաջատար կերպով նորույթ էր Հայ եկեղեցու ինստիտուցիոնալ կառուցվածքում: Չորրորդ դարի ենթատեքստում, «հայրապետական աթոռ» և «եպիսկոպոսական աթոռ» արտահայտությունները ցույց էին տալիս այս տիտղոսի միայն նվիրապետական արժեքը: Եպիսկոպոսապետության վարման շրջիկ ձևը, որն արտացոլում է երկրում դեռևս պահպանվող պարթևական ավանդույթների կենսունակությունը, իր տեղը զիջեց Համընդհանուր եկեղեցուն ընդունված կարգին, որը պարտադրվեց Սասանյան արքունիքի քրիստոնեական նոր քաղաքականությամբ:¹⁴¹

Մի քանի տասնամյակ հետո կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխվում է Դվին, որն այդ ժամանակ Հայաստանի կայուն մայրաքաղաքն էր, և ուր Արշակունիների դինաստիայի անկումից հետո կենում էին պարսիկ, այնուհետև հայ մարզպանները:¹⁴² Այն մնաց Դվինում մինչև տասներորդ դարը:

¹³⁹ *Synodicon Orientale*: 254.
¹⁴⁰ *Բուզանդ*, IV.55, *Ստեփաննոս Տարոնացի*, II.1, 1859, էջ 76 :
¹⁴¹ Վաղարշապատի եկեղեցու որպես Հայաստանի հոգևոր կենտրոնի ընտրությունը դեռ վիճարկման առարկա էր հինգերորդ դարի վերջին՝ հայ քրիստոնեության հարավային ասորա-միջագետքյան ավանդույթների պաշտպանների կողմից, որոնց կարծիքով՝ այդ պատվի իրավունքը պատկանում էր Աշտիշատի եկեղեցուն: Ահա թե ինչու Բուզանդարանի հեղինակը, որ այս հոսանքի ներկայացուցիչն է, միայն դիպվածաբար է նշում Վաղարշապատը «առաջին եկեղեցու» և վկայարանների առիթով (*Garsouan*, 1989, 16, 46-47, 498-99 և էջ 257, ծանոթ. 11): Նա նույնիսկ այստեղի եկեղեցուն «մեծ եկեղեցի», «մայր եկեղեցի» կամ «կաթողիկէ» տիտղոսներով չի կոչում, ինչպես և ոչ մի ականարկ չի անում այս շինության կաթողիկոսական աթոռ լինելու մասին: Դրա փոխարեն Աշտիշատը ներկայացված է ոչ միայն որպես առաջին և գլխավոր եկեղեցու վայր, այլև որպես եկեղեցական ժողովների կենտրոն և ամենակարևոր նահատակների սրբավայր. այստեղ են գտնվում Առաքելարանը և Մարգարետարանը (*Բուզանդ*. III.3 և 14, IV.4 և 14, Thomson, 1976, lxxvi): Այս սրբավայրերի անունները աղերսվում են առաջին քրիստոնյա կայսրերի ժամանակների Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի հետ, իսկ նրանց տեղադրությունը, որ նույնպես հիմնված է աստվածակերպ տեսիլքի վրա (տես *Ազաթանգեղոս*, § 810-14; *Հուն. վարք*, 155-57), վկայում է տեղական «սուրբ վայրերի» վաղագույն գոյության մասին (*Garsoian*, 1989, 449-50)՝ ի հակակշիռ Վաղարշապատի «սուրբ վայրերի»:
¹⁴² Կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխության թվականի և պայմանների մասին տես *Garibian de Vartavan* 2003-2004: 447-48 և ծանոթ. 161 :

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան (Ա.) 1962 -Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ու գրականության սկիզբը, զետեղված՝ *Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի*, աշխ. թարգմ., առաջաբան և ծանոթ., Երևան, էջ 5-68 :

Ադունց (Ն.) 1987 – *Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում*, հայ. թարգմ. ռուսական 1908 թ. հրատարակության, Երևան :

Ազաթանգեղոս – *Ազաթանգեղայ պատմությունը Հայոց*, հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Թիֆլիս 1909 :

Ամիանուս Սարսելինուս - Ammien Marcellin, Histoire, eds. J. Fontaine et al., 5 vol., Paris 1968-1996 :

Անանեան (Հ.) 1959-60 -Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրության թուականը եւ պարագաները, *Քաղնավեպ*, n 117, էջ 9-23, 129-142, 225-238, n 118, էջ 53-60, 101-113 :

72 Աճառյան (Հ.) 1968 – *Հայոց գրերը*, 2-րդ հրատ., Երևան :

Բուզանդարան - Բուզանդարան պատմությունը = Փավստոս Բուզանդ, *Պատմություն Հայոց*, քննական հրատ. Ք. Պատկանեան, Վենետիկ 1892 :

Christensen (A.) 1936 - *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen, Paris

Garibian de Vartavan (N.) 2003-2004 -§primitif de l'église-mère Ējmiacin», *Revue des Études Arméniennes*, 29, p. 403-501

Garibian de Vartavan (N.) 2005 – *Art et théologie en Arménie du V au VII siècle : Etude de l'église comme temple chrétien* », thèse de doctorat soutenue à l'EPHE (Sorbonne), Paris

Garsoïan (N.) 1967a - *The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*, The Hague – Paris

Garsoïan (N.) 1967b -§ Politique ou orthodoxie ? L'Arménie au IVe siècle», *Revue des Études Arméniennes*, 4, pp. 297-320

Garsoïan (N.) 1971 -§ Armenia in the Fourth Century : an Attempt to Redefine the Concepts 'Armenia' and 'Loyalty'», *Revue des Études Arméniennes*, 8, pp. 341-352

- Garsoïan (N.) 1984-85** - "The Early-Medieval Armenian City : an Alien Element", *The Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 16-17, pp. 67-83 .
- Garsoïan (N.) 1985** - *Armenia Between Byzantium and the Sassanians*, Variorum Reprints (CS 215), London
VI - Sur le titre de *Protecteur des pauvres*
IX - Secular Jurisdiction over the Armenian Church (Fourth-Seventh Centuries) .
X - "Prolegomena to a Study of the Iranian Elements in Arsacid Armenia"
XII - "The Iranian Substratum of the "Agathangelis" Cycle"
- Garsoïan (N.) 1988-89** - *T'agaworanist kayeank' kam banak ark'uni* . Les : résidences royales des Arsacides arméniens , *Revue des Études Arméniennes*, 21, pp. 251-270 .
- Garsoïan (N.) 1989** - *The Epic Histories attributed to P'awstos Buzand: Buzandaran Patmut'iwnk'*, Cambridge, MA .
- Garsoïan (N.) 1995** - § Acace de Métilène et la présence de Dyophysites en Arménie au début du Ve siècle », *Au Carrefour des religions. Mélanges Philippe Gignoux. Res Orientales*, 7, p. 73-85
- Garsoïan (N.) 1997a** - Les éléments iraniens dans l'Arménie paléochrétienne, *Des Parthes au Califat : Quatre leçons sur la formation de l'identité arménienne*, Paris, pp. 9-37 .
- Garsoïan (N.) 1997b** - L'Eglise arménienne aux Ve-VIe siècles: Problèmes et hypothèses, *Des Parthes au Califat : Quatre leçons sur la formation de l'identité arménienne*, Paris, pp. 39-57
- Garsoïan (N.) 1999** - *L'Église arménienne et le grand schisme d'Orient*, CSCO n 574, Subsidia, t. 100, Louvain .
- Hewsen (R.H.) 1978-79** - "The Successors of Tiridates the Great: A Contribution to the History of Armenia in the Fourth Century", *Revue des Études Arméniennes*, 13, pp. 99-126 .
- Histoire du Christianisme II** – vol. II : *Naissance d'une chrétienté (250-430)*, Paris 1995 .
- Labourt (J.) 1904** - *Le christianisme dans l'empire perse sous la dynastie Sassanide (224-632)*, Paris

Պազար Փարպեցի – Պատմութիւն Հայոց, քննական հրատ., ներած. Գ. Տեր-Սկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեանց, Թիֆլիս, 1904:

Mahé (A. et J-P.) 1993 - *Movsēs Khorenac'i, Histoire de l'Arménie*, Introd. trad. française et notes, Paris .

Mahé (J-P.) 1997a - Confession religieuse et identité nationale dans l'Eglise arménienne du VII au XI s. , *Des Parthes au Califatuatre leçons sur la formation de l'identité arménienne*, Paris, pp. 59-78 .

Mahé (J-P.) 1997b - Le rôle et la fonction du catholicos d'Arménie du VII au XI siècle , *Des Parthes au Califat : Quatre leçons sur la formation de l'identité arménienne*, Paris, pp. 79-105 .

Mahé (J-P.) 1999 – Le premier siècle de l'Arménie chrétienne : de la littérature à l'histoire , *Roma Armena*, Catalogue de l'exposition, Rome, 25 mars – 16 juill. 1999, ed. C. Mutafian, Rome, p. 64-72 .

74

Մալխասեանց (Ստ.) 1940 – *Խորենացու առեղծվածի շուրջը*, Երևան :

Մանանդյան (Յ.) 1936 – *Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները*, Երևան :

Manandyan (H.) 1965 - *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, transl. from the second revised edition par N. Garsoïan, Lisbon 1965 .

Մանանդյան (Յ.) 1978 – *Քննական պատմություն հայոց, Երկեր*, Երևան, հատ. 2 :

Մովսէս Խորենացի – *Պատմութիւն Հայոց Մեծաց*, հրատ. և աշխարհ. թարգմ. Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1968 :

Յովհաննէս Դրասխանակերտցի – *Պատմութիւն Հայոց*, հրատ. Մ. Էմին, Մոսկվա, 1853 :

Նշանագիր կարգաց - *Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան երիցու*, Սամուել Անեցի, *Հավաքմունք ի գրոց պատմագրաց*, Վաղարշապատ 1893, էջ 267-68 :

Peeters (P.) 1929 - Pour l'histoire des origines de l'alphabet arménien , *Revue des Études Arméniennes*, 1er s., 9, pp. 203-237 .

- Peeters (P.) 1942** - S. Grégoire l'Illuminateur dans le Calendrier lapidaire de Naples , *Analecta Bollandiana*, 60, pp. 91-130 .
- Ստեփաննոս Տարօնացի (Ասողիկ)** – *Պատմութիւն տիեզերական*, հրատ. եւ ծանոթ. Կ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1859 :
- Synodicon Orientale** – *Recueil des synodes nestoriens*, Ed. du texte syriaque et trad. française, introd. et notes par J.B. Chabot, *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques*, T. 37, Paris, 1902 .
- Tallon (S.J.) 1955** - *Livre des Lettres, 1er groupe : Documents concernant les relations avec les Grecs*, Beyrouth .
- Thomson (R.W.) 1962** - Vardapet in the Early Armenian Church , *Le Muséon* 75, p. 367-384 .
- Thomson (R.W.) 1976** – *Agathangelos, The History of Armenia*, Introduction, trad. anglaise, et notes, Albany .
- Toumanoff (C.) 1963** – *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown
- Vie grecque** - *Vie de saint Grégoire, version grecque (Vg)*, éd. texte, introd. notes, Garitte G., *Documents pour l'étude d'Agathange*, Studi e Testi, 127, Rome 1946; հայերէն աշխարհարար թարգմ. Բարթիկյան Յ., Ագաթանգեղոսի պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը (Վարք), *Էջմիածին*, 1966, VII, էջ 28-34, VIII, էջ 46-51, IX, էջ 79-87 :
- Winkler (G.) 1985** - An Obscure Chapter in Armenian Church History, *Revue des Études Arméniennes*, 19, pp. 85-180 .
- Wipszycka (E.) 1994** - Καθολικὴ et les autres épithètes qualifiant le nom ἐκκλησία : contribution à l'étude de l'ordre hiérarchique des églises dans l'Egypte byzantine , *The Journal of Juristic Papyrology*, 24, pp. 180-210, repr. Idem, *Études sur le christianisme dans l'Egypte de l'Antiquité tardive*, Studia Ephemeridis Augustinianum, 52, Rome, 1996, pp. 157-175 .

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԸ ԹՈՒՐԻԱՅՈՒՄ

76

Վերջին շրջանում թուրքական մանուկում ավելի ու ավելի հաճախ է խոսվում միսիոներների և նրանց ծավալած գործունեության մասին: Բացի այդ, հիմնականում շեշտադրվում է այն տեսակետը, թե վերջին տարիներին քրիստոնեություն ընդունած մուսուլմանների մեծ մասը նախկին քրիստոնյաներ են: Այս տեսակետը ժամանակ առ ժամանակ ապացուցվում է արձանագրվող պատմությունների և դեպքերի միջոցով: Կարծում ենք՝ հայ իրականության մեջ այս թեման այսօր քիչ է ուսումնասիրված, բայց միաժամանակ այն շատ կարևոր է: Վերջին տարիներին լուրջ ուսումնասիրություններ են կատարվել Թուրքիայում ապրող իսլամացած հայերի թեմայի շուրջ: Նախկինում մեզ համար անհայտ բազմաթիվ իրողություններ են հրապարակվել: Սա մեծ քայլ է ցեղասպանությունից հետո Թուրքիայում մնացած հայերի, ինչպես նաև նրանց սերունդների հետագա պատմության ուսումնասիրության և բացահայտման համար¹: Կարծում ենք՝ ցեղասպանությունից հետո Թուրքիայում ապրող ծագումով հայերի խնդրի համապարփակ ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել այնտեղ ապրող ողջ հայությանը, ինչպես նաև անդրադառնալ միսիոներների գործունեության պատմությանը:

19-րդ դարից սկսած՝ միսիոներների համար Մերձավոր Արևելքը ավետարանչության համար կարևոր կենտրոն էր: 1800-ական թթ. սկսած՝ նրանք սկսում են գործել այս տարածքում, մասնավորապես մուսուլմանների և հրեաների մեջ, սակայն ցանկալի արդյունքների չեն հասնում: Մուսուլմանական հասարակությունը բացասաբար էր ընդունում միսիոներների գործունեությունը: Բացի այդ, քրիստոնեություն ընդունած մուսուլմանների համար խստագույն պատիժներ էին սահմանված: Այդ իսկ պատճառով որոշում է կայացվում տեղի քրիստոնյաների միջոցով թափանցել ոչ քրիստոնյաների մեջ²:

Եվ այսպես, 19-րդ դարից միսիոներներն ակտիվ գործունեու-

¹ Ավելի մանրամասն տես Ռուբեն Մելքոնյան, Իսլամացված հայերի խնդրների շուրջ, Երևան, 2009:

² Տես Վահան Յ. Թուրքիկյան, Հայ ավետարանական եկեղեցի, 1846-1996, Ամերիկյան հայ ավետարանչական ընկերակցության և հայկական ժառանգության հանձնախմբի, 1996թ., էջ 182:

թյուն են ծավալում ինչպես Մերձավոր Արևելքում, այնպես էլ Օսմանյան կայսրության տարածքում: 1800-1813թթ. միսիոներները հիմնադրում են տարբեր կազմակերպություններ, որոնց նպատակը Սուրբ գրքի տպագրումն ու տարածումն էին Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների մեջ: Այնուհետև մի շարք այցելությունների և շփումների շնորհիվ միսիոներները եզրահանգում են, որ իրենց գործունեությունն առավել նպաստավոր կլինի հատկապես հայության շրջանում:

Տեսականորեն արևմտյան միսիոներների շփումը հայերի հետ կարելի է բաժանել չորս փուլի.

1800-1830-ական թթ., երբ սկսվում են առաջին անհատական շփումները:

1830-1847թթ., այսինքն՝ մինչև Օսմանյան կայսրության կողմից բողոքական համայնքի ճանաչումը:

1850-1915թթ., երբ համայնքի ճանաչումից հետո ձեռնարկվում են քայլեր, որպեսզի ավետարանական առանձին եկեղեցիները միսիոներների հսկողության տակ առնվեն և դրանք արևմտյան եկեղեցիների կառուցվածքին համապատասխանեցվեն:

1915թ. հետո այսպես կոչված Հայ ավետարանականության Ափյուռքի շրջանը, երբ միսիոներների գործունեությունը զգալիորեն նվազում է հայության շրջանում:

Միսիոներների առաջին շփումը հայերի հետ, այսինքն՝ շփման առաջին շրջանը, տեղի է ունենում Արևելյան Հայաստանում, երբ Ալեքսանդր թագավորը Հնդկաստանից ռուսական տարածքներ թափանցած միսիոներների միջոցով հնարավոր է համարում իր երկրի տարածքում ապրող մուսուլմանների քրիստոնեացումը: 1811թ. Բրիտանական Սուրբ գրքի ընկերությունը գնում է Վենետիկի հրատարակած Նոր Կտակարանի 1500 օրինակ և դրանք տարածում հայության շրջանում: Այնուհետև 1813թ. Բրիտանական և ամերիկյան Սուրբ գրքի համատեղ ընկերությունը նախաձեռնում է Աստվածաշնչի գրաբար հրատարակումն ու տարածումը: 1815թ. 5000, 1817թ. 2000 օրինակ Աստվածաշունչ և 2000 օրինակ Նոր Կտակարան է տարածվում հայերի մեջ³:

Փաստորեն, միսիոներները սկսում են ակտիվորեն գործել հայերի շրջանում: Ժամանակի ընթացքում այս գործունեությունը պետք է արմատներ գցեր արևմտահայերի մեջ, որ կատարվեց 1820-ական թթ., երբ ամերիկյան և բրիտանական ընկերություններն սկսեցին Աստվածաշունչը հրատարակել հայատառ թուրքերենով:

³ Տե՛ս Բ. Եղիայան, Հայ կաթոլիկ և ավետարանական հարանվանությանց բաժանումը ժԹ դարում, Անթիլիաս-Լիբանան, 1971թ., էջ 182:

Արևմտահայերի շրջանում գործունեություն ծավալած առաջին ամերիկացի միսիոներները Լեվի Փարսոնզն ու Փլիմի Ֆիսքն էին, որոնք 1819թ. ժամանում են Մալթա, այնտեղից էլ մեկնում են Իզմիր: Հարկ է նշել, որ այս միսիոներները շատ տպավորված էին հայերի կրոնասիրությամբ: Լեվի Փարսոնզը նույնիսկ ղեկավարությանը գրած նամակում հայտնում է, որ Օսմանյան կայսրություն ավելի հեշտ կլիմի թափանցել հայերի, քան մուսուլմանների և հրեաների միջոցով:

1828թ. Մալթայում տեղի է ունենում կարևոր միսիոներական ժողով, որտեղ պետք է որոշվեր ամերիկյան Բորդ ընկերության հետագա քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում: Այդ ժողովին մասնակցում է նաև Ուիլյամ Կուտելը, որը 1824թ սկսած՝ կապ էր հաստատել Երուսաղեմի մի շարք հայ միաբանների հետ: Կուտելի առաքելությունը հատկապես հայերի շրջանում գործելու մեջ էր: Ժողովում մի շարք դրույթներ են ընդունվում, որոնք վերաբերում էին հայերին: Նախ, հաշվի առնելով մուսուլմանների մեջ ծավալած գործունեության ապարդյունությունը, որոշում է կայացվում այդուհետ գործել հայերի շրջանում, ինչպես նաև այսպես կոչված քննական պտույտներ կատարել հայկական գավառներում՝ հասկանալու և յուրացնելու հայ ժողովրդի առանձնահատկությունները, քիչ թե շատ սովորելու հայերենը և ծանոթանալու հայերի խնդիրներին: Փաստորեն, 1828թ. սկսած՝ միսիոներներն իրենց գործունեությունը պաշտոնապես ծավալեցին հայերի մեջ:

Այն, որ հայերի մեջ գործունեությունն առավել նպաստավոր կլիներ, և որ դրա համար կային բոլոր նախադրյալները, հայտնում է նաև միսիոներական պատմիչ Ռուֆուս Անդերսոնը իր “History of the Missions” գրքում: 19-րդ դարի մեկ այլ ժամանակագիր՝ Հարություն Գ. Սրմբյանը, իր 1908թ. Կ. Պոլսում հրատարակված «Տասնիններորդ դար և Հովհաննես Պրուսացի Տերոյենց» գրքում գրում է, որ ազգային եկեղեցուց հռոմեական հայերի բաժանվելուց հետո հայերի մեջ ծայր է առնում բողոքականությունը և ակտիվորեն տարածվում ամերիկյան միսիոներների կողմից: Նա այդ ամենը բնական է համարում՝ ասելով, որ ժողովրդի մի մասի կողմից կաթոլիկության ընդունումը պետք է հանգեցներ մյուս հատվածի ձգտմանը դեպի բողոքականություն, նշելով, որ այդ երևույթը առավել ընդգծված էր միմյանց հետ թշնամանքի մեջ գտնվող ընտանիքներում:

Արդեն 1835թ. ապրիլ և նոյեմբեր ամիսներին Կուտելը տեղեկացնում է կենտրոնին, որ իրենք մեծ հաջողություններ են գրանցում հայերի շրջանում:

Այս ամենի հետ մեկտեղ միսիոներները շարունակում են իրենց

ծավալած կրթական գործունեությունը: 1834թ., ընդարձակելով իրենց հիմնած Բերայի վարժարանը, այն վերածում են երիտասարդների համար բարձրագույն վարժարանի: Ի դեպ, վերոնշյալ վարժարանում է ուսանել նաև Կ.Պոլսի առաջին ավետարանական հովիվ Աբիսողոմ Ութուճյանը: Այնուհետև Ձմյուռնիայում բացվում է աղջիկների վարժարան հայ և հույն աշակերտների համար: Այստեղ է հաստատվում հայագետ միսիոներ Իլիաս Ռիքսը, որը հետագայում կարևոր դեր է խաղում Սուրբ գրքի աշխարհաբար թարգմանության մեջ: Միսիոներները Ձմյուռնիա են տեղափոխում նաև Մալթայի և Բեյրութի իրենց հրատարակչատների հայերեն բաժինները: 1833-1840թթ. այստեղ սկսում են հրատարակել «Շտեմարան պիտանի գիտեցյաց» շաբաթաթերթը: Աբիսողոմ Ութուճյանի եղբայր, ժամանակագիր Ստեփան Ութուճյանը վկայում է, որ բողոքականության տարածմանը մեծապես նպաստել են նրանց հրատարակությունները, գրականությունն ու կրթական գործունեությունը: Նա գրում է. «Պէտք է գիտնալ ու խոստովանիլ, որ միսիոնաերաց դպրոցն ու հայատառ թրքերէն Սուրբ Գիրք եւ ուրիշ օգտակար գրեանց տարածուիլը շատ կարելոր դեր ունեցած է այդ քաղաքին եւ անոր սահմանակից վայրերու մէջ»:

Միսիոներական այս գործունեության շրջադարձային պահը լինում է 1835թ., երբ միսիոներներն իրենց «միսիոներական տան» մեջ սկսում են պաշտոնապես կիրակնօրյա ժողովներ կազմակերպել, ստեղծում են իրենց ժողովարանը, հոգևոր քարոզչության վայրը: Ինչպես գրում է վեր. Եղիա Քասունին՝ «Նրանք կը վարեն կազմակերպուած կրօնական ժողովներ, որոնց կ,ընդունուէին ապաշխարածները եւ հոգեւոր ճշմարտութիւն փնտռողները»⁴:

5 տարվա ընթացքում, ինչ Բորդ ընկերությունը գործունեություն էր ծավալել հայերի մեջ, երբևէ հրապարակային կրոնական պաշտամունքներ և քարոզներ չէին եղել: Սակայն Կուտելը իր բնակարանում շաբաթը երկու անգամ Սուրբ գրքի մեկնության ժամ է սահմանում, որին հաճախում էին հայեր և հույներ: Նույն թվականին Յ.Ճ.Օ. Դուայթը անգլիական դեսպանատան մոտակայքում գտնվող փողոցի իր տան մի սրահը վերածում է մատուռի և սահմանում պաշտամունքի և քարոզչության օրեր, որոնք էին ուրբաթ և կիրակի օրերը⁵:

1836թ. կարևոր իրադարձություններից էր նաև «Բարեպաշտության միաբանությունը»՝ հետագայում «Բարեպաշտից», որը,

⁴ Տե՛ս Բ. Եղիայան, Չայ կաթուղիկ և ավետարանական հարանվանությանց բաժանունը ժԹ դարուն, Անթիլիաս-Լիբանան, 1971թ., էջ 211:

⁵ Տե՛ս Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU, ERMENİLER ARASINDA PROTESTANLIĞIN YAYILIŞI VE PROTESTAN ERMENİLER, Doktora Tezi , էջ 91:

ինչպես վկայում է Ե. Քասունին, «Հայ երիտասարդներու իրենց մէջ Ս. Գիրքի ուսումնասիրութեան հետ միաբանական ինքնաբուխ աղօթքի վարժութիւն կ'ընէին»⁶:

Հենց այս խմբակն էր, որ հետագայում պետք է ակտիվորեն մասնակցեր և հանդիսանար բողոքական համայնքի (protestant millet) հիմքը: Իրականում սա առաջին հայ ավետարանական կազմակերպութիւնն էր Կ.Պոլսում: Պատմագիր Տիգրան Խրլոպյանը նշում է, որ ավետարանականութեանը հարող հայերի թիվը հետզհետեւ ավելանում էր: Շուտով նրանց շարքերից մի փոքր խումբ է առանձնանում և ստեղծում վերոհիշյալ կազմակերպութիւնը, որն ուներ իր նախագահն ու քարտուղարը: Այս խմբի թիվը 1838թ. հասնում է 500-ի: Խումբը, որ սկզբում ուներ ընդամենը 12 անդամ, ինչպես նշում է Ս. Ութուճյանը, գնալով մեծանում և հզորանում էր:

Այս իրադարձութիւններին զուգընթաց Հ.Ճ.Օ. Դուլայթը շարունակում է ակտիվորեն զբաղվել հրատարակչական գործունեությամբ: 1838թ. Կ.Պոլսում նա հիմնում է նաև գրքերի առաքման կենտրոն: Միայն 1838թ. ընթացքում հրատարակվում և տարածվում է ավելի քան 6 միլիոն, իսկ հաջորդ տարի ավելի քան 5 միլիոն էջ հայերեն և հայատառ թուրքերեն գիրք: Հետագայում՝ 1842թ., Կուտելի նախաձեռնությամբ Աստվածաշունչը թարգմանվում է թուրքերեն: 1853թ. Իլիաս Ռիքսի նախաձեռնությամբ այն թարգմանվում է արդի հայերեն: Հավելենք նաև, որ վերոհիշյալ գործունեութիւնը պետք է տար իր պտուղները, որն արտահայտվելու էր առանձին համայնքի ստեղծմամբ⁷:

Համայնքի ստեղծման համար առաջին քայլերը կատարեց «Բարեպաշտութեան միաբանութիւն» խումբը, որը, դիմելով Բորդ ընկերութեան միսիոներներին, հարց բարձրացրեց առանձին վարչական օրենսգրքի և կանոնագրի անհրաժեշտութեան մասին: 1846թ. հուլիսի 1-ին Հ.Ճ.Օ. Դուլայթի բնակարանում հավաքված 37 տղամարդ և 3 կին անդամները Սուրբ գրքի ընթերցումից և աղօթքներից հետո ընտրեցին հովիվ՝ պատ. Աբիսողոմ Ութուճյանին, 2 սարկավազ և 2 հոգաբարձու: Որոշ ժամանակ անց «Բարեպաշտութեան միաբանութիւնը» ստանում է Հայ ավետարանական եկեղեցի անվանումը, որն, ըստ էության, ոչ միայն առաջին Հայ ավետարանական եկեղեցին էր Թուրքիայում, այլև ամբողջ աշխարհում, իսկ 1846թ. օգոստոսի 25-ին հայտարարվում է, որ իրենք անկախ են հայ եկեղեցուց: Հաջորդ կարևոր քայլը, որ պետք է արվեր, համայնքի

⁶ Տե՛ս Բ. Եղիայան, նույն տեղում, էջ 211:

⁷ Տե՛ս Վահան Յ. Թութիկյան, Հայ ավետարանական եկեղեցի 1846-1996, Ամերիկյան հայ ավետարանչական ընկերակցութեան և հայկական ժառանգութեան հանձնախմբի, 1996թ., էջ 68:

պաշտոնական ճանաչումն էր: 1846թ. օգոստոսի 7-ին Կ.Պոլսում ժողով է հրավիրվում և ստեղծվում է գործադիր հանձնախումբ: Այս հանձնախմբի պարտականությունն էր համայնքը ներկայացնել արտաքին հարաբերություններում: Ժողովից 10 ամիս անց՝ 1847թ. հունիսի 16-ին, որոշվում է դիմել սուլթանին՝ համայնքը պաշտոնապես ճանաչելու խնդրանքով: Հաջորդ մի քանի ամիսների ընթացքում 4 խնդրագիր է ներկայացվում, որոնք, սակայն, հաջողության չեն հասնում: Այնուհետև վերոհիշյալ հարցում սկսում են գործել միսիոներները: Հատկապես մեծ աջակցություն են ցուցաբերում Անգլիան և Ամերիկան: Անգլիայի դեսպանը հանդիպում է Սուլտաֆա Ռեշիդ փաշային, որից հետո 1847թ. նոյեմբերի 5-ին դեսպանին հաջողվում է ստանալ ֆերմանը (հրամանագիրը), որով Օսմանյան կայսրության բողոքականները ճանաչվում են որպես առանձին համայնք: Այս հրամանագիրը, սակայն, տրված էր նախարարության կողմից և կարող էր չեղյալ հայտարարվել կառավարության փոփոխության դեպքում: Վերջնական ճանաչում շնորհվում է սուլթան Աբդուլ Մեջիդի կողմից 1850թ. նոյեմբերի 27-ին: 1850թ. դեկտեմբերի 13-ին Կ.Պոլսում հայ ավետարանականների ժողով է գումարվում, որտեղ ընթերցվում է այս հրամանագիրը: Սուլթանական մեկ այլ հրամանագրի համաձայն՝ համայնքի ազգապետ է ընտրվում Ստեփան Սերոբյանը: Համայնքի ազգապետը ներկայացնում էր բոլոր բողոքական եկեղեցիները, կազմակերպությունները և ժողովուրդներին՝ հայ կամ ոչ հայ: Այսինքն՝ Օսմանյան կայսրության բոլոր բողոքականները, անկախ ազգությունից, ենթարկվում էին ազգապետին: Թուրքիայում հաջորդաբար ծառայել է 5 ազգապետ: Առաջին ազգապետը եղել է Ստեփան Սերոբյանը (1847-1865թթ.), երկրորդը՝ Դավուդ Պողոսյանը (1865-1868թթ.), երրորդը՝ Հակոբ Մաթևոսյանը (1868-1888թթ.), չորրորդը՝ Հակոբ Բոյաջյանը (1915-1928թթ.) և հինգերորդը՝ պրոֆ. Ջենոբ Պեզյանը (1915-1928թթ.): Այս քաղաքականությունը կիրառվում էր նաև այլ համայնքների, ինչպես , օրինակ՝ կաթոլիկների հանդեպ, և սուլթանատին համայնքները վերահսկելու ավելի լայն ու հեշտ հնարավորություններ էր տալիս⁸:

Համայնքի ճանաչումից հետո Հայ ավետարանական եկեղեցիներ են բացվում Տրապիզոնում, Իզմիրում, Գազիանթեփում, Էրզրումում, Բուրսայում⁹:

Այս համատեքստում հետաքրքրական են նաև հայ ավետարանականների և օտարերկրյա միսիոներների միջև հարաբերություն-

⁸ Տե՛ս Վահան Յ. Թութիկյան, Հայ ավետարանական եկեղեցի 1846-1996, Ամերիկյան հայ ավետարանական ընկերակցության և հայկական ժառանգության հանձնախմբի, 1996թ, էջ 66:

⁹ Տե՛ս Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU, ERMENİLER ARASINDA PROTETANLIĞIN YAYILIŞI VE PROTETAN ERMENİLER, Doktora Tezi , էջ 106:

ների զարգացումները: Ի տարբերություն սկզբնական շրջանի, հետզհետե նրանց հարաբերություններում որոշակի սառնություն է նկատվում: 1855թ. Ամերիկյան հանձնաժողովը հրատարակում է «Առաջնորդ ավետարանական եկեղեցու անդամներին» խորագրով օրենսգիրքը՝ բաղկացած 158 էջից, որտեղ տեղ գտած մի շարք կետեր առաջ են բերում հայ ավետարանականների բացահայտ դժգոհությունն ու հիասթափությունը:¹⁰ Մեծապես դժգոհություն է առաջացնում այն հանգամանքը, որ, ըստ այս օրենսգրքի, այդուհետ միությունների վերին վարչական մարմիններ կարող էին ընդգրկվել միայն միսիոներները: Ժողովներին չէին կարող մասնակցել հայ, հույն կամ այլ բնիկ հովիվներ:¹¹ Վերջին խոսքը պատկանում էր Ամերիկյան հանձնաժողովին: Այսինքն՝ բողոքական համայնքը փաստացի ղեկավարում էր վերոհիշյալ հանձնաժողովը: Փաստորեն, աստիճանաբար սահմանափակվում էին Հայ ավետարանական եկեղեցու հեղինակությունն ու իրավունքները: Բնական է, որ նման պայմաններում հայ ավետարանականներն աստիճանաբար պետք է բռնեին ինքնուրույնության և անկախացման ուղին:

1860թ. Արտաքին առաքելությունների ամերիկյան հանձնաժողովը, հաշվի առնելով միսիոներական գործունեության նման ծավալները, այն կանոնակարգելու համար որոշում է կայացնում գործունեության դաշտը բաժանել 3 շրջանի՝ արևելյան, կենտրոնական և արևմտյան: Որոշ ժամանակ անց նույն քաղաքականությունն են որդեգրում նաև Հայ ավետարանական եկեղեցիները: Ստեղծվում է 4 միություն: 1864թ. ստեղծվում է Բուքանիայի միությունը՝ 27 եկեղեցիներով, 1866թ.՝ Արևելյան միությունը՝ 4 շրջաններով և 68 եկեղեցիներով, 1867թ.՝ Կիլիկիայի միությունը՝ 4 շրջաններով և 65 եկեղեցիներով, 1868թ.՝ Կենտրոնական միությունը՝ 3 շրջաններով ու 42 եկեղեցիներով¹²:

Այս ամենին զուգընթաց չէր դադարեցվում տպագրական և կրթական գործունեությունը: Դեռևս 1822թ. Մալթայում Փլինի Ֆիսքի հիմնած հրատարակչատունը 350 հազ. հունարեն, իտալերեն և հայերեն կրոնական գրքեր հրատարակելուց հետո 1833թ. տեղափոխվում է Իզմիր, իսկ 1852թ.՝ Ստամբուլ, որտեղ շարունակում է գործել շուրջ 20 տարի:¹³ Այս ընթացքում ակտիվորեն շարունակ-

¹⁰ Տե՛ս Վահան Յ. Թութիկյան, Հայ ավետարանական եկեղեցի 1846-1996, Ամերիկյան հայ ավետարանական ընկերակցության և հայկական ժառանգության հանձնախմբի, 1996թ, էջ 68-69:

¹¹ Տե՛ս Բ. Եղիայան, Հայ կաթոլիկ և ավետարանական հարանվանության բաժանումը ժԹ դարում, Անթիլիաս-Լիբանան, 1971թ., էջ 285:

¹² Տե՛ս Վահան Յ. Թութիկյան, նույն տեղում, էջ 65:

¹³ Տե՛ս Agos, 30 kasim 2007:

վում է Սուրբ գրքի թարգմանությունը՝ հայերեն, հայատառ թուրքերեն: Բացվում են բազմաթիվ դպրոցներ, ճեմարաններ, վարժարաններ: Հիմնվում է 3 աստվածաբանական ճեմարան. 1859թ.՝ Խարբերդի աստվածաբանական ճեմարանը, 1864թ.՝ Մարաշինը, 1865թ.՝ Մարզվանինը: 1875-1915թթ. Հայ ավետարանական եկեղեցին Թուրքիայում հիմնում է 7 քոլեջ՝ Այնթապում, Խարբերդում, Մարաշում, Մարզվանում, Տարսոնում, Գոնիայում և Իզմիրում: 1908թ. արդեն գործում էր 35 երկրորդական վարժարան, որոնցից 20-ը նախատեսված էր իգական սեռի համար¹⁴:

Օսմանյան կայսրությունում միսիոներների ծավալած գործունեության ողջ ընթացքում հետաքրքիր զարգացումներ են արձանագրվել Հայ առաքելական եկեղեցու և միսիոներների, հետագայում նաև Հայ ավետարանական եկեղեցու հարաբերություններում: Սկզբնական շրջանում Հայ առաքելական եկեղեցին բարեհաճ վերաբերմունք էր ցուցաբերում միսիոներների հանդեպ: Միսիոներները մի շարք հանդիպումներ են ունենում Կ.Պոլսի պատրիարքի հետ և հետագայում իրենց կենտրոնին ուղարկած նամակներում ընդգծում են հայոց պատրիարքի ջերմ ընդունելությունը: Պատրիարքարանը դրական է գնահատում միսիոներների կողմից նախապատրաստվող կրթական գործունեությունը և համաձայնում աջակցել: Նույնիսկ 1833թ. սեպտեմբերին Ստեփանոս պատրիարքը երկու միսիոներների հրավիրում է եկեղեցի՝ ականատես լինելու նորադարձների ձեռնադրությանը¹⁵: Սակայն ժամանակի ընթացքում հարաբերությունները սրվում են: Միսիոներները շեղվել էին իրենց ուղղությունից և դրժել խոստումը, որն էր՝ չքաջալերել հավատափոխությունը: Հարաբերությունները սրվում են հատկապես Հայ ավետարանական եկեղեցու և համայնքի ստեղծումից հետո¹⁶: Փաստորեն, ստեղծվում է առանձին եկեղեցի, որը հայտարարում է, թե ինքն անկախ է Հայ առաքելական եկեղեցուց: Հայ առաքելական եկեղեցին դադարեցնում է բոլոր տեսակի շփումները Ավետարանական եկեղեցու հետ: Նույն իրավիճակը տարածվում է նաև հասարակության մեջ: Եկեղեցու, ինչպես նաև հայ համայնքի կողմից որպես դավաճանություն էր ընկալվում բողոքականության ընդունումը. ընդհուպ անհամատեղելի են դառնում հայ և բողոքական անվանումները: Թշնամանքն աճում է այն աստիճան, որ խզվում են բոլոր տեսակի

¹⁴ Տե՛ս Ռընե Ներսես Լևոնյան, Արտաշես Ղազարյան, Հայաստանյայց ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս), Երևան, 1999թ, էջ 13:

¹⁵ Տե՛ս Բ. Եղիայան, Հայ կաթոլիկ և ավետարանական հարանվանությանց բաժանումը ժԹ դարում, Ամբիլիաս-Լիբանան, 1971թ., էջ 206:

¹⁶ Տե՛ս Վահան Յ. Թուրքիյան, Հայ ավետարանական եկեղեցի 1846-1996, Ամերիկյան հայ ավետարանական ընկերակցության և հայկական ժառանգության հանձնախմբի, 1996թ, էջ 28:

կապերը այս երկու համայնքների միջև նույնիսկ առևտրական և տնտեսական հարաբերություններում: Հայ ավետարանական համայնքը հայտնվում է որոշակի կենցաղային մեկուսացվածության մեջ: Հետագայում՝ 1915թ. հետո, նկատվում է որոշակի մերձեցում՝ հաշվի առնելով ժամանակաշրջանի տարերայնությունը: Հետագայում՝ արդեն 1970-ական թթ., մերձեցման փորձեր են կատարվում: 1970թ. ստեղծվում է երկու եկեղեցիների մերձեցման հանձնաժողով, որի շնորհիվ երկու տարի անց Հայ առաքելական եկեղեցին ճանաչում է հայ ավետարանական համայնքի ինքնուրույնությունը¹⁷:

19-րդ դարի վերջին իրականացված ջարդերն ու հայահալած քաղաքականությունը մեծ չարիք դարձան ողջ հայության, այդ թվում՝ Հայ ավետարանական եկեղեցու համար: Ավերվում են բազմաթիվ եկեղեցիներ, վանքեր, դպրոցներ: Սպանվում և ձերբակալվում են բազմաթիվ հոգևոր հայրեր, հովիվներ: Ինչպես գրում է Վահան Թութիկյանը՝ «Այս սարսափելի ջարդերը ցոյց տուին բաժանուած հայ համայնքին, թե թրքական բարբարոսութիւնը եւ ջարդերը սահմանափակուած չէին մէկ «Միլլէթի» կամ քաղաքական կուսակցութեան, այլ առանց խտրութեան ուղղուած էին ամբողջ հայ ազգին դէմ»:

Բացի այդ, սկսած 1860-ական թթ. մինչև 1890-ական թթ. Հայ ավետարանական եկեղեցին բավական թուլանում է նաև այլ պատճառներով. պառակտումներից ու բաժանումներից կորցնում է բազմաթիվ անդամներ: 1860-ական թթ. հայերի շրջանում զործունեություն է ծավալում անգլիական եկեղեցին, մասնավորապես այնպիսի կազմակերպություններ, ինչպիսիք են Լոնդոնի միսիոներական և Բրիտանական Աստվածաշնչի ընկերությունները: 1863թ. Այնթապում նրանք հիմնում են առաջին եկեղեցին, ավելի ուշ ևս մեկը՝ Դիարբեքիում¹⁸:

Նախ 19-րդ դարի հայկական ջարդերը, հայոց ցեղասպանությունը, այնուհետև 1915-1922թթ. ամենաողբերգականն էին հայ ժողովրդի, ինչպես նաև Հայ ավետարանական եկեղեցու համար:

Մինչև 1915թ. Թուրքիայում կային 4 ավետարանական միություն, 137 եկեղեցի, 82 ձեռնադրյալ հովիվ, 97 քարոզիչ, 14 000 հաղորդական անդամ, 270 կիրակնօրյա դպրոց՝ 22 700 ուսանողով, 7 քոլեջ՝ 1 700 ուսանողով, 46 բարձրագույն վարժարան՝ 1 750 ուսուցիչով և 4 700 ուսանողով, 3 աստվածաբանական ճեմարան՝ նախակրթարանների 19 400 սովորողով և 850 ուսուցիչով: Հայ

¹⁷ Տե՛ս Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU, ERMENİLER ARASINDA PROTESTANLIĞIN YAYILIŞI VE PROTESTAN ERMENİLER, Doktora Tezi , sayfa 109:

¹⁸ Տե՛ս Վահան Յ. Թութիկյան, Հայ ավետարանական եկեղեցի 1846-1996, Ամերիկյան հայ ավետարանական ընկերակցության և հայկական ժառանգության հանձնախմբի, 1996թ., էջ 74:

ավետարանականների ընդհանուր թիվը հասնում էր 51 000-ի: Հայոց ցեղասպանությունից հետո Հայ ավետարանականների թիվը հասնում էր մոտ 14 000-ի: Նրանք ունեին 31 եկեղեցի, 25 ձեռնադրյալ հովիվ և 13 քարոզիչ¹⁹:

Այսպիսով՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմից և հայոց ցեղասպանությունից հետո հայ ավետարանական համայնքը մեծ կորուստներ ունեցավ: Մեծ թվով անդամներ գաղթեցին այլ երկրներ, և սկսվեց հայ ավետարանականության սփյուռքի շրջանը: Աշխարհի տարբեր երկրներում ստեղծվեցին Հայ ավետարանական եկեղեցու միություններ, որոնք ղեկավարվում էին ԱՄՆ-ի Հայ ավետարանական եկեղեցու կողմից: Այսօր այդ միությունների թիվը հասնում է հինգի: Դրանք են՝ Մերձավոր Արևելքի Հայ Ավետարանական եկեղեցիների Միություն, Ֆրանսիայի Հայ Ավետարանական Միություն, Յուսիսային Ամերիկայի Հայ Ավետարանական Միություն, Հայաստանի Հայ Ավետարանական Միություն, Հայաստանի, Վրաստանի, Արևելյան Եվրոպայի և Միջին Ասիայի հայ ավետարանական միություն²⁰: Այսօր Թուրքիայի հայ ավետարանական եկեղեցիների կենտրոնը Լիբանանում գտնվող Մերձավոր Արևելքի հայ ավետարանական եկեղեցիների միությունն է:

85

Մինչև 1996թ. հայ ավետարանական եկեղեցիները Թուրքիայում հինգն էին, որոնք Ստամբուլում էին: Դրանք էին՝ Ավետարանական Ամենասուրբ Երրորդության եկեղեցին, Գեդիկփաշայի հայ ավետարանական եկեղեցին, Էմանուել ժողովարանը, Հաքյուլի ավետարանական եկեղեցին և Ուսքուդարի հայ ավետարանական եկեղեցին: 2005թ. դրանք երկուսն էին: Դեռևս 2000թ. անդամների թվի աճի և իրենց շարքերում ասորիների ընդգրկման հետևանքով Էմանուել եկեղեցին կորցնում է իր՝ Հայ ավետարանական եկեղեցու կարգավիճակը: Այս եկեղեցիները կազմված են քաղաքացիական և հոգևոր խորհուրդներից: Քաղաքացիական խորհրդի ընտրությունները տեղի են ունենում 4 տարին մեկ: Օրինակ՝ Գեդիկփաշայի եկեղեցու քաղաքացիական խորհրդի ղեկավարը միաժամանակ նաև հոգևոր խորհրդի նախագահն է: Վերջին շրջանում այս երկու պարտականությունները սովորաբար համատեղվում են: Վերապատվելիները ձեռնադրվում են Մերձավոր Արևելքի հայ ավետարանական եկեղեցիների միության կողմից²¹:

¹⁹ Տե՛ս Ռընե Ներսես Լևոնյան, Արտաշես Ղազարյան, Հայաստանյաց ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս), Երևան, 1999թ., էջ 15:

²⁰ Տե՛ս Վահան Յ. Թութիկյան, Հայ ավետարանական եկեղեցի 1846-1996, Ամերիկյան հայ ավետարանական ընկերակցության և հայկական ժառանգության հանձնախմբի, 1996թ., էջ 194-195:

²¹ Տե՛ս Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU, ARMENİLER ARASINDA PROTETANLIĞIN YAYILIŞI VE PROTETAN ARMENİLER, Doktora Tezi, sayfa 112 :

Վերջին տարիներին թուրքական զանգվածային լրատվամիջոցների պնդմամբ միսիոներական գործունեությունը նոր ծավալներ է ստացել: Շատերը նույնիսկ մեղադրում են Թայփի Էրդողանին միսիոներներին տրվող իրավունքների և հնարավորությունների համար: Վերջին մի քանի տարիների ընթացքում բացվել են նոր եկեղեցիներ, հիմնադրվել են ֆոնդեր, հրատարակչատներ²²: Այսօր Թուրքիայի Հանրապետությունում ինչպես առհասարակ ավետարանականների, այնպես էլ կոնկրետ հայ ավետարանականների թվի վերաբերյալ տեսակետները տարբեր են: ԱՄՆ Կոնգրեսի փոքրամասնությունների գծով հանձնաժողովի տվյալների համաձայն՝ Թուրքիայում կան շուրջ 3000 ավետարանականներ, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում հայերը²³: 2006թ. կառավարությանը ներկայացրած զեկույցում Թուրքիայի անվտանգության խորհուրդը մտավախություն էր հայտնում, որ 2020թ. Թուրքիայի բնակչության 10%-ը քրիստոնեություն ընդունած կլինի, և որ 2001թ. տվյալներով արդեն 50 000 մարդ ընդունել է քրիստոնեություն, որոնց մեջ կան մեծ թվով մուսուլմաններ²⁴: Սակայն Թուրքիայի բողոքական եկեղեցիների միության իրավաբանական խորհուրդը իր զեկույցում առանձին անդրադարձել է այս թեմային՝ նշելով, որ քրիստոնեություն ընդունած մուսուլմանների մեծ մասը նախկինում իսլամացվածների սերունդներ են²⁵: Վերջին շրջանում քրիստոնեական արմատներով մուսուլմանների թեման դարձել է բավական արդիական: Քրիստոնեություն ընդունող այս մուսուլմանների նախկինում քրիստոնեական արմատներ ունենալու տեսակետը ապացուցվում է ուսումնասիրությունների, արձանագրվող դեպքերի, վերջիններիս կողմից իրենց նախնիների և արմատները գտնելու պատմություններով: Այս ամենի համար հիմք են ծառայում նաև, ինչպես թուրքական մամուլն է նշում, վերջին տարիներին միսիոներների ակտիվ գործունեությունը հատկապես քրդերի և ալևիների շրջանում, ինչու չէ, նաև այստեղ արձանագրվող հաջողությունները: Բազմիցս առաջ է քաշվում ցեղասպանության տարիներին քրդերի և ալևիների մոտ ապաստան գտած հայերի գոյության հարցը: Միսիոներների արձանագրած բազմաթիվ պատմություններ սրա ապացույցն են: Մեծ թվով գիտնականներ պնդում են, որ Ազգային անվտանգության հիշատակած՝ քրիստոնեություն ընդունող մուսուլմանները հենց այդ նույն նախկին քրիստոնյաների սերունդներն

²² St'u Müfid Yüksel, turkiyede misyonerlik faaliyetleri, alevi ve kurt lerin protestanlastirilmasi calismalari ile ilgili bir mulahaza, <http://www.refikengin.com/urun/file/yuklenen/68077.doc>:

²³ Bureau of democracy, human rights, and labour, International religious freedom report 2005, Turkey.

²⁴ Fatih Polat, Misyonerlik faaliyetleri, 21.04.2007:

²⁵ St'u Türk protestan kiliseleri birligi, protestanların Turkiyede karsilastiklari hak ihlallerinin insane haklari hukuku bakimindan degerlendirilmesi:

են, որոնք վերադառնում են իրենց արմատներին: Չնայած մեծ վտանգին՝ դրանով է բացատրվում նաև միսիոներական գործունեության ակտիվությունը հատկապես Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Այս հանգամանքը բացատրվում է նաև նրանով, որ այս տարածքում բնակչությունը բավական ծանր սոցիալական, ինչպես նաև կրթական պայմաններում է: Այն հարցը, թե ինչու վերոհիշյալ նախկին քրիստոնյաների սերունդները չեն դիմում Հայ առաքելական եկեղեցուն՝ պատրիարքարանին, պայմանավորված է նրանով, որ շատ հաճախ այս գյուղական շրջաններում պարզապես չեն լինում առաքելական եկեղեցու ծառայողներ, և գյուղացիները դիմում են տվյալ տարածքում գործունեություն ծավալած միսիոներներին: Եթե նույնիսկ բանը հասնում է պատրիարքարան գալուն, ապա շատ հաճախ այս մարդիկ արժանանում են մեղմ ասած ոչ գրկաբաց ընդունելության, որը կարող է ունենալ տարբեր պատճառներ, ինչպես, օրինակ՝ զգուշավորությունը, պետության կողմից իրականացվող սահմանափակումները, այդուհանդերձ, ցանկանալով վերադառնալ սեփական արմատներին և ինքնությանը, նրանք դիմում են ավետարանական կամ կաթոլիկ եկեղեցիներին:

Այսպիսով՝ կարելի է ասել, որ հայ ավետարանականության պատմությունը հետաքրքիր զարգացումներ է ունեցել: Հատկապես Թուրքիայում բնակվող հայ ավետարանականների խնդիրներն ու կյանքի պայմանները, կարծում ենք, առանձնանում են աշխարհի այլ երկրներում բնակվող հայ ավետարանականների խնդիրներից: Դա հասկանալու համար նախ անհրաժեշտ է չմոռանալ, որ թուրքական պետությունն իր կառուցվածքով տիպիկ իսլամական պետություն է, որտեղ քրիստոնյա լինելն արդեն իսկ մեծ վտանգ է, առավել ևս երբ այդ քրիստոնյան հայ է: Այս ամենից բացի, հարկ է նշել նաև, որ Օսմանյան կայսրության ժամանակաշրջանից մինչև այսօր միսիոներներն ընկալվում են որպես ազգի թշնամիներ: Հետևաբար, նրանց գործունեությունը ևս խիստ բացասական արձագանք է ստանում: Այսօր հնարավոր չէ ստույգ տվյալներ հաղորդել Թուրքիայում բնակվող հայ ավետարանականների թվի մասին: Այս հարցում պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ հայեր են ընդգրկված ոչ միայն Թուրքիայում գործող հայ ավետարանական եկեղեցիների կազմում, այլև երկրի տարբեր մասերում գործունեություն ծավալած միսիոներների հիմնած եկեղեցիներում: Այդ մասին վկայում են հենց իրենց՝ միսիոներների արձանագրած դեպքերը: Միսիոներների գործունեությունը կրոնական հիմքի վրա է, և շատ հաճախ մարդիկ, պարզապես հրաժարվելով մուսուլմանությունից, դառնում են քրիստոնյա առանց իրենց իրական էթնիկ ծագման մասին որևէ մեկնաբանության: Նրանք կարող են ներկայանալ որպես քրդեր,

ալևիններ և թուրքեր, սակայն այս խմբում մեծ թիվ են կազմում իրական էթնիկ հայերը՝ նախկին իսլամացված հայերի սերունդները: Պետք է հավելել նաև, որ նույն խնդիրը գոյություն ունի նաև հույների շրջանում: Իրականում, կարծում ենք՝ այս խնդիրը մեզանում դեռևս մնում է չուսումնասիրված և կարիք ունի գիտական, ինչպես նաև պետական լուրջ մոտեցման: Այս բնագավառում լուրջ ուսումնասիրությունների դեպքում հնարավոր է գտնել իրենց ինքնությունն այս կերպ գոնե պահպանել ցանկացող մեծ թվով հայերի:

Հայաստանի կրոնական կազմակերպությունները

Պատրաստված է ըստ Հայ կաթողիկե
եկեղեցու նյութերի

Հայ կաթողիկե եկեղեցի

1. Օսմանեան Կայսրութիւնը եւ Քրիստոնեաները

«Թիւրքերը, Պետականութեան մասին իրենց աստուածաբանական ըմբռնումներուն պատճառով, իրենց ոչ-իսլամ հպատակները կը դասէին անոնց եկեղեցական պատկանելիութեան համաձայն, եւ ոչ թէ անոնց ազգութեան: Այսպէս «Ռում միլլէթը (Յոյն ազգ), կ,ընդգրկէր յունական ծէսին պատկանող բոլոր քրիստոնեաները, Պուլկարացիները, Սերպերը, Ռումանացիները, ուղղափառ Ալպանացիները, նոյնիսկ Սուրիոյ արաբ մելքիտները, ինչպէս նաեւ իսկական յոյն Յելլենները:

Պոլսոյ յոյն տիեզերական Պատրիարքը, որ ըստ եկեղեցական կանոններու, միայն իր Պատրիարքութեան սահմաններուն, այսինքն՝ Թրակիոյ եւ Անատոլիայի վրայ իրաւասութիւն ունէր, դարձաւ քաղաքական պետը բոլոր յուանծէս քրիստոնեաներուն, որոնք այսպէս կազմեցին «Հռոմայեցիներուն ազգը» (Ռում միլլէթի):

ժամանակ մը ետք, միեւնոյն ձեւով, Հայ Պատրիարքութիւն մը ստեղծուեցաւ Պոլսոյ մէջ (1461-ի շուրջ, ծանօթ.), որուն գահակալը իր ազգակիցներուն վրայ ստացաւ նոյն իրաւասութիւնները, զորս յոյն Պատրիարքը կը վայելէր իրեններուն վրայե (Colonel Lamouche, Histoire de la Turquie):

Հետեւաբար, պետական այս օրինագծով, թրքահպատակ Հայերը, ըլլան առաքելական, կաթողիկե թէ աւետարանական, ենթակայ էին մէկ եկեղեցական իշխանութեան. Պոլսոյ Հայ Առաքելական Պատրիարքին, որ հակառակ ազգային-եկեղեցական կանոններուն, Սոյ կաթողիկոսէն ալ բարձր հեղինակութիւն ունէր Բ. Դրան մօտ, օսմանեան Հայութեան միակ պետական ներկայացուցիչը ըլլալուն: «Քրիստոնեաները իրենք զիրենք կը կառավարէին իրենց համայնքին չափանիշներով. կը պահպանէին իրենց աւանդութիւններն ու իրենց լեզուն, իրենց Առաջնորդին ու աշխարհական խորհրդատուներու ղեկավարութեամբ: Թրքական վարչաձեւին մէջ, անհատը Պե-

տութեան անդամ ըլլալէ առաջ, իր համայնքին անդամ է: Պետութիւնը վերելի կառոյցն է: Քրիստոնեայ համայնքները կրնային իրենց անդամներէն տուրքեր գանձել իրենց եկեղեցական եւ մշակոյթային պահանջներուն համար, դպրոցներ ու բարեսիրական հաստատութիւններ ունենալ: Ամուսնութիւնները, ապահարզանը ու ժառանգական խնդիրները եկեղեցական ատեաններու յանձնուած էին (J. Boulos, *les peuples et les Civilisations du Proche Orient*, vol. V.) Յետեւաբար, Օսմանեան Տէրութեան բոլոր հայ կաթողիկէները կրօնապէս ու քաղաքականապէս հպատակ էին Պոլսոյ Յայոց Պատրիարքին: Անոնց արգիլուած էր ուրոյն պետ ունենալ, ուրոյն եկեղեցի, կղեր կամ աղօթավայր ունենալ: Այս օսմանեան իրավիճակին զօրութեամբ, Յայ Կաթողիկէները յաճախելու էին Պոլսոյ Պատրիարքին եկեղեցիները, հոն մկրտուելու, պսակուելու եւ թաղուելու էին, անոր դատական ատեանին դիմելու էին: Օսմանեան կայսրութեան մէջ կային նաեւ եւրոպացի կամ լատին կաթողիկէներ, որոնք Պոլսոյ գրաւումէն առաջ, հոն էին...: Անոնք շնորհիւ *Capitulations*-ի (1535) եւ Պոլիս բնակող եւրոպական դեսպաններու ներկայութեան, կրօնական ազատութիւն կը վայելէին, ունէին իրենց եկեղեցիները, կղերն ու Արքեպիսկոպոս մը: Ուստի երկու տեսակ կաթողիկէներ կ'ապրէին Օսմանեան Կայսրութեան մէջ. անոնք որ կաթողիկէ ըլլալուն համար կրնային հալածուիլ, բանտարկուիլ ու արքորուիլ (որոնցմէ էին Յայ Կաթողիկէները), եւ անոնք որ կրնային անպատիժ ու քիչ մը ցուցադրաբար իրենց կաթողիկէութիւնը ապրիլ:

Յայ Կաթողիկէ Եկեղեցին «Միաբանող Եկեղեցի» է

Արծիւեան հիմնադիրը չէ Յայ Կաթողիկէութեան: Իր ժամանակ ու իրմէ առաջ՝ արդէն քիչ մէ ամէն տեղ հայ կաթողիկէ կեդրոններ գոյութիւն ունէին:

Կարապետ Եպս. Ամատունի, իր “*L'Eglise Arménienne et la Catholicité*”, (1978, Venise, Imp. T.L.A.) աշխատասիրութեան մէջ, կ'եզրակացնէր ուրիշ հեղինակներու հետ. «Մեր օրերուն Յայ Կաթողիկէ Եկեղեցին, որպէս ժառանգորդը այն Եկեղեցիին զոր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կանգնեց եւ զոր պահպանեց Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եւ անոնց հաւատարիմ հետեւորդ Յայրապետները, չի կրնար դասուիլ այն կաթողիկէ եկեղեցիներուն շարքին, որոնք Արեւելքի մէջ ծնունդ առին ժՁ. եւ ժԷ. դարերուն՝ Բիւզանդական շրջագիծին մէջ եւ որոնք «Միաբանող» կը կոչուին:

Բոլոր Յայրապետները, որոնք անունը յիշուած է այս կայքին

մէջ, կազմեցին այն կաթողիկէ առէջը, սկիզբէն մինչեւ ժԸ դար: Աբրահամ Արծիւեանի, 1742-ին, Յալէպի մէջ Յայ Կաթողիկէ ուրոյն Նուիրապետութիւն մը նախաձեռնելու այդ շղթային շարունակութիւնն է:

Այս տուեալներուն լոյսին տակ, Յայ Կաթողիկէները «միաբանող» կոչելը՝ Պատմութիւնը խեղաթիւրել պիտի նշանակէր (Կարապետ Եպս. Ամատունի)...

Յայ Կաթողիկէութիւնը Արծիւեանէն առաջ

Յայ Կաթողիկէ Պատրիարքութիւնը վերահաստատող Աբրահամ Արծիւեանէն առաջ, Պոլսոյ, Մարտինի, Յալէպի, Տիարապէրի, Լեհաստանի, Թրանսիլվանիոյ, Իտալիոյ մէջ հաստատուած հայ կաթողիկէ ժողովուրդ կար, մերթ սակաւաթիւ, մերթ ստուարաթիւ, ենթակայ զանազան ու զարմանազան հայ թէ ոչ-հայ Առաջնորդներու: Դժուար մը առանց Յայ Կաթողիկէ Նուիրապետութեան:

Պէ՞տք էր այդպէս շարունակել:

Կարգ մը հայ եւ լատին եկեղեցականներ, համարելով որ Յայոց Եկեղեցին արդէն կը պատկանէր Տիեզերական Եկեղեցիին ու միայն տգիտութենէ կամ անգիտութենէ մղուած՝ Ֆիզիքապէս բաժնուած էր անկէ, կը նախընտրէին չխզուիլ Յայոց Եկեղեցիէն, այլ զայն ներսէն ներգրաւել լուսաբանութեան ուժով: Այս տեսակետը նկատի չէր առնէր, թէ Յայոց Եկեղեցին, ինք, ի՞նչ կը մտածէր այս հարցին շուրջ:

Ուրիշ եկեղեցականներ, մանաւանդ Պոլսոյ Ֆրանսացի դեսպաններուն նախաձեռնութեամբ, համամիտ էին երկխօսութեան ճամբով՝ լեզու գտնելու Պոլսոյ Յայ Պատրիարքութեան հետ: 1701-էն սկսուած ու մինչեւ 1830 շարունակուած բանակցութիւնները մնացին ապարդիւն, մերթ այս կողմին, մերթ միւս կողմին յարուցած դժուարութիւններուն պատճառով:

Հիմնահարցը հետեւեալն էր. արդեօք Յայոց Եկեղեցին Տիեզերականէն բաժնուա՞ծ թէ անոր միացած նկատուելու էր: Այս հարցումին տրուած դրական կամ ժխտական պատասխանին համաձայն, հայ կաթողիկէներուն թոյլ կը տրուէր կամ կը մերժուէր զայն յաճախել: Յայ կաթողիկէութիւնը, մանաւանդ Պոլսոյ մէջ, երկու հոսանքի բաժնուած էր: Դրական պատասխանին կողմնակիցները հանգիստ կը յաճախէին ազգային եկեղեցիները:

Իսկ ժխտական պատասխանին կողմնակիցներուն համար՝ երկրնորանքը խղճի ծանր հարց կը դառնար, որ ի վերջոյ կրօնական ազատութեան պահանջ ու խղճի կաշկանդումի դէմ բողոքի ձեւ առ-

նելով, հայ կաթողիկե զանգուածները մղեց ուրոյն Համայնք մը դառնալու որոշումին:

Անկախացումի առաջին փորձը կատարուեցաւ Մայրաքաղաքին մէջ, 1714-ին, Սուլթանին ու Հայ Պատրիարքին աչքերուն տակ ու վերջ գտաւ մասնակցողներուն արքորով, բանտարկութեամբ կամ փախուստով: Բանտարկեալներուն մէջ էին Սելբոն Եպս. Թագապազեան, որ պատրիարք ընտրուած էր, եւ Հալէպի Եպիսկոպոս Աբրահամ Արծիւեան, եւ որոնք թիարանի դատապարտուեցան:

Արծիւեանի անկարելի գրաւը

Անկախացումի երկրորդ փորձը կատարուեցաւ Հալէպի մէջ, կեդրոնէն հեռու, 1740-ին, եւ Աբրահամ Արծիւեան ընտրուեցաւ Հայ Կաթողիկե Պատրիարք: Բենեդիկտոս ԺԴ. Պապը վաւերացուց Արծիւեանի ընտրութիւնը եւ անոր Աթոռին յանձնեց աշխարհով ցրուած Հայ Կաթողիկեութիւնը իր հովանիին տակ համախմբելու առաքելութիւնը:

92

Ծրագիրը պայծառ էր, բայց իրագործումը երկարաշունչ: Արդարեւ, Հայ Կաթողիկեները կ,ապրէին տարբեր ազգերու եւ պետութիւններու, տարբեր կրօններու ու մշակոյթի, տարբեր անցեալի պատկանող եւ իրարու դէմ թշնամի տարբեր երկիրներու մէջ, որոնց իշխանաւորները կասկածով կը մայէին դուրսէն եկող նոյնիսկ եկեղեցական միջամտութեան: Ուստի պէտք էր ձեռնարկել Օսմանեան կայսրութենէն, ուր կային հողային, քաղաքական ու վարչական միաձեւութիւն:

Ծրագիրը իր մեծղիութեան պատճառով, երկու գլխաւոր արգելքներու բախեցաւ. առաջինը Բ. Դուռը չճանցաւ Հռոմի կողմէ ստեղծուած այն նոր «միլլէթ»ը, որ կը խախտէր օսմանեան օրէնսդրութիւնը: Արծիւեան պետական ոճրային հետապնդումի տակ դրուեցաւ: Պոլսոյ ճամբաները իր առջեւ փակ գտնելով, ան իր Պատրիարքական Աթոռը Լիբանան հաստատեց, որ թէւ օսմանեան իշխանութեան ենթակայ, սակայն քաղաքականօրէն աւելի մօտ էր Եգիպտոսի ըմբոստ Փաշաներուն քան թէ Պոլսոյ:

Արծիւեան բախեցաւ երկրորդ արգելքի մը, որ իրմէ առաջ գոյութիւն ունեցող հայ եւ լատին կաթողիկե Առաջնորդներուն ընդդիմութիւնն էր: Անոնց համար դժուար եղաւ այս նորեկ իշխանութեան ենթարկուիլ:

Հուսկ Հռոմ եւս, ներկայ հանգրուանի դժուարութիւններուն դիմաց, նախընտրելի գտաւ Օսմանեան տէրութեան հայ կաթողիկեները:

րը, փոխանակ մէկ պետի տակ դնելու, ինչ որ տակաւին ժամանակ կ'ուզէր կազմակերպուելու, զանոնք յանձնել երկու կեդրոններու իրաւասութեան, ընդօրինակելով Հայ Եկեղեցիին գործադրած սահմանային բաժանումները:

Ուստի, Սոյ Կաթողիկոսութեան համապատասխանող թեմերը յանձնեց Արծիւեան Պատրիարքութեան, իսկ Պոլսոյ Պատրիարքութեան համապատասխանող թեմերը՝ նախ յանձնեց Լատին Արքեպիսկոպոսին, ապա Հայ Կաթողիկէ Արքեպիսկոպոսութեան, երբ ան հիմնուեցաւ ապագային: Այսպէս, Օսմանեան կայսրութեան հպատակ հայ կաթողիկէները ունեցան երկու կեդրոն, Պոլիս ու Ջմմաշը, որոնք ի վերջոյ իրարու միացան 1966-ին:

Լատին Եկեղեցին արեւելքի մէջ

Եւրոպական յաղթական զօրքերուն հետքերով, լատին միսիոնարներու փաղանգը մուտք գործեց Արեւելք: Անոնք դէմ առ դէմ գտնուեցան Արեւելեան Եկեղեցիին բազմազգի ժողովուրդներուն ու այլազան ծէսերուն: Այս միսիոնարներուն ոմանց մօտ՝ քարոզելու եռանդը յաճախ աւելի մեծ էր քան անոնց ունեցած ծանօթութիւնը՝ այդ պատմական Եկեղեցիներուն մասին: Այս պատճառով, արեւելեան ծէսերը յարգելու ու պահպանելու Հռոմէն տրուած հրահանգները՝ միշտ չէ որ յարգուեցան միսիոնարներու կողմէ: Ներկայ միութեանական հոգեբանութենէն շատ հեռու էին տակաւին:

Սակայն այդ միսիոնարներուն կը պարտինք հոգեւոր կեանքի ու բարեպաշտութեան արծարծումը, քանի որ նախորդ մութ դարերուն ընթացքին՝ անիկա շիջած էր, քաղաքական ու հոգեւոր անտիրութեան հետեւանքով:

250-ամեակի առիթով՝ հոս յիշուող անձերուն մօտ, ըլլան պատրիարք, եպիսկոպոս թէ պարզ վարդապետ կամ կրօնաւոր, կը նկատենք կրօնաւորական կեանքի հանդէպ պապակ մը, խերուն ծարաւ մը քրիստոնէական ապրումի, սրբութեան, նուիրումի եւ զոհողութեան: Այս մարդիկը հոգեւորականներ են, ո՛չ դիւանագէտներ կամ անձնական շահը որոնող արկածախնդիրներ: Կը ծրագրեն ու կը գործեն յանուն ճշմարտութեան կամ այն ինչ որ անոնց ճշմարտութիւն կը թուի: Հոգեւորական պայծառ դէմքեր, որոնք մեր ժամանակի մարդոց համար օրինակ կրնան ծառայել. ինչպէս որ օրինակ հանդիսացան իրենց դարերուն մէջ:

2. Մխիթարյան միաբանություն

Մխիթար արքահայր ծնած է Սեբաստիա 1676ին, երբ Հայաստանի մեծ մասը եւ ժողովուրդը կ'ապրէր դժուարին օրեր: Տակաւին շատ փոքրիկ ստացաւ կրօնական դաստիարակութիւն: Բարձրագոյն ուսման անյազ ծարաւով շրջեցաւ Էջմիածնի, Սեւանի ու Բասենի վանքերը, ուր յուսախաբ չգտաւ իր ակնկալածը: Պատանի տարիքէն Ս. Նշան վանքին մէջ նուիրուեցաւ անխոնջ ընթերցումի եւ ինքնագարգացման: Քսան տարեկանին, հագիւ քահանայ ձեռնադրուած՝ ականատես Հայաստանի նիւթական եւ իմացական տխուր վիճակին, կը յղանայ աշակերտներ հաւաքելու եւ Միաբանութիւն մը հիմնելու գաղափարը, հաւաքաբար աշխատելու՝ Հայ ժողովուրդին հոգեւոր, բարոյական եւ իմացական մակարդակը բարձրացնելու համար:

Մեծ խորհուրդ, գեղեցիկ ծրագիր, բայց իրագործումը այդ օրերուն՝ շատ դժուար:

1700ին, ինը աշակերտներէ շրջապատուած, դրաւ հիմը իր երազած հաստատութեան, որ յաջորդաբար իր անունով ալ պիտի կոչուէր ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ:

94

Հալածուած ազգակիցներէ իր կրօնական եւ ազգային հաշտարար համոզումներուն պատճառով, կ,ապաստանի նախ Մեթոն (Յունաստան) եւ ապա 1715ին վերջնականապէս կ,անցնի Վենետիկ: Անձնական ճիգերով եւ բարեկամներու օգնութեամբ՝ օրուան իշխանութիւններէն սեփականութիւն կը ստանայ Ս.Ղազար կղզին: Պաշտօնապէս հոն կը հաստատուի 8 Սեպտեմբեր 1717ին, տասնվեց միաբաններով:

Այդ թուականէն սկսեալ, ամայի կղզին կը դառնար օրրանը հայ մշակոյթին, ամենէն կենսունակ կեդրոնը ԺԸ-րդ դարու Հայկական Վերածնունդին:

Մխիթարի կեանքը մէկ նպատակ ունեցաւ.- Հասցնել պատրաստուած վարդապետներ մտաւոր լոյս եւ գիտութիւն սփռելու համար Հայ ժողովուրդին:

Իր բովանդակ կեանքը նուիրեց իր ժողովուրդի լուսաւորութեան սրբազան գործին, տոգորուած այնպիսի բարոյական կորովով մը, որ չի՛ գիտեր կանգ առնել խոչընդոտներու դիմաց:

Ան խորունկ հաւատքի, բացառիկ կամքի, հզօր եւ խորաթափանց մտքի տէր անձնաւորութիւն մըն էր, օժտուած իմացական ու հոգեկան արտակարգ ձիրքերով:

Անհուն խանդավառութեամբ լծուեցաւ ծանր ու յարատեւ աշխատանքի՝ շինարարական, կրօնական եւ ուսումնական մարզերու մէջ:

Մխիթարի գրական արտադրությունը կը կազմեն շուրջ քսան հրատարակություններ, որոնց մէջ ամէնէն ակներեսն է «Հայկական Բառարան»ը, որ լոյս տեսած է 1749-ին, իր մահէն երեք շաբաթ յետոյ: Մխիթարի մեծագոյն արժանիքներէն մին: Ընդարձակ գործ եւ դժուարին ձեռնարկ մը, որ դարձաւ հիմնաքարը եւ փրկութիւնը մեր լեզուին:

Սակայն ամենամեծ նորութիւնը իր հրատարակություններուն մէջ որ ամենամեծ նորութեան պէս ողջունուեցաւ, բանալով դարագլուխ մը, եղաւ «Աստուածաշունչ»-ը:

Անոնց կողքին ունի նաեւ լեզուական, մեկնողական եւ քերթողական գործեր:

Մխիթար իբրեւ միտք եւ կարողութիւն հանճարեղ յայտնութիւն մըն է, ինքնաշխատութեամբ հասած զարգացման բարձրագոյն աստիճաններուն, իմացականութիւն մը, որ մեր մէջ մտցուց գիտութեան սէրը:

Մխիթար իր աշխատանքով եղաւ ոչ միայն հիմնադիր կրօնական հաստատութեան մը, այլ վերստեղծող մը գրական, մշակութային, կրթական եւ ուսումնական այնպիսի շարժումի մը, որ միշտ աւելի զարգացաւ ու ծաւալեցաւ եւ 1800-ական թուականներէն սկսեալ գործնականապէս յաջողեցաւ ներշնչել ազգային ուժեղ ոգի, գիտակցութիւն, սէր՝ ազգային պատմական եւ մշակութային գանձերուն հանդէպ, հաւատք՝ նոր դարաշրջան մը սկզբնաւորելու՝ մտաւոր եւ գրական կեանքի ծաղկումով:

Իր հրատարակած Աստուածաշունչի վերջաբանին մէջ որպէս կտակ կ,աւանդէ կրօնքի եւ ազգասիրութեան երկու անշփոթ գաղափարներու վարդապետութիւնը առանց մէկը միւսին զոհելու. այդ իր տուած ուղղութիւնը եղաւ նկարագիրը իր աշակերտներուն:

Կրօնական ու մշակութային կեանքի մը վերանորոգումին, եւ ատոր հասնելու լուսաւոր ծրագիրի մը յղացումին մէջ հետեւաբար հարկ է տեսնել անոր բուն արժէքը, եւ մանաւանդ այն ապառաժեայ կամքին մէջ որ գիտցաւ ստեղծել գրական շարժումի կեդրոն մը եւ տալ անոր անհրաժեշտ մղումը որպէսզի իր յաջորդները կատարելագործեն իր ձեռնարկները եւ տան անոնց հաստատութիւն ու բեղմնաւոր կեանք:

Մխիթար եղաւ որ առաջին անգամ, յետ անկումի դարերուն, ներարկեց մեր մէջ կրօնքի, հայրենիքի, ճշմարտութեան եւ արուեստի գաղափարները, փոխեց մեր մտայնութիւնը, փարատեց հայ մտքի հորիզոնին թանձր խաւարը բանալով նոր աշխարհի մը լոյսի, գիտութեան եւ կեանքի:

Մխիթարեան զոյգ ճիւղեր եւ վերամիացում

Մխիթար կը մահանար 27 ապրիլ, 1749ին. իրեն կը յաջորդէր երիտասարդ Ստեփանոս Մելքոնեան արքահայրը (1750-1800): Որոշ տարակարծութիւններու պատճառով, 1773 թուականին, խումբ մը վարդապետներ կը հեռանան Սբ Ղազար կղզիէն ուղղուելով Թրիեստ: Սիրալիր հիւրընկալութիւն գտնելով աւստրիական կայսրութեան կողմէ, վերջնականապէս կը հաստատուին Վիեննայի մէջ 1811ին: Մխիթարեան զոյգ թելերը բազմաջան աշխատանքով կը նուիրուին հայ ժողովուրդի կրթադաստիարակչական, մշակութային եւ հովուական ծառայութեան:

96

Մխիթարեան Միաբանութիւնը, Վենետիկի եւ Վիեննայի իր պատմական զոյգ ճիւղաւորումներով, յետ երկարամեայ բանակցութիւններու եւ քննարկումներու, Վենետիկի Սբ Ղազար Մայրավանքին մէջ, 10-21 Յուլիս, 2000-ին, կազմակերպեց միացեալ ընդհանուր արտակարգ ժողով մը, մասնակցութեամբ երկու հաստատութիւններու բոլոր միաբաններուն: Սոյն ժողովին Միաբան Վարդապետները միասնաբար որոշեցին անմիջական եւ ամբողջական միութիւն մը իրականացնել, ստեղծելով Մխիթարեան միացեալ մէկ Միաբանութիւն, մէկ կեդրոնական վարչութեամբ:

Պատմական այս քայլը կը զուգահիսի Մխիթար Վրդ. Սեբաստացիի կողմէ հիմնուած Միաբանութեան 300ամեակին, Քրիստոնէութեան 2000-ամեայ յօբելեանին, ինչպէս նաեւ Հայաստանի մէջ Քրիստոնէական Կրօնքի պաշտօնական ընդունման 1700ամեակին:

Ներկայիս գոյութիւն ունի մէկ Մխիթարեան Միաբանութիւն, որուն գլխաւոր կեդրոնատեղին է Վենետիկի Սբ Ղազարի Մայրավանքը, իսկ Վիեննայի վանքը կը դառնայ իբրեւ առաջին գլխաւոր Մենաստան: Վիեննայի այս Մենաստանը, իր կարգին ունի տեղական Աբբահայր տիտղոսը կրող Վանահայր մը:

Ձոյգ Միաբանութիւններու բոլոր առաքելավայրերն ու կեդրոնները կը կառավարուին Ընդհանրական Աբբահօրմէ եւ իր միացեալ վարչական խորհուրդէն:

Ներկայիս Մխիթարեան միաբանութեան անդամներուն թիւը ներառեալ 3 եպիսկոպոսները՝ 26 է:

Մխիթարեաններու մշակութային գործունէութիւնը

Մխիթարի օրինակին հաւատարմօրէն հետեւեցան իր հաստատութեան անդամագրուող միաբանները, ջանալով իրագործել անոր

գաղափարականը եւ կատարելագործել ընդհանուր ծրագիրը հետեւողական կերպով: Այսինքն, ուսումնասիրել ու ծանօթացնել Հայ ժողովուրդին իր պատմական, եկեղեցական, գրական, լեզուական, գիտական ու մշակութային արժէքները դարերու ընթացքին:

Այս բացայայտ աշխատանքին դիմաց է որ ժԹ. դարու Ջարթօնք-Վերածնունդը անըմբռնելի կը դառնայ առանց Մխիթարեաններու:

Մխիթար եւ իր յաջորդները ծրագրուած աշխատանքով տարիներու ընթացքին հաւաքած են հայկական ընտիր ձեռագիրներ, փրկելով զանոնք կորուստ: Այսօր Մխիթարեան Մատենադարանները ունին շուրջ 5000է աւելի ձեռագիրներու ճոխ հաւաքածոյ մը մեծաթէք ու բացառիկ կարեւորութեամբ:

Մխիթարեան զոյգ վանքերը հեռու գտնուելով աշխարհակործան աղէտներէ, դարերու ընթացքին, համբերատար ու գուրգուրոտ խնամքով հաւաքած են Սփիւռքէն եւ Մայր Հայրենիքէն հայ տպագրութիւններ, կազմելով ճոխ գրադարան մը, տասնեակ հազար հատորներով, հայկական եւ եւրոպական լեզուներով, ինչպէս նաեւ ամսաթերթեր ու հազուագիւտ հին հայ լրագիրներ:

Վեներտիկի եւ Վիեննայի հարուստ թանգարաններուն մէջ կը պահուին անգնահատելի գանձեր. անոնց ցուցափեղկերուն մէջ արդար հպարտութեամբ ցուցադրուած են հայկական հին դրամներ, զորգեր, յախճապակիներ, արծաթագործութեան եւ սրբազան արուեստի ցուցանմոյշներ, հայկական տարազներ:

300 տարիներէ ի վեր Մխիթարեան մամուլը եւ հրատարակչատունը կը շարունակեն աշխատիլ գիտակից իրենց դերին ու պաշտօնին եւ մինչեւ այսօր Մխիթարեան հրատարակութիւններուն թիւը կը հաշուէ հազարաւոր հատորներ, առանց նկատի առնելու Մխիթարեան պարբերական մամուլը:

Ս. Ղազարի Հայկական Ակադեմիան, հիմնուած 1843-ին եւ Վիեննայի վանքը ունեցան իրենց պաշտօնաթերթերը՝ «Բազմավէպ»ը եւ «Հանդէս Ամսօրեայեն. երկուքն ալ մինչեւ այսօր անընդհատ կը շարունակեն կատարել հայագիտական իրենց որակաւոր աշխատանքը:

Մխիթարեան զոյգ վանքերու տպարաններէն լոյս կը տեսնեն հրատարակութիւններու երկար շարք մը, կազմելով Հայ դասական Հեղինակներու հաւաքածոն (գրաբար լեզուով):

Կը յաջորդեն պատմաբանասիրական ուսումնասիրութիւններ: Կը վերակառուցուի Հայկական ամբողջական պատմութիւնը եւ գրականութիւնը. կը մաքրագործուի խեղաթիւրուած Դասական Հայերէն լեզուն (գրաբարը) յարմար քերականութիւններով եւ հետագօ-

տական ուսումնասիրութիւններով:

Հայերէնի կը թարգմանուին յունական եւ լատինական, իտալական, ֆրանսական, գերմանական ու անգլիական գրականութիւններու կարելորագոյն գործերը: Եւ դեռ, ծաւալուն գրադարան մըն ալ միջազգային ժամանակակից գրական գլուխ-գործոցներու թարգմանութիւններ:

1784-ին առաջին անգամ ըլլալով Հայ ազգը կ,ուներայ իր ամբողջական Պատմութիւնը շնորհիւ Յ. Միքայէլ Չամչեանի եռահատոր հրատարակութեան, որ քաղելով իր ծանօթութիւնները հայ եւ օտար բոլոր աղբիւրներէ, հիմը կը դնէ Հայկական քննական պատմագրութեան:

Արուեստագէտ վարդապետներ կը սկսին փորագրել հայկական քարտէսներ, պատկերագարողել գիրքեր, հրատարակել արուեստի գործեր, հայ պատմական վայրերու, յուշարձաններու նկարներ, վերարծարծելու համար հայ հողին եւ Հայ Մշակոյթին սերը հոգիներուն մէջ:

Հայ թատերական շարժումն ալ շնորհիւ Մխիթարեան աշակերտներու կը սկսի ընդհանրանալ ժԹ. դարուն եւ կը ծաւալի հայ գաղութներու մէջ:

1836-1837-ին հրապարակ կ,իջնէ «Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի» երկհատոր բառարանը, որ տակաւին մինչեւ այսօր ալ անգերազանցելի կը մնայ, իբրեւ ամենէն ընդարձակ եւ անփոխարինելի բառարանը. միակը իր տեսակին մէջ եւ փառքը հայկաբանութեան:

Առաջին անգամ ըլլալով ժողովրդական հայերէնը, աշխարհաբարը կը դառնայ գրական լեզու, մուտք գործելով հայ իրականութեան մէջ, ՏԱՐԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵՂԱՆԱԿ ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՆ պարբերականներու հրատարակութիւններով:

Նափուլեոն Ա. Պոնափարթ ճանչնալով Մխիթարեաններու իմացական գործունէութեան բացառիկ երեւոյթը, 1810-ին կայսերական յատուկ հրամանագիրով, Վենետիկի Մխիթարեան Մայրավանքը նկատեց իբրեւ Ակադեմական Հաստատութիւն: Հայ անուանի գիտնականներու կողքին, Եւրոպացի մեծ հայագէտ գիտնականներ ալ մաս կազմեցին անոր, իբրեւ անդամներ:

Մխիթարեանները կարելի չէ ճանչնալ ու կարելի չէ գնահատել պէտք եղած ձեւով, եթէ մոռցուի անոնց ՀԱՅ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ:

Դատեցէք ինչպէս որ կ,ուզէք, գտէ՛ք անոնց գործին մէջ ամէն հնարաւոր թեութիւն, կոչեցէք զիրենք միակողմանի, բայց մէկ բան կարելի չէ ենթարկել կասկածի.- անոնց Հայութիւնը, կամ այսպէս կոչուած «Մխիթարեան ազգայնականութիւնը»: Մխիթարեան աշակերտ եւ Հայ արդի բանաստեղծութեան մեծագոյն ներկայացուցիչ

Դանիել Վարուժան պարծանքով կը յայտարարէ.- «Ըղեղս հպարտ կը զգայ ինքզինքը՝ հպարտութեամբը Մխիթարեան Իտէալին»:

Այսօր ալ Մխիթարեան Միաբանութիւնը, հակառակ վերջին տարիներու կեանքի զանազան դժուարութիւններուն, կը շարունակէ իր սրբազան առաքելութիւնը քալելով իր հիմնադիրին գծած լուսաշաւիղ ճանապարհէն:

Մխիթարեան վարժարանները

Գրական գործունէութեան զուգընթաց, Մխիթարեան հայրերը դպրոցական ցանցով մը կը պաշարեն հայ կարեւոր գաղութները, համոզուած ըլլալով թէ կրթութիւնը եւ մտքի լուսաւորութիւնը կենսական բարիք մըն են նոր սերունդներու համար: Անոնք իրենց վարժարաններով անգնահատելի դեր կատարած են անցեալին ու կը շարունակեն կատարել այսօր ազգապահպանումի խոր գիտակցութեամբ: Մխիթարեան վարժարաններէն ելան բազմաթիւ ազգային դէմքեր, գրագէտներ, բանաստեղծներ, արուեստագէտներ, քաղաքական անձնաւորութիւններ: Այսօր Մխիթարեանները ունին վարժարաններ Փարիզ, Պոլիս, Յալէպ, Պէյրութ, Պուէնոս Այրես եւ Լոս Անճելըս:

3. Ծագումը Ձմնառու միաբանութեան

Աբրահամ Պետրոս Ա. Կաթողիկոսի ժամանակ (1742-1749) պատրիարքական կղերը կազմուած էր Եպիսկոպոսներէ եւ մի քանի Անտոնեան կրօնաւորներէ, որոնք, 1750-ին Քրէյմի վանքէն փոխադրուեցան Ձմնառու նորակառոյց վանքը: Հոն սկսան ապրիլ հասարակութեամբ, ինչպէս այդ ժամանակուայ հայ վանքերու վարդապետները, ապա Միքայէլ Պետրոս Գ. Գասպարեան Կաթողիկոսի օրով է որ կանոնական սահմանումը տեղի ունեցաւ:

Յակոբ Պետրոս Բ. Կաթողիկոսը (1749 - 1753) վանքին միւթական կառուցուածքը աւարտելէ ետք, իր ամբողջ գուրգուրանքը դրաւ ամրացնելու բարոյական կառուցուածքը, հիմերը նետելով կազմակերպուած հասարակական կեանքի մը Ձմնառու վանքին մէջ:

Այսպէս ծագում առաւ Ձմնառու Կաթողիկոսական կղերին Միաբանութիւնը, որպէս Կաթողիկոսական Աթոռին կապուած միաբա-

նութիւն, որպէս մնայուն ջոկատ մը, որ տեսապէս եւ առաքելութեան բոլոր մարզերուն համար տրամադրելի ըլլայ Կաթողիկոսին:

Նպատակ

Միաբանութեան մասնայատուկ նպատակն է, ըստ 1986-ին լոյս տեսած եւ Արեւելեան եկեղեցիներու կողմէ վաւերացուած կանոնագիրքին թիւ 4 յօդուածին՝

ա.- Կաթողիկէ համայնքը քարոզել հայ ազգին մէջ:

բ.- Քահանայական պաշտօն մատուցանել՝ ի ծառայութեան պատրիարքութեան, միաբանութեան եւ առաքելավայրերուն, ընդ իշխանութեամբ Պատրիարքին, Միաբանութեան Պատրիարքական փոխանորդին եւ թեմերու առաջնորդներուն, ըստ իւրաքանչիւրին իրաւասութեան:

գ.- Միաբանութեան դպրեվանքին մէջ կազմել միաբանութեան նոր անդամներ եւ Կաթողիկոսին տրամադրութեան դնել զանոնք առաքելութիւններուն ի սպաս:

100

Առաջին օրէն, Ջմնառու միաբանի յատկանիշը եղաւ՝ ցոյց տալ իր ամբողջական տրամադրելիութիւնը ծառայելու հայ ժողովուրդին ուր որ է, հետեւելով Կաթողիկոսին ուղղութիւններուն, որ ի կանոնէ միաբանութեան մեծաւորն է, նոյնիսկ եթէ ինք միաբան չէ: Կաթողիկոսը, արդարեւ, իր ընտրութեան օրն իսկ կը դառնայ միաբան եւ մեծաւոր միաբանութեան:

Ամիջականօրէն սակայն, կը կառավարէ միաբանութիւնը իր կաթողիկոսական փոխանորդին միջոցաւ, որ առ հասարակ է նաեւ վանքին մեծաւորը:

Իրենց հնազանդութեան ուխտին զօրութեամբ, Ջմնառեանականները կրնան անձամբ սեպուիլ մնայուն կերպով զօրաշարժի ենթարկուած գունդ մը առաքելներու, որոնք չեն կրնար մերժել իրենց առաջարկուած որեւէ առաքելութիւն, բացի երբ շատ լուրջ ու ծանր պատճառ մը ունին մերժելու:

Անոնք, իրենց ներդրումով ու անձնագոհողութեամբ, հերոսական դրուագներ արձանագրած են Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ: Փոքր Ասիոյ գաւառներու մէջ դիմագրաւած են եղբայրասպան կռիւներ, Կովկասի մէջ, աւելի ուշ, իրենց առաքելութիւնը կատարած են գաղտնաբար: Անոնցմէ շատեր արքայութեան, բանտարկուած կամ սպաննուած են:

Մեծ Եղեռնի տմարդկային արհաւիրքին ինկան 15 նահատակ-

ներ, որոնցմէ Երանելի Իգնատիոս Մալոյեանը՝ տիպարը 21երորդ դարու կղերականին, պարծանքը Հայ Կաթողիկէ ու Տիեզերական Եկեղեցւոյ, հզօր պաշտպանը Ջմնառու Միաբանութեան ու անոր մեծ դպրեվանքին:

Վարչաձեւ

ա.- Ջմնառու միաբանութեան մեծաւորն է Ամեն. Կաթողիկոս Պատրիարքը, որ կը կառավարէ միաբանութիւնը իր պատրիարքական փոխանորդով, որ իր կարգին, չորս վարչական հայրերու հետ միասին կը կազմեն վարչական խորհուրդը որուն պարտականութիւնն է՝

- Մատակարարել վանապատկան ինչքերը ու հարստութիւնները
- Արժեւորել միաբանութեան բարոյական վաստակները
- Ոգեւորել անոր առաքելական խանդը
- Հրահրել անոր հոգեւոր աւանդը
- Պայծառացնել անոր ազգային ու մշակութային գանձերը եւ դերը

101

Ամրապնդել անոր պատմական գոյատեւումը նոր միաբաններ պատրաստելով 21երորդ դարու հոգեւոր, տոհմային ու ազգային պահանջքներուն համաձայն

բ.- Միաբանութիւնը կը կառավարուի յատուկ սահմանադրութեամբ վաւերացուած 24 Փետրուարին 1986-ին ինչպէս նաեւ կանոնական ընդհանուր ժողովներուն ցուցմունքներով եւ որոշումներով, որոնք կը գումարուին վեց տարին անգամ մը կամ երբ հարկ է Ամեն. Հոգեւոր Տիրոջ՝ միաբանութեան մեծաւորին եւ Արեւելեան Եկեղեցիներու յատուկ արտօնութեամբ:

Վիճակագրական համայնապատկեր

Ջմնառու Միաբանութեան այժմ անդամներու ընդհանուր թիւն է 45 միաբան հայրեր կը հաշուին իր շարքերուն մէջ՝

2 Կաթողիկոս Պատրիարքներ, 7 Եպիսկոպոս Հայրապետներ, 2 Թ. Ծ. Վարդապետներ, 36 Վարդապետ Հայրեր: Անոնք կը պաշտօնավարեն 16 երկիրներու մէջ

Լիբանան 18 - Միացեալ Նահանգներ 5 - Ֆրանսա 5 - Սուրիա 4 - անատա 3 - Իրան 2 - Յորդանան 1 - Երուսաղէմ 1 - Աւստրալիա 1 -

Թուրքիա 1 - Արժանդին 1 - Իտալիա 2 - Հայաստան 1 - Ռուսիա 1
1.- Միաբաններու միջին տարիքն է 58 տարեկան
2.- Հրաժարեալ միաբաններ՝ 4
Միաբանութեան կը պատկանին 3 դպրեվանքեր, որոնց մէջ քահանայութեան կը պատրաստուին
Հալէպի փոքր դպրեվանք՝ 8 հոգի
Ձմնառու փոքր դպրեվանք՝ 3 հոգի
Ձմնառու մեծ դպրեվանք՝ 9 հոգի
Միաբանութիւնը կը հրատարակէ նաեւ պարբերաբերք մը «Ձուարթնոց» վերնագրին տակ, որ կը ծառայէ սերտացնելու ու ամրապնդելու կապերը միաբաններու միջեւ եւ հրատարակելու միաբանութեան պատմութիւնը հետաքրքրող ուսումնասիրութիւններ:

Եզրակացութիւններ ապագայի հեռանկարով

102

Ներկայիս Միաբանութեան ամենէն հրատապ հարցերն են՝
ա.- Կոչումները. կարիքներն կ,աճին օրէ օր, միջոցները կը նուազին: Հարցը ոչ թէ ծանրաբեռնուած առաքեալներու բեռը թեթեւցնելն է, այլ հաւատացեալներուն կոչին պատասխանելու կարելիութիւն ունենալը: Ինչ հսկայ աշխատանք կայ կատարելիք, ինչ ծրագիրներ առկախ մնացած՝ աշխատող բազուկներու պակասին պատճառով:

բ.- Աշխատիլ լրջօրէն կղերին հոգեւոր ու տոհմային որակաւորման վրայ, ստեղծելով առիթներ:

գ.- Շօշափելի կարեւորութիւն տալ կղերին հոգեւոր տոհմային եւ մարդկային պատրաստութեան:

դ.- Տնտեսական աւելի բծախնդիր եւ գիտական կազմակերպում՝ ընդառաջելու հոգեւոր եւ մշակութային ծրագիրներու իրագործման:

Եւ այժմ կը փակեն Արշակ Չոպանեանի վկայութեամբ. «Լիբանանի մէկ բարձունքի վրայ Հայաստանի կտոր մը գտայ: Անցեալին մէջ հայ ազգային ու մտաւոր կեանքի վառարան մը հանդիսացած այս վանքը՝ վաղը շատ աւելի օգտակար հաստատութիւն մը պիտի դառնայ անշուշտ եւ ազատագրեալ Հայաստանի զօրացման ու պայծառացման պիտի ծառայէ (22 Մայիս, 21):

Իբրեւ թէ այս մարգարէաշունչ փափաքը այսօր իսկ իրականանար, սակայն համոզուած ենք թէ կամենալը կարենալ է:

Թող այս շնորհքը բոլորս համակէ որպէսզի հաւատարիմ մնանք իր խօսքին՝

4. Անարատ Յղութեան Հայ Քոյրերու Միաբանութիւն՝ հիմնուած Կ. Պոլիս 5 Յունիս 1847-ին

Հիմնադիրը՝ Անտոն-Պետրոս Թ. Հասունեան Կաթողիկոս-Պատրիարք Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ եւ առաջին հայազգի Կարդինալ Տիեզերական Եկեղեցւոյ, 1840-ականի շրջանին կը ծրագրէ հիմնել «Հաւատաւոր Կոյսերու» Միաբանութիւն մը, որ նուիրուի՝ վանական ու առաքելական կեանքի եւ որուն գլխաւոր նպատակն ըլլայ դաստիարակել Հայ Ազգին, ի մասնաւորի աղքատ դասակարգի աղջիկ զաւակները: Այս բարենպատակ ու ազգօգուտ ծրագիրը կ,իրականանայ գործակցութեամբ Մայր Սրբուհի Հաճի-Անտոնեանին, որ դեռատի տարիքէն ներանձնացեալ ու բարեսիրական կեանք վարած էր եւ իբրեւ «տան մայրապետ» զբաղած աղքատ փոքրիկներու կրթութեամբ: 9 դեկտեմբեր 1847-ին Մայր Սրբուհին չորս նուիրեալ քոյրերով կ,ուխտեն Աստուծոյ՝ Հնազանդութիւն, Ողջախոհութիւն, Աղքատութիւն հանդերձ առաքելական կեանքի յանձնառութեամբ: Այսպէս սկիզբ կ,առնէ «Աստուածամօր Տունը»՝ Անարատ Յղութեան Հայ Քոյրերու Միաբանութիւնը, որուն գլխաւոր նպատակն էր՝ ուսուցանել եւ կրթել Հայ աղջկան միտքն ու հոգին քրիստոնէական, մարդկային ու ազգային արժէքներով:

103

Միաբանութիւնը կանոնապէս ճանչցուած ու հաստատուած է Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքական Կոնդակով տրուած՝ 5 Յունիս 1847-ին, իսկ Քահանայապետական Կոնդակով՝ 11 Յունիս 1932-ին, Միաբանութիւնը ենթարկուած է Հռոմի Սրբազան Պապին, որպէս իր Գերագոյն Մեծաւորին:

Մայր Տունը՝ նախ շատ համեստ, փայտաշէն տնակ մը կ,ըլլայ. տարիներ ետք, Հիմնադիր Հօր ջանքերով կը կառուցուին Մայր Տունն ու Նորընծայարանը Բերայի Վալիտ Ձեօշմէ փողոցին վրայ: Յաջորդաբար Պոլսոյ մէջ կը հիմնուին կրթական օճախներ՝ մանկապարտէզ, նախակրթարան, մինչեւ բարձրագոյն վարժարաններ: Պոլսէն ետք առաքելութեան դաշտը կը տարածուի Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ աւելի քան քսան քաղաքներու ու գիւղերու մէջ:

20-րդ դարու արշալոյսին, հայ աղջիկը հպարտ է իր տոհմային դաստիարակութեամբ: Լոյս, գիտութիւն կը ստանայ, կրօնական ու բարոյական արժէքներով կը կերտուի, ապագայ մայրութեան, ճշմա-

րիտ «Հայ Մայր» ըլլալու կոչումին կը պատրաստուի: Սա կը տեսնենք մինչեւ 1915:

Կը հասնի Մեծ Եղեռնը, որ դառնօրէն կը հարուածէ, կը քանդէ Հայուն ստեղծագործ, բարգաւաճ կեանքին հետ նաեւ վանքերն ու գործօն հաստատութիւնները՝ Հայ Քոյրերուն: Կը նահատակուին տասներեք միաբան քոյրեր, յիսունհինգ ուրիշներ կը տեղահանուին, կ'աքսորուին:

Ձինադադարի վաղորդայնին, Հայ Մայրապետը հրատապ պատասխանատուութիւն մը ունի. «Տէր կանգնիլ՝ վերապրած հայ բեկորներուն, հոգատար մայր դառնալ՝ ծնողազուրկ հայ զաւակներուն»:

104

1923-ին Մայրավանքը եւ նորընծայարանը Պոլսէն կը փոխադրուին ապահով վայր, Հռոմ՝ յաւիտեանական քաղաքը: Մայրավանքի այժմու շէնքը՝ բարեացակամ նպաստը Մալթայի Ասպետներու Հիմնարկին եւ արգասիքը՝ Հայ Կաթողիկէ Առաջնորդներուն եւ մեր Քոյրերուն զոհողութեան, Հռոմի Մոնթեվերտէ բլուրին վրայ, Վինչէնձօ Մոնթի փողոց, թիւ 9, կը դառնայ նոր օրրանը միաբանութեան Ընդհանուր Վարչութեան կրօնաւորական կազմաւորումի կեդրոնը՝ նոր կոչումներու, որոնք կը վերընծիւղեն Միաբանութեան տարագրեալ բայց միշտ ամրակուռ բունը:

Սփիւռքեան իրականութիւնը պէտք էր անարգել դառնար նաեւ Հայ Քոյրերուն կեանքին եւ առաքելութեան իրականութիւնը: Հայապահպանումի անյողողոյ ոգիով՝ հարկ էր որբանոցներուն կից դպրոցներ կառուցանել ու դարբնել ապագան տարագիր սերունդներուն: Լիբանանի մէջ 1923-ին արդէն հիմը կը դրուի Հռիփսիմեանց Վարժարանին: Այնուհետեւ Սուրիա, Եգիպտոս, Յորդանան, Իրաք, Իրան, Ֆրանսա եւ այլ վայրեր:

Աներկբայ այս հոգիով հայ մայրապետը կը շարունակէ քալել գաղթական իր ժողովուրդին հետ, կը հասնի մինչեւ հեռաւոր ու անծանօթ հորիզոններ՝ Միացեալ Նահանգներ, ուժացումի սպառնալիքն փրկելու նորահաս սերունդները Հայ Ազգին: 1965-ին Փենսիլվանիա Նահանգին Ֆիլատելֆիա քաղաքի մէջ կը հիմնէ առաջին հայ վարժարանը: 1980-ին եւ 1983-ին կը յաջորդեն Պոսթօնի եւ Լոս-Անճելըսի վարժարանները:

1991-ին մեր Հայրենիքին անկախութեամբ կ'իրականանայ դա-
րաւոր երազը Հայ Քոյրերուն: 1988-ի 7-ը Դեկտեմբերի ահաւոր երկ-
րաշարժը իսկական ահազանգ մը կ,ըլլայ Հայ Քրոջ խղճին: Ան ան-
վարան հոն է՝ Սպիտակ, Կիւմրի ամոքելու ցաւատանց մեր ժողո-
վուրդին անդարմանելի վիշտը:

1992-ին, Հիւսիսային Հայաստանի Ախուրեանի շրջանին, Դիւմրիէն 20 քմ. հեռու, Արեւիկ գիւղին մէջ, աղքատիկ, ցուրտ ու ան-
պաճոյճ տուն մը կ,ըլլայ առաջին վանքը, առաքելավայրը երեք կա-
մաւոր քոյրերու: Անշուք այս վայրէն պիտի ճառագայթէր հաւատքի
լոյս ու աւետարանական սէր՝ հայրենի մեր ժողովուրդին, որ աւելի
քան 70 տարիներ Աստուծոյ օսքէն զուրկ մնացած էր: Քրիստոնէայ
Հայուն վերածնունդն է: Արեւիկէն ետք, Կիւմրիի մէջ, ապա Կալինի-
նոյի շրջանի՝ Տաշիր գիւղաքաղաքը, յարակից գիւղերով, աւաննե-
րով, յետոյ ճաւախքի տարածքին Հեշտեան, իր տասնեակ գիւղերո-
վը կը դառնան քոյրերուն համար քրիստոնէականի, կրթական, մար-
դասիրական գործունէութիւններու կայաններ: Բարեսիրական մեծ
Հաստատութիւններ, ի մասնաւորի Արեւմտեան Եւրոպայի Հայ Կա-
թողիկէ Եկեղեցւոյ՝ Association Alliance Arménienne -ը զօրավիգ կը
կանգնին քոյրերուն առաքելութեան: Ներկայիս, Կիւմրիի մէջ, «Տի-
րամայր Հայաստանի»՝ Ռոբերտ Պօղոսեան եւ Ռոդիներ Համալիրը,
որպէս կրթարան, ուսումնարան, ընծայարան եւ ընկերային ծարա-
յութեան վայր, արդէն կը գործէ վեց տարիներէ ի վեր: Մեծաթիւ կա-
րօտեալ, որք երեխաներ, աղջիկներ դպրոցական ու համալսարա-
նական ծրագրին հետ կը ստանան առողջ սնունդ, կրօնական, մշա-
կութային, գեղարուեստական ու մարդկային դաստիարակութիւն:

Հայաստանի հիմնական ու դաստիարակչական գործունէու-
թիւններէն է՝ ամառնային եռամսեայ ճամբարային ծրագրին իրակա-
նացումը: Միայն Ծաղկածորի մէջ, ամէն տարի մինչեւ 800 երկսեռ
աղքատ երեխաներ հոգեպէս, ֆիզիքապէս կը կազդուրուին, կ,ար-
ժեւորուին:

Մայրավանքը Հռոմի մէջ, գլխաւոր կայանն է Ընդհանուր Վար-
չութեան: Ընդհանուր Մեծաւորուիին չորս խորհրդականուիներով
օրինաւոր հեղինակութիւնն է Միաբանութեան, կանոնապէս ընտրու-
ած ամէն վեցամեային Միաբանութեան Ընտրական Ընդհանուր Ժո-
ղովէն: Նորընծայարանը՝ նոր անդամներու կազմաւորումի վայրը,
ուր նոր թեկնածուներ կը ստանան կրօնաւորական եւ գիտական
լուրջ պատրաստութիւն: Միաբանութիւնը ունի նաեւ նախապատ-

րաստական կեդրոններ, փոքր ընծայարաններ՝ Կիւմրիի եւ Զալէպի մէջ:

3000-ամեակի այգաբացին, Միաբանութիւնը 157 տարիներ կը հաշուէ արդէն: Իր երկար, մերթ բեղուն, մերթ ազազուն կեանքին ընթացքին ան քալեց անշեղ, պայքարեցաւ ու ջանաց անայլայլ պահել Զիմնադիր Զօր լուսաշող հոգին, որ է՝ «Յաւատարմութիւն Աստուծոյ կամքին՝ որ կը յայտնուի Սուրբ Կանոններով եւ Մեծաւորուհիներու հրամանով»: Զիմնադիր Զայրը առաջին օրէն Աղօթամատեանին հետ Կանոնագիրքն ալ կը յանձնէ իր Միաբանութեան, որպէս ուղեցոյց ու պահապան: «Միաբանութիւն մը, կը գրէ ան, չի կրնար տէրողական ըլլալ՝ եթէ իր անդամները կանոնաւոր ու կարգաւորեալ կերպով կառավարելու համար պատշաճ օրէնք չունենայ»:

Անարատ Յղութեան Զայ Քոյրերու Միաբանութիւնը կը կրէ Աստուածամօր ամենագեղեցիկ մէկ տիտղոսը: Իր ընդհանուր վախճանն է. «Իրագործել Աստուծոյ ծրագիրը եւ փնտռել միայն աստուծոյ փառքը»: Իսկ առանձնայատուկ նպատակն է. «Ծառայել Զայ Ժողովուրդի զաւակներուն, բարոյական ու տոհմային դաստիարակութեամբ»:

Սէր Աստուծոյ, Սէր Զայ Եկեղեցւոյ եւ Ազգին հանդէպ՝ Զայ մայրապետին եռեակ մղիչ ոյժն ու գերագոյն գաղափարականը:

Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցի

Եկեղեցու առաջին միսիոներները Հայաստան են եկել 19-րդ դարի վերջին: Պատմական Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հիմնվել են Եկեղեցու ճյուղեր, որոնք գործել են մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը: 1991-ին միսիոներները կրկին եկան Հայաստան: Պաշտոնապես Եկեղեցին Հայաստանում ճանաչվել է 1994 թվականի դեկտեմբերի 22-ին: Այժմ Հայաստանում կա ավելի քան 2000 անդամ, որոնք հավաքվում են մի քանի ծխերում: Յուրաքանչյուր ծուխ Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի՝ Հայաստանի կրոնական համայնքի մասն է: Եկեղեցու ծխեր կան Երևանում, Գյումրիում, Վանաձորում, Արտաշատում, Աշտարակում, Արարատում, Չարենցավանում, Ալավերդիում և այլ բնակավայրերում: 1998-ից սկսած՝ Եկեղեցին «ՎՕՍ բարեգործություններ» կազմակերպության միջոցով եռանդուն կերպով ողջ Հայաստանով ներգրավվել է մարդասիրական աշխատանքներում: Երկրին օգնություն է հատկացվել սննդի, հագուստի, հիգիենիկ պարագաների տեսքով, ինչպես նաև օժանդակություն է ապահովվել առողջապահության, գյուղատնտեսության և կրթության ոլորտներում:

107

Հիմնական տեղեկություններ

Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցին քրիստոնեական դավանանք է, անբողջովին նվիրված Նոր Կտակարանի ուսմունքին, որը հիմնված է Հիսուս Քրիստոսի ծննդի, կյանքի, խաչելության և հարության վրա: Հավատքն առ Հիսուս Քրիստոսի աստվածայնությունը Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցու վարդապետության էությունն է: Եկեղեցու անդամները հավատում են, որ Հիսուս Քրիստոսը Աստուծու Որդին է, աշխարհի Փրկիչը, խոստացված Մեսիան, որն ապրել է, մահացել, հարություն առել և Միջնորդն է Աստուծու և նրա զավակների միջև: Եկեղեցու անդամները սիրում և փառաբանում են Քրիստոսին և փորձում են մեծարել Նրան՝ ապրելով բարի և առաքինի կյանքով: Սա արտահայտված է ազնվու-

թյան, բարոյականության, աշխատասիրության, ամուր միավորված ընտանիքների և ուրիշներին ծառայելու սկզբունքների եռանդուն կենսագործման մեջ:

Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցու անդամներին հաճախ անվանում են «մորմոններ»: Սա մականուն է, որ տրվում է նրանց՝ Մորմոնի Գիրքն Աստվածաշնչին հավասարազոր Սուրբ Գիրք ընդունելու համար: Եկեղեցին որպես հաստատություն ակնարկելիս խրախուսվում է օգտագործել նրա պաշտոնական անվանումը՝ «Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցի» կամ «Հիսուս Քրիստոսի Եկեղեցի» անունը: Անդամներին ակնարկելիս խրախուսվում են «Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցու անդամներ» կամ «Հիսուս Քրիստոսի Եկեղեցու անդամներ» արտահայտությունները:

Անդամները հավատում են, որ Հիսուս Քրիստոսի սկզբնական եկեղեցին իր լիակատար իշխանության հետ կորել էր երկրից առաջին առաքյալների մահից կարճ ժամանակ անց: Նրանց մահից հետո մնացած հավատացյալ հետևորդները կենդանի մնալու համար պայքարել են զարհուրելի ճնշման պայմաններում: Նրանց հաստատուն հավատքի շնորհիվ քրիստոնեությունը պահպանվեց և մ.թ. 2-րդ դարի վերջին դարձավ Հին աշխարհի իշխող կրոնը: Այնուամենայնիվ, առանց Տասներկու Առաքյալների խորհրդի իշխանության և ղեկավարության, մարդիկ սկսեցին հետևել այլ աղբյուրների՝ դավանաբանական ըմբռնման համար, և որպես արդյունք շատ պարզ և արժեքավոր ճշմարտություններ կորսվեցին: Դարերի ընթացքում Առաքյալների իշխանության պակասի պատճառով սկզբնական եկեղեցին մասնատվեց բազմաթիվ ճյուղերի:

Հիսուս Քրիստոսի եկեղեցին երկրի վրա վերականգնվել է 19-րդ դարի առաջին կեսին նախնական եկեղեցու իշխանության, արարողությունների և կազմակերպության հետ, ներառյալ՝ կենդանի Մարգարեն և առաքյալները: Ժամանակի մեջ Հիսուս Քրիստոսի նախնական եկեղեցուց տարբերելու համար վերականգնված եկեղեցին անվանվել է «Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցի»: «Սրբեր» բառն օգտագործվում է իր սկզբնական, աստվածաշնչյան իմաստով՝ մատնանշելով եկեղեցու անդամներին, որոնք աշխատում են հետևել Հիսուս Քրիստոսի օրինակին իրենց ամենօրյա կյանքում:

Եկեղեցու ամենաճանաչված հատկանիշներից մեկը ընտանեկան կյանքի և բարձր բարոյական սկզբունքների շեշտադրումն է: Այն նաև մեծապես հարգվում է առողջության օրենքի համար, որը ներառում է հրաժարում ոգելից խմիչքից, ծխախոտից, սուրճից, թեյից և թմրանյութերից:

Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցու անդամներն օրինապահ և հավատարիմ քաղաքացիներ են: Նրանք ենթարկվում են օրենքին, մասնակցում և աջակցում են իշխանության բոլոր մակարդակների գործերին, քվեարկում են ընտրություններում և ծառայում են իրենց ազգերի զինված ուժերում:

Մորմոնի գիրքը (ևս մեկ վկայություն Հիսուս Քրիստոսի մասին)

Հիսուս Քրիստոսի եկեղեցու վերականգնման կենտրոնական իրադարձությունը Մորմոնի Գրքի հայտնվելը և հրապարակումն էր: Դա մի սրբազան սուրբ գիրք է և Աստվածաշնչի ընկերակիցը:

Գիրքը Մորմոն մարգարեի անվանակիրն է, որը համառոտագրել է հիշատակարանների ավելի վաղ պահապանների արձանագրությունները և իր մահից կարճ ժամանակ առաջ հիշատակարանները վստահել իր որդի Մորոնիին: Քանի որ իր ժողովուրդը վերջին պատերազմում կանգնած էր բնաջնջման առջև, Մորոնին ավելացրեց իր կյանքի ժամանակամիջոցի իրադարձությունների մասին սեփական հաշվետվությունը, իսկ այնուհետև թաղեց սուրբ պատմությունը մի բլրի վրա, որտեղ այն մնաց չհայտնագործված 14 դար, մինչև նա թարգմանելու համար այն հանձնեց Ջոզեֆ Սմիթին:

109

Տաճարներ և ընտանիքներ

Անդամները խոր հավատք ունեն ընտանիքի հավիտենական բնույթի նկատմամբ, ուստի վերաբերվում են տաճարներին հատուկ ակնածանքով և հարգանքով: Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցու տաճարները նախատեսված չեն կանոնավոր շաբաթական երկրպագությունների համար: Դրանք կառուցված են յուրաքանչյուր, ընտանիքի վրա կենտրոնացված արարողությունների համար, որոնք նախատեսված են ընտանիքի անդամներին որպես հավերժական միավոր միացնելու համար: Վերջին Օրերի Սրբերի կողմից ընտանիքի կարևորությունը ոչ մի տեղ ավելի վառ չի արտահայտվում, ինչպես տաճարում:

Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցին գնահատում է քաղաքացիական ամուսնությունների արժեքավորությունը և դիտում է դրանք որպես օրինական, բարոյական և պարտավորեցնող պայմանագրեր կողմերի մահկանացու կյանքի ընթացքում: Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցին հայտարարում

է, որ ամուսնությունը և ընտանիքը կարող են շարունակվել հանդերձյալ կյանքում, երբ զույգերն իրենց ամուսնությունները և ընտանիքները կնքում են հավերժության համար: Նման հատուկ ամուսնությունները պետք է կատարվեն սուրբ տաճարում, հատուկ լիազորված քահանայության կողմից: Նրանք նաև հավատում են, որ կնքման արարողությունների վավերականության համար ամուսինները պետք է բացարձակ նվիրվածություն հանդես բերեն մեկը մյուսի հանդեպ իրենց ամուսնության ողջ ընթացքում:

Ընտանեկան պատմություն

110

Եկեղեցու անդամները հավատում են, որ սրբազան և կարևոր տաճարային օրհնությունները ոչ միայն նրանց համար են, ովքեր այժմ ապրում են, այլև մահացածների համար նրանց փոխարեն արարողություններին մասնակցելու դեպքում: Ընտանիքի ապրող անդամները հաճախ գործում են որպես իրենց մնջեցյալներին փոխարինողներ, հույսով, որ տաճարային այդ օրհնությունները կընդունվեն նրանց կողմից, ում համար դրանք արվում են: Քանի որ ընտանիքի հանգուցյալ անդամների ինքնությունը հաստատել է պետք տաճարային աշխատանքը կատարելուց առաջ, անդամները խրախուսվում են եռանդուն ձևով տեղեկություններ փնտրել իրենց նախնիների մասին:

Որպես հանգուցյալ նախնիների համար տաճարային այս աշխատանքի անբաժանելի բաղադրիչ՝ Եկեղեցին գործածում է աշխարհում ամենամեծ ծագումնաբանական գրադարանը՝ Ընտանեկան պատմության գրադարանը՝ Տաճարի հրապարակի մոտ, Յուտա նահանգի Սոլթ Լեյք Սիթի քաղաքի կենտրոնում: Այսօր հարյուր միլիոնավոր մանրաժապավենային արձանագրություններ են առկա անվճար հանրային հետազոտությունների համար: Անձնական գաղտնիությունը ապահովելու և տվյալները ոչ ճիշտ նպատակներով օգտագործելուց խուսափելու նպատակով հավաքածուն կենտրոնանում է գլխավորապես հանգուցյալ անձերի տվյալների վրա (նախքան 1920թ.): Բոլոր արձանագրությունները ձեռք են բերվել օրինական ճանապարհով տարբեր կառավարությունների և տեղական իշխանությունների (որոնց իրավասության ներքո են գտնվում արձանագրությունները) հավանությամբ և գործակցությամբ: Ընտանեկան պատմության կենտրոնները սփռված են շատ տեղերում, և Եկեղեցին նաև շահագործում է համակարգչային ցանցի Ընտանեկան պատմության ամենամեծ կայքը հետևյալ հասցեով՝ www.familysearch.org:

Հարաբերություններ այլ եկեղեցիների և դավանանքների հետ

Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցու մեկ այլ հիմնարար հանոզմունք ամփոփված է հավատո հանգանակի տասնմեկերորդ կետում: Այն ասում է. «Մենք ընդունում ենք ամենագոր Աստծուն երկրպագելու մեր արտոնությունը համաձայն մեր խղճի թելադրանքի և նույն արտոնությունը վերապահում ենք բոլոր մարդկանց. թող նրանք երկրպագեն ում, ինչպես և որտեղ կկամենան»:

Անդամները խորապես հարգում են բարոյական ազատությունը՝ յուրաքանչյուր անհատի ընտրելու իրավունքը, թե ինչին հավատալ և ինչը կիրառել: Չնայած իր անկախությանը և որոշ տարբերվող հանոզմունքներին՝ Եկեղեցին բարոյացական է մյուս եկեղեցիների և կրոնների հանդեպ:

Միսիոներական աշխատանքի բնույթը

Մոտենալով իր երկրային ծառայության ավարտին՝ Տեր Հիսուս Քրիստոսը պատգամեց իր աշակերտներին. «Ուրեմն գնացեք բոլոր ազգերը աշակերտեցեք, նորանց մկրտելով Հօր, Որդու և Սուրբ Հոգու անունովը» (Մատթեոս ԻԸ.19): Հարությունից հետո իր առաքյալներին այցելություններից մեկի ընթացքում Հիսուսը վերահաստատեց, որ նրանք պետք է «իր վկաները լինեն Երուսաղեմում, ողջ Հրեաստանում ու Սամարիայում, մինչև երկրագնդի բոլոր ծայրերը» (տե՛ս Գործք Ա.8): Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցու անդամների համար աստվածաշնչյան այդ հանձնարարությունը սրբազան պարտավորություն է դնում Եկեղեցու անդամների վրա՝ վկայել բոլոր ազգերի, ցեղերի, լեզուների և ժողովուրդների մեջ:

Հիսուս Քրիստոսի Վերջին Օրերի Սրբերի Եկեղեցու միսիոներները գալիս են շատ երկրներից և մշակույթներից: Ոմանք նշանավում են ծառայելու իրենց հարազատ երկրում, մյուսները ծառայում են իրենց հայրենի երկրից հեռու: Եկեղեցու միսիոներների մեծ մասը 19–26 տարեկան երիտասարդ տղամարդիկ և կանայք են, թեև զգալի թվով տարեց զույգեր նույնպես ծառայում են միսիայում: Ներկայումս 50000-ից ավելի միսիոներներ ծառայում են ավելի քան 330 աշխարհասփյուռ միսիաներում: Բոլոր միսիոներները ծառայում են առանց վճարի: Նրանց մեծ մասը ծախսում է սեփական խնայողությունները և ընտանիքի տված օժանդակությունը՝ աջակցելու հա-

մար իրենց՝ 18 ամսից մինչև երկու տարի տևող միսիոներական ժամանակամիջոցում:

Միսիոներները սովորեցնում են և՛ Աստվածաշնչից, և՛ Մորմոնի գրքից: Վերջինս համարվում է Աստվածաշնչին ընկերակից սուրբ գրքի մի հատոր: Երկուսն էլ վկայում են Հիսուս Քրիստոսի աստվածայնության մասին:

*Ուսումնասիրությունը պատրաստել է
«Համագործակցություն հանուն ժողովրդավարության»
կենտրոնը Բաց հասարակության ինստիտուտի
օժանդակության հիմնադրամի հայկական մասնաճյուղի
և Նիդեռլանդների Թագավորության կառավարության
կողմից ֆինանսավորվող «Կրոնական
հանդուրժողականությունը Հայաստանում»
ծրագրի շրջանակում:*

«ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱՆՀԱՆԴՈՒԹՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ-2009» ՄԱՍՈՒԼԻ ՄՈՆԻԹՈՐԻՆԳԻ ՎԵՐԼՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել կրոնական անհանդուրժողականության, խտրականության և թշնամանքի քարոզչության դրսևորումները հայկական մամուլում:

Ուսումնասիրվել են մամուլի այն նյութերը, որոնք պարունակում են կրոնական անհանդուրժողականություն կամ թշնամանքի կոչեր կամ նկարագրում են նման դեպքեր: Ուսումնասիրվող մամուլի նյութերը տեղադրված են www.religions.am կայքի «Մամուլի մոնիթորինգ» բաժնում:

Այս ուսումնասիրության համար չափորոշիչներ են հանդիսացել Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի (այսուհետ՝ ՄԻԵԿ) 9-րդ և Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի (այսուհետ՝ ՔՔԻՄԴ) 18-րդ հոդվածները, «Անհանդուրժողականության բոլոր ձևերի և կրոնի ու հավատքի հիմքով խտրականության վերացման մասին» հռչակագրի (1981) սահմանումները, ինչպես նաև ՀՀ սահմանադրությունը և ՀՀ օրենսդրությունը, որոնք, բացի «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքից¹, համապատասխանում են միջազգային չափանիշներին:

Անհանդուրժողականության գնահատման հիմնական չափանիշը «Անհանդուրժողականության բոլոր ձևերի և կրոնի ու հավատ-

¹ «Համագործակցություն հանուն ժողովրդավարության» կենտրոնի կողմից օրենքի վերլուծությունը կարելի է գտնել www.religions.am կայքում:

քի հիմքով խտրականության վերացման մասին» հռչակագրի (1981) սահմանումներն են: Այս փաստաթղթում կա երկու սահմանում: Դրանք պարզաբանում են, թե ինչն է համարվում հիմնական կամ ավանդական կրոնին չդավանող կրոնական խմբերի և անհատների նկատմամբ անհանդուրժողականության, խտրականության և թշնամանքի սերմանմանը միտված քարոզ: Հռչակագրի¹ 2-րդ հոդվածի 2-րդ մասում «կրոնի և հավատի հիմքով անհանդուրժողականությունը և խտրականությունը» սահմանվում է այսպես.- «Ներկա հռչակագրով, «կրոնի կամ հավատքի հիմքով անհանդուրժողականություն և խտրականություն» արտահայտությունը նշանակում է ցանկացած տարբերակում, բացառում, սահմանափակում կամ նախընտրություն, որ հիմնված է կրոնի կամ հավատքի վրա, և որի նպատակը կամ հետևանքն է կանխել կամ խոչընդոտել մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների հավասար ճանաչումը, վայելումը կամ կիրառումը»:

Ավելին, Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների միջազգային համաձայնագրի 20-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է կրոնական թշնամանք քարոզելու անթույլատրելիությունը: Ըստ այդ համաձայնագրի՝ կրոնական ատելության սերմանումը հավասարազոր է թշնամանքի և խտրականության քարոզին:

«Ազգային, ռասայական կամ կրոնական ատելության պաշտպանությունը, որ առաջ է բերում խտրականություն, թշնամանք կամ բռնություն, արգելվում է օրենքով»:

ՀՀ սահմանադրության 8.1-րդ հոդվածում նշված է. «Հայաստանի Հանրապետությունում երաշխավորվում է օրենքով սահմանված կարգով գործող բոլոր կրոնական կազմակերպությունների գործունեության ազատությունը», իսկ ըստ 26-րդ հոդվածի՝ «Յուրաքանչյուր ոք ունի մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունք: Այս իրավունքը ներառում է կրոնը կամ համոզմունքները փոխելու ազատությունը և դրանք ինչպես միայնակ, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ քարոզի, եկեղեցական արարողությունների և պաշտամունքի այլ ծիսակատարությունների միջոցով արտահայտելու ազատությունը»:

Այս իրավունքի արտահայտումը կարող է սահմանափակվել միայն օրենքով, եթե դա անհրաժեշտ է հասարակական անվտանգության, առողջության, բարոյականության կամ այլոց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության համար»:

¹ «Համազործակցություն հանուն ժողովրդավարության» կենտրոնի կողմից օրենքի վերլուծությունը կարելի է գտնել www.religions.am կայքում:

ԶԼՄ-ներով կրոնական թշնամանքի և անհանդուրժողականության քարոզը արգելված է «Յեռուստատեսության և ռադիոյի մասին» ՀՀ օրենքի 2-րդ հոդվածով. «Արգելվում է հեռուստառադիոհաղորդումներն օգտագործել՝ ... բ) ազգային, ռասայական և կրոնական թշնամանք կամ երկպառակություններ սերմանելու նպատակով»:

ՀՀ գործող քրեական օրենսգիրքը 63-րդ հոդվածում քրեական պատասխանատվությունը և պատիժը ծանրացնող հանցանքների շարքում ամրագրել է նաև «հանցանքն ազգային, ռասայական կամ կրոնական ատելության, կրոնական մոլեռանդության, այլ անձանց իրավաչափ գործողությունների համար վրեժի շարժառիթներով կատարելը»:

Գործնականում ԶԼՄ-ներում տպագրվում են բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք կրոնական թշնամանք են քարոզում, սակայն համապատասխան մարմինները հոդվածի հեղինակներին պատասխանատվության չեն ենթարկում: Հետագա շարադրանքում կներկայացնենք բազմաթիվ հոդվածներ, որոնք խախտում են ՀՀ Սահմանադրությամբ և միջազգային կոնվենցիաներով ամրագրված խղճի ազատության իրավունքները:

115

Գնալով ավելի հաճախակիանում են դպրոցներում հանդիպող կրոնական խտրականության դեպքերը: 2003 թվականից դպրոցներում դասավանդվում է «Հայ եկեղեցու պատմություն» առարկան: 2007-ի փետրվարի 22-ին ԱԺ-ն ընդունել է «ՀՀ և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունների մասին» օրենքը, որը եկեղեցուն թույլ է տալիս դերակատարություն ստանձնել հանրակրթական դպրոցներում:

«Հոդված 8. Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու դերակատարությունը կրթական ոլորտում

1. Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին իրավունք ունի՝

1) հիմնելու կամ հովանավորելու նախադպրոցական հաստատություններ, տարրական, միջնակարգ և ավագ դպրոցներ, միջնակարգ մասնագիտական և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ՝ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության շրջանակներում.

2) մասնակցելու պետական կրթական հաստատություններում

«Հայ Եկեղեցու պատմություն» առարկայի ուսումնական ծրագրի և դասագրքի մշակմանը, այն դասավանդող ուսուցիչների որակավորման պահանջների սահմանմանը և դպրոցներին ներկայացնելու այդ ուսուցիչների թեկնածությունները.

3) պետական կրթական հաստատություններում կամավոր ուսումնական դասընթացներ կազմակերպելու՝ օգտագործելով դրանց շենքերն ու ռեսուրսները՝ այդ հաստատությունների հետ համաձայնեցնելով դասընթացների իրականացմանն առնչվող խնդիրները.

4) նպաստելու հասարակության հոգևոր կրթությանը կրթական հաստատություններում՝ օրենքով սահմանված կարգով:»:

«ՀՀ և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբարությունների մասին» օրենքը թույլ է տալիս մասնակցել «Հայ Եկեղեցու պատմություն» առարկայի ուսումնական ծրագրերի և դասագրքի մշակման աշխատանքներին: Եկեղեցին պարբերաբար կազմակերպում է հավաքներ ուսուցիչների համար, ներկայացնում է ուսուցիչների թեկնածությունը: Այդ առարկայի դասավանդման գործընթացից սկսած՝ դպրոցներում հաճախ են տեղի ունենում կրոնական անհանդուրժողականության դեպքեր: Հաճախ «Հայ Եկեղեցու պատմություն» առարկայի դասավանդմանը ուղղակիորեն մասնակցում են ՀԱՍԵ սպասավորները, կամ դասերը տեղի են ունենում եկեղեցիներում, որը հակասում է «Կրթության մասին» ՀՀ օրենքին, որտեղ սահմանվում է, որ հանրակրթական դպրոցներում ուսուցումն աշխարհիկ է: Իրականում դպրոցներում «Հայ Եկեղեցու պատմություն» առարկան վերածվում է ուղղակի կրոնի դասավանդման առարկայի:

Թեև սույն զեկույցը պատրաստելիս հեռուստաընկերությունների մոնիթորինգ չի անցկացվել, այդուհանդերձ չափազանցություն չէ այն, որ կրոնական կազմակերպությունների դեմ թշնամական կամ արհամարհական, նսեմացնող արտահայտություններ կարելի է լսել բազմաթիվ հեռուստաընկերությունների եթերներից:

Այս ուսումնասիրության համար հիմք են ծառայել Հայաստանի տպագիր մամուլն ու որոշ կայքեր, որոնք պարբերաբար անդրադառնում են կրոնական խնդիրներին: Պետք է նաև նշել, որ վերջին տարիներին Հայաստանի որոշ լրատվամիջոցներ արդեն հանդես են գալիս կրոնական հանդուրժողականության դիրքերից և պարբերաբար անդրադառնում են այդ խնդիրներին, մասնավորապես «Ժամանակ Երևան», «Հրապարակ» օրաթերթերը, www.Iragir.am,

www.hetq.am, www.armenianow.com կայքերը: Կրոնական անհանդուրժողականության և թշնամանքի կոչերի առունով առանձնանում են «Հայոց աշխարհ», «Նովոյե Վրեմյա», «Ազատամտություն», «Իրավունք», «Գոլոս Արմենիի», «Ազգ» թերթերը: «Առավոտ» օրաթերթում 2009-ին հաճախակի են հրապարակվել միակողմանի հողվածներ, որոնք կրոնական անհանդուրժողականության երանգներ են պարունակում:

Կրոնական թշնամանքի մթնոլորտի ձևավորումը ՁԼՍ-ներում

Ամենից հաճախ մեղադրանքներ են հնչում և թշնամանք արտահայտվում կրոն կամ հավատք ուսուցանելու իրավունքի ենթադրյալ կամ իրական կիրառման դեմ: Այս երևույթի կրքոտ քննադատությունն ուղղված է թե՛ կրոնական խմբերի ու կազմակերպությունների և թե՛ դրանց շարքային անդամների դեմ, ովքեր ուսուցանում են իրենց կրոնը՝ անկախ նրանից, թե մարդիկ՝ ում ուսուցանում են, դավանո՞ւմ են Հայ առաքելական եկեղեցուն, թե՞ ոչ, կամ Հայաստանի քաղաքացիներ են, թե՞ ոչ: Սա է որոշ լրատվամիջոցների ընդհանուր վերաբերմունքը, որոնք զբաղված են կրոնի կամ հավատքի ուսուցման վարկաբեկմամբ: Ոչ մի կրոնական խումբ, անկախ նրանից, նոր է, թե հին (ավանդական), չի խուսափում քննադատությունից կամ թշնամանքից: Այս ագրեսիվ քննադատության մեջ սովորաբար գործածվում են «հոգեորություն» և «աղանդ» տերմինները, որոնք հաճախ են կիրառում այն քննադատները, ովքեր կրոնի կամ հավատքի ուսուցանումը կապում են ազգային միասնությանը նպատակաուղղված վտանգի հետ:

117

Հայաստանում կրոնական անհանդուրժողականության քարոզչությունը հիմնականում հիմնված է երկու եզրույթի վրա՝ «աղանդ» և «հոգեորություն», որոնք Հայաստանում ունեն յուրահատուկ երանգ և կարող են բացատրել գոյություն ունեցող կրոնական անհանդուրժողականության գաղափարախոսությունը: Այդ եզրերը կրոնական թշնամանքի և անհանդուրժողականության առանցքն են, առանց դրանց բովանդակությունը հասկանալու անհնար է հասկանալ կրոնական անհանդուրժողականության դիսկուրսը Հայաստանում: Մենք կփորձենք տալ այդ հասկացությունների սահմանումը ըստ վերը հիշատակված հողվածների, իսկ հետո կներկայացնենք հատվածներ նման հողվածներից:

«Հոգեորսություն» եզրը օգտագործված է «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքում և իրավական իմաստով մոտ է «ոչ պատշաճ դավանափոխությանը», սակայն Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու (հետագա տեքստում՝ ՀԱՍԵ) սպասավորների և մանուկի կողմից այն օգտագործվում է այլ երանգով: Այդ եզրը կարելի է պայմանականորեն սահմանել այսպես. «Յուրաքանչյուր հայ ՀԱՍԵ անդամ է: Իսկ նրանք, ովքեր այս կամ այն պատճառով պատկանում են այլ կրոնական ուղղության, հոգեորսության արդյունք է: Այսինքն՝ ՀԱՍԵ-ին ի ծնե պատկանող հայի «հոգին» գողացվել է նրանից, քանզի ՀԱՍԵ-ն ազգային եկեղեցի է, և յուրաքանչյուր հայի «հոգին» նրա սեփականությունն է»:

Այս եզրին գալիս է լրացնելու «աղանդ» բառը: «Աղանդը» խոր միջնադարում օգտագործվող բառ է, որը սկզբնական շրջանում կիրառվել է ոչ քրիստոնյաների նկատմամբ, սակայն այն հետագայում ձեռք է բերել «սեկտա»-ի իմաստ, սակայն Հայաստանում այն ունի ուրույն երանգավորում: «Աղանդ» բառը հիմնականում գործածվում է այն կրոնական ուղղությունների հանդեպ, որոնց անդամները ազգությամբ հայ են: Հայաստանում ամենամեծ ազգային փոքրամասնություն համարվող եզդիների կրոնը քրիստոնեության, իսլամի, գրադաշտականության, բուդդիզմի տարրեր է պարունակում, սակայն հայկական մանուկում երբևէ նրանց նկատմամբ չի գործածվել «աղանդ» եզրը, այնինչ Հայ կաթողիկե եկեղեցու մի ծառայող մեզ բողոքում էր, որ իրենց գրասենյակի շրջակայքի բնակիչները երբեմն իրենց «աղանդավորականների» տեղ են դնում: Նման քարոզչությունն արդեն արմատավորվել է հասարակական գիտակցության մեջ:

«Հոգեորսություն» և «աղանդ» բառերը նման տրամաբանությամբ օգտագործելու դեպքերը բազմաթիվ են: Ներկայացնում ենք մի քանի բնորոշ օրինակներ:

Այս տարվա փետրվարին Հայաստանի ՁԼՄ-ները տարածել են ՀԱՍԵ պաշտոնական տեղեկատվությունը, որտեղ նշվում է. *«Փետրվարի 16-17-ը Ս. Ղևոնդյանց քահանայից տոնի առիթով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի բարձր նախագահությամբ տեղի ունեցավ քահանաների ավանդական հավաքը, որին մասնակցում էին թեմակալ առաջնորդներ, Մայր Աթոռի միաբաններ և շուրջ 300 քահանաներ»:* Եկեղեցու մանլո պաշտոնական տեղեկատվության մեջ նշվում է. *«Երկօրյա նիստերի արդյունքում քննարկման առարկա դարձան ժամանակակից մարտահրա-*

վերները՝ աշխարհիկացման և անձնապաշտության գործընթացները, արարչաստեղծ աշխարհը խեղդող զանազան մեղքերն ու մոլությունները, ազգային և կրոնական ինքնությունների սահմանների վերացման տենդենցները, որոնք վտանգում են դարերով թրծված և քրիստոնեական մեր սուրբ հավատով շաղախված ազգային ինքնության անաղարտ նկարագիրը»²:

Մամլո տեղեկատվության մեջ մերժվում են Հայաստանի սահմանադրական սկզբունքները՝ երկրի աշխարհիկ լինելու դրույթը համարվում է մարտահրավեր, նույնացվում են ազգային և կրոնական պատկանելիությունը: «Անձնապաշտության» մեջ պետք է երևի հասկանալ մարդու իրավունքների սկզբունքները: «Ազգային և կրոնական ինքնությունների սահմանների վերացման տենդենցները» կրոնական անհանդուրժողականություն քարոզող մամուլի բազմաթիվ հոդվածների մեխն են:

Այս համատեքստում նպատակահարմար ենք համարում հիշատակել վերջին շրջանում հայաստանյան բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների՝ պետության և եկեղեցու փոխհարաբերությունների վերաբերյալ հայտարարությունները: «Ազգ» օրաթերթի հոդվածը անդրադառնում է վարչապետ Տիգրան Սարգսյանի հայտարարությանը. «Ուշագրավ էր վարչապետի որակումը, թե «եկեղեցին տարանջատված է պետությունից» միտքը հնամաշ է: Եթե եկեղեցին մենք ենք, ապա ես ինչպե՞ս և ո՞ր պահին տարանջատեմ իմ մեջ քրիստոնյա մարդուն»³: Նույն հոդվածում ասվում է. «Այս անգամ վարչապետի և երիտասարդների հարց ու պատասխանը, բնականաբար, վարչապետի լիազորություններով պայմանավորված, առավել ընդգրկվում դաշտ էր ընդգրկվում՝ բարոյական նկարագիր և քրիստոնեական արժեհամակարգ ունեցող քաղաքացի, սոցիալական ծառայությունների մտահոգիչ վիճակ, երթուղայինի ծխող վարորդներ, եկեղեցու պատմության ուսուցիչների մասնագիտական մտահոգիչ ունակություններ, աղանդներ, կաշառակերություն, հեռուստատեսություն, մշակութային իրադարձություններին անհաղորդ մարզեր, Վրաստանում հայկական եկեղեցիների ու մշակութային կոթողների անմխիթար վիճակ և այլն»: Ըստ թերթի՝ վարչապետը կաշառակերության, ծխող վարորդների խնդրի կողքին է դնում «աղանդների» խնդիրը:

Նման տեսակետները պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների շուրթերով հնչեցնելը գործողությունների հրահանգ է դառնում որոշ ՁԼՄ-ների համար խղճի ազատության սկզբունքի դեմ

² Iragir.am, 19/02/2009

³ «Ազգ» օրաթերթ #167, 13-09-2008 (<http://azg.am/AM/2008091316>):

հանդես գալու համար, որը հատկապես ցայտուն է արտահայտվում իշխանությունների ազդեցության տակ գտնվող հեռուստաընկերությունների և տպագիր լրատվամիջոցներում:

«Հոգեորսությունն» այսպես է բնութագրում Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Շիրակի թեմի առաջնորդ Միքայել եպիսկոպոս Աջապահյանը. «Առաքելությունն ամեն մեկը պետք է իրականացնի իր հոտի սահմաններում և ոչ թե ուրիշի հոտի սահմաններում, կամ պետք է իրականացնի այնտեղ, որտեղ չկա կրոն, անկրոնության մեջ:...Որևէ մեկ այլ դավանական հավաքականության մեջ հավատի քարոզչությունը հոգեորսություն է, սա պարզ բան է, որ ցանկացած հոգևորական, որ եկեղեցուց ուզում է լինի՝ Առաքելական, Կաթոլիկ կամ Ավետարանական, հասկանում է և ուրիշներին շփոթեցնել այս իմաստով՝ պետք չէ»⁴:

Արարատյան Հայրապետական թեմի առաջնորդական փոխանորդ Տեր Նավասարդ արքեպիսկոպոս Կճոյանի հարցազրույցից. «Առաքելական եկեղեցին՝ որպես կրոնական հաստատություն, ազգային է մեզանում, և այս առումով ազգայինն ու հոգևորը նույնացել են դարերի ընթացքում և դարձել հայության արժեհամակարգը: Դրանով հայ ժողովուրդը և նախնյաց ժառանգությունն իր մեջ ներառած Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին ճակատագրերով նույնանում են»⁵:

«Սահմանափակել աղանդների ազատությունը»⁶ հոդվածում ասվում է. «Հոգեբանը կարծում է, որ աղանդները քայքայում են Հայ առաքելական եկեղեցին ու մարդկանց հոգիները և զրկում զարգանալու հնարավորությունից... Վանաձորի Սբ Գրիգոր Նարեկացի եկեղեցու քահանա տեր Վահան Ազարյանը կարծում է, որ Հայ առաքելական եկեղեցին աղանդների դեմ պայքարում պետք է գլոբալ աշխատանքներ սկսի պետության հետ համատեղ: «Մենք պետք է հիշենք, որ սա շատ մարդկանց համար բիզնես է, պարզապես աշխատանք: Մենք շատ խնդիրներ ունենք լուծելու կրթության, դաստիարակության ոլորտներում: Մեր քաղաքացիները պետք է գիտակցեն, որ եկեղեցին հենց իրենք են և առաջին հերթին իրենք պետք է իրենց պաշտպանեն աղանդներից... Ըստ հոգեբան Վլադիմիր Միքայելյանի, պետք չէ աղանդներին ազատ գործունեության

⁴ «Հայոց աշխարհ», 27/07/2009, շաբաթ, 27 հունիսի 2009 #121/292127:

⁵ Հանրապետական կուսակցության պաշտոնական կայքէջ (<http://hhk.am/news/news.php?action=fullnews&id=2757>):

⁶ «Առավոտ» օրաթերթ, 04/05/2009:

հնարավորություն տալ՝ հիմնվելով մտքի, խղճի, դավանանքի ազատության սկզբունքի վրա. «Ազատությունը այն կատեգորիան է, որը զարգացման է բերում, իսկ աղանդը, զրկելով մարդուն մտածելու կարողությունից, զրկում է նաև զարգանալու հնարավորությունից»:

2009-ի հոկտեմբերին «Ազատամտություն» թերթը այսպես է զնահատում կառավարությանը կից ազգային փոքրամասունությունների և կրոնական կազմակերպությունների հարցերով վարչության նախկին պետի գործունեությունը. «Խառատյանը հասավ նրան, որ եհովականները, հիսունականները, կրիշնայականները և մնացած զիբիլները օրենքով պաշտպանված լինեն, ընդ որում՝ տոտալ աղանդների գործունեության սահմանումը (հիմնական գործառույթները, իրավունքներն ու պարտականությունները և այլն) այնպես հաստատեց, որ կրոնական կազմակերպությունների կարգավիճակը հավասարվեց Հայ Առաքելական եկեղեցու կարգավիճակին: Կարկառուն ազգագրագետին բնավ չէր հետաքրքրում ու հուզում այն փաստը, որ հոգեորսները ակտիվորեն լծվել էին (այսօր առավել քան եռանդուն) սեփական ազգը հյուծելու, նրան հոգեպես թուլացնելու, մարդկանց գիտակցությունը մթազնելու գործին: Տիկնոջ համար կարևորը կրոնական ազատություններն էին, այլ ոչ թե նորմալ մարդկանց հոգեորսության ճիրաններից փրկելը»:

121

2009-ի ապրիլի 18-ին «Հայոց աշխարհ» օրաթերթը առաջին էջում տպագրել է Երևանի սյուններից մեկի վրա փակցված հետևյալ թռուցիկը. «Միտելի հայրենակիցներ, եղեք զգոն և խելացի, Մի լրացրեք աղանդավորական անասնազլխաքանակը, Հեռու մնացեք Եհովայի վկաներից, մորմոններից, Կյանքի խոսքից, սատանայապաշտներից, ավետարանչականներից, հիսունականներից և մյուս հակահայ քրեածին խմբավորումներից, ՄԵՆՔ ՊԱՏՐԱՍՏ ԵՆՔ ՁՐՈՒՑԵԼ ՑԱՆԿԱՑԱԾ ՄՈԼՈՐՅԱԼ ՀԱՅՈՐԴՈՒ ՀԵՏ: ԱՊՐԻԼԻ 24-ի խումբ»:

Թերթն իր կողմից ավելացրել է. «Ասողին՝ լսող է պետք» մեկնաբանությունը⁷:

«Հայոց աշխարհ» օրաթերթի հետագա համարում տպագրված հոդվածը այսպես է պարզաբանում այդ թռուցիկը. «Մի՛ լրացրեք աղանդավորական անասնազլխաքանակը,- գրված է այդ կոչում: -Հեռու մնացեք Եհովայի վկաներից, մորմոններից, Կյանքի խոսքից, սատանայապաշտներից, ավետարանչականներից, հիսունականներից և մյուս հակահայ քրեածին խմբավորումներից...: Խումբը նաև իր պատրաստականությունն է հայտնել՝ զրուցելու յու-

⁷ http://www.azatamutyun.com/arm/shop/UID_13633.html.

⁸ http://armworld.am/archive.php?day=18&month=4&year=2009&lang=_arm

րաքանչյուր մոլորյալ հայորդու հետ, և իր հետ կապվելու համար նշել էլեկտրոնային փոստի հասցեն. *gardmanq@mail.ru*: Բացառությամբ սատանայապաշտների, «աղանդավորական անասնագլխաքանակ» բառակապակցությունը կամ բնորոշումն օգտագործելը, կարծում ենք, կոռեկտ չէ, քանի որ տարաբնույթ աղանդների շարքային անդամներն, իրոք, մոլորյալ հայորդիներ են: Այնուհանդերձ, խմբի անհանգստությունը և հանրությանը աղանդավորության վտանգներից զգուշացնելու այս փորձը միանգամայն տեղին է ու միայն դրվատանքի արժանի»:⁹

122

Կրոնական թշնամանք տարածելու մեկ այլ եղանակ է մամուլում սուտ կամ չճշտված տեղեկությունների տարածումը, որոնք չեն հիմնավորվում, սակայն ձևավորում են բացասական հասարակական կարծիք: Նման հոդվածներ հաճախ են հանդիպում: Ստորև ներկայացնում ենք մի քանի օրինակներ: «Առավոտ» օրաթերթը հղում անելով «Ա1+» կայքին՝ տպագրել է «Բարբարոսները ավերել են Որոտնավանքը»¹⁰ լուրը, որտեղ նկարագրվում է, որ անհայտ անձինք սրբապղծել են ՀԱՍԵ վանքը: Պահակը պատմում է. «Նկարները, պատերի կտավները հանել են, այրել: Մի խոսքով, սրբի պատկերներով ինչքան արձանիկներ, խաչեր են եղել, ամբողջը ջարդել են»: Լուրը վերջանում է հետևյալ տողերով. «Սիսիանի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հոգևոր հովիվ Տեր Գրիգոր քահանա Հովսեփյանը ենթադրում է, որ բարբարոսները եղել են աղանդներից մեկի ներկայացուցիչներ, սակայն առայժմ ստույգ տեղեկություն չի կարող տա»: Որևէ հիմնավորում չունեցող ենթադրության վրա հիմնված տեղեկությունը տարածվում է մամուլում՝ ձևավորելով հասարակական կարծիք: Հաճախ են ՁԼՄ-ներով տարածվում տեղեկատվություններ «աղանդավորական» երեխաների կամ երիտասարդների ինքնասպանության դեպքերի մասին, սակայն նման պատճառով ինքնասպանությունների մասին քրեական գործերի մասին տեղեկությունները բացակայում են:

«Հայոց աշխարհ» օրաթերթը գրում է. «Քայքայիչ պաշտամունքից տուժածների օգնության և վերականգնողական կենտրոնի տնօրեն Ալեքսանդր Ամարյանի կարծիքով, աղանդներից եկող մարտահրավերներին դիմագրավելու համար անհրաժեշտ է, որ բուհերում, առանց հապաղելու, պատրաստվեն իրավաբան-կրոնագետներ, հոգեբան-կրոնագետներ, որոնք կկարողանան փորձագիտա-

⁹ «Հայոց աշխարհ», 22/04/2009 :

¹⁰ «Առավոտ» օրաթերթ, 14/11/2009.:

կան եզրակացություն տալ, թե աղանդների հետ կապի առումով կասկածելի տվյալ հանցագործությունը կամ ինքնասպանությունը կրոնական շարժառիթներով է կատարված, թե՞ ոչ:

Ինքնասպանությունները շատացել են տասնապատիկ, եթե առաջ մենք ցուցակի ամենավերջին շարքերում էինք, հիմա, կարծեմ, եկել ենք ամենակիզը,- ասաց կենտրոնի տնօրենը:- Մեզ մոտ ինքնասպանությունները տարեկան 50-ից դարձել են 500-ից ավելի: Ինչո՞ւ մեր երկրում չեն խոսում քայքայիչ և ամբողջատիրական աղանդների գործած չարագործությունների թեկուզ տասը տոկոսի մասին, ինչո՞ւ ոմանք, որ թաքնված են հասարակական կազմակերպությունների ղեկավարների, ներկայացուցիչների կամ իրավապաշտպանների դիմակի տակ, ամեն ջանք գործադրում են աշխարհով մեկ տարածելու և աշխարհին ապացուցելու, թե մեզ մոտ կրոնական ազատություն չկա, որովհետև ճնշում են: Եվ ինչպե՞ս չասել, որ այդպիսիները Հայաստանում հենց հինգերորդ շարասյուն են»:¹¹

«Ազգ» օրաթերթը 2009-ի մարտ ամսին տպագրել է «20-ամյա երիտասարդը ինքնասպանություն է գործել կրոնական հողի վրա» վերնագրով հոդվածը: Երիտասարդի հավատացյալ լինելու մասին որևէ փաստ հոդվածում չկա, հայտնի է, ըստ հոդվածի, որ նրա ծնողներն են հավատացյալ: Ինքնասպանության հետաքննության հետ կապված նույնպես որևէ տվյալներ հոդվածում չեն բերվում, սակայն հոդվածի վերնագիրը և բովանդակությունը այն միտքն են ուզում ներշնչել, որ «աղանդավորները» հակված են ինքնասպանություն գործելու: «Մարտի 18-ին Էրեբունի քրեակատարողական հիմնարկում հայտնաբերվել է դատապարտյալ Արմեն Խաչատրյանի դիակը՝ կախված վիճակում: Խաչատրյանը քրեակատարողական հիմնարկում է գտնվել 2007-ի հուլիսի 17-ից, երբ պարտադիր զինծառայությունից հրաժարվելու համար ՀՀ քրեական օրենսգրքի 327-րդ հոդվածի առաջին մասով դատապարտվեց ազատազրկման 30 ամիս ժամկետով: Խաչատրյանը կալանավայրում է անցկացրել 20 ամիս:

20-ամյա Արմենի ծնողները «Եհովայի վկաներ» աղանդի հետևորդներ են: «Եհովայի վկաներ» քրիստոնեական կրոնական կազմակերպությունից հայտնեցին, որ Արմենը մկրտված Եհովայի վկա չէր, սակայն իր անձնական որոշումն էր կայացրել ու ցանկանում էր հետևել ծնողների համոզմունքներին:... Թեպետ կազմակերպության անդամներն ամեն ջանք գործադրում են, որ երիտասարդի

¹¹ «Հայոց աշխարհ», «ԲԱԺԱՆԻՐ, ՈՐ ՏԻՐԵՍ» ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «Աղանդներ՞ը, թե՞ մենք ենք տերն այս երկրի» հոդվածը:

մահը հրապարակային մեղադրանքների ու շահարկման թիրախ չդառնա և չդիտարկվի որպես կրոնական հողի վրա կատարված ինքնասպանություն, այնուամենայնիվ փաստերն այլ երևույթի մասին են խոսում»¹²: Հողվածագիրն այս հարցում դիմում է փորձագետի: «Քայքայիչ պաշտամունքից տուժածների վերականգնողական և օգնության կենտրոնի նախագահ Ալեքսանդր Ամարյանը նկատում է, որ Հայաստանում վիճակագրական որևէ հետազոտություն կատարված չէ՝ պարզելու կրոնական դրդապատճառներով ինքնասպանությունների քանակը: Սակայն Ամարյանը փաստում է, որ վերջին 10 տարվա ընթացքում ինքնասպանությունների թիվը կտրուկ աճել է: «Վերաբերմունքը բնականաբար բացասական է: Սակայն պետք է ճշտել մանրամասները, օրինակ՝ ինչպես էին երիտասարդի հետ վարվում կալանավայրում: Սովորաբար աղանդավորների նկատմամբ վերաբերմունքը մեղմ է: Իրավապաշտպանները հատուկ հսկողություն են սահմանում: Միգուցե ինքնասպանության որոշումը կապված է ներքին խնդիրների կամ հոգեկան շեղման հետ: Հաճախ այնպես է պատահում, որ աղանդավորները ինքնասպանություն են գործում, երբ հիասթափվում են իրենց ընդունած հոգեկան հավատքից», - ասում է Ամարյանը: Նա նկատում է, որ այսօրինակ դեպքերը բավական շատ են: «Սա առաջին դեպքը չէ: 2004-ին 12-ամյա աղջնակը ինքնասպանություն գործեց, հետո պարզվեց, որ նա աղանդավոր է: Մի քանի տարի առաջ այդպիսի դեպք պատահեց նաև Վանաձորում», - ասում է Ամարյանը: Հողվածում շարունակվում են բերվել «փաստեր», որոնց մասին որևէ պաշտոնական տվյալներ չկան: Թերթի խնդիրը կրոնական կազմակերպությունների մասին բացասական հասարակական հարծիք ձևավորելն է:

Ըստ «Ազգ» օրաթերթի մեկ այլ հողվածի՝ «Վերջերս տարբեր թերթերում ցավով կարդացի Մայր աթոռի ներկայացուցչի հաստատումը, որ աղանդավորական քարոզչությունն արդեն իրականացվում է Սուրբ Էջմիածնում և եկեղեցիների բակերում: Կարծեմ խոսքն այս անգամ ավետարանչական ընկերակցության քարոզչության մասին էր:

Սա արդեն անպատկառության գագաթնակետն է: Այդ անօրենները, հերիք չէ դռնեդուռ ընկած մեզ անհանգստացնում և իրենց քաղցրախոսությամբ շեղված գրականություն են պարտադրում, հիմա էլ աներեսաբար մեր ժողովրդին եկեղեցու դռան մոտ են ուզում որսալ: Որքան հանդուգն են դարձել այդ աղանդների ժպտերես քարոզիչները, որ չեն խորշում անգամ Սուրբ Էջմիածնի տա-

¹² «Ազգ» օրաթերթ, #58, 02-04-2009:

րածքում իրենց սև գործը կատարելուց»: Հայ առաքելական եկեղեցու ղեկավար Ռոմե Լևոնյանը մամուլում հերքել է այդ տեղեկատվությունը: Հոդվածագիրը չի հավատում այդ հերքմանը. «Դժվարանում են հավատալ ասվածի անկեղծությանը: Վերապատվելի Լևոնյան, եթե այդքան «բարի ցանկություններ» ունեք լուծելու հայ ժողովրդի առջև ծառայած ծանրագույն խնդիրները և դատապարտում եք Մայր եկեղեցու դեմ ուղղված գործողությունները, նախ ինքներդ դադարեցրեք ձեր իսկ դատապարտելի գործունեությունը Հայաստանում՝ այդպես լուծելով մեր ժողովրդի ոչ պակաս ծանր՝ հոգևոր միասնության խնդիրը: Ջուր մի լցրեք աղանդավորների ջրաղացին և կեղծ հայտարարություններով մի փորձեք համոզել, թե երբեք այստեղ-այնտեղ թերթիկներ չեք բաժանել մարդկանց՝ հրավիրելով իրենց հարցերի պատասխանները գտնել ոչ թե Մայր եկեղեցում, այլ ձեզ մոտ՝ ավետարանականների եկեղեցում: Եվ մի փորձեք նման հայտարարություններով կամ այլ հնարքներով համոզել մարդկանց, թե ամենասերտ հարաբերությունների մեջ եք Հայ եկեղեցու հետ, և ձեր սիրտը կատարվածի համար իսկապես ցավում է»¹³:

125

Զհիմնավորված, առանց անանուն տվյալների վրա է կառուցվում «Գոլոս Արմենիի» թերթում տպագրված հոդվածը: «Այն փաստը, որ տարաբնույթ աղանդների ներկայացուցիչները բավական հարմարավետ պայմաններում են գտնվում Հայաստանում, մեկնաբանությունների կարիք չունի: Չնայած հայրենական մամուլում եղած բազմաթիվ հրապարակումներին, մասնավորապես «Գոլոս Արմենիի»-ի հրապարակումներին, որտեղ իշխանություններին կոչեր են արվում ուշադրություն դարձնել Հայաստանի տարածքում գործող աղանդավորականների վրա՝ «հոգևոր անվտանգության» առումով մեզ մոտ ոչինչ չի փոխվել: Ավելին, վերջին ժամանակներում Երևանում կատարվող մի շարք տարօրինակ իրադարձությունները հակառակի մասին են խոսում: Վերջերս Երևանի բակերից մեկում կատարվել է մի չափազանց տարօրինակ դեպք: Մի խումբ մարդիկ, որոնք ներկայացել են որպես Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ, մեծ շուքով (բարձրախոսներով, ժամանակակից սարքավորումներով և այլն) բակում կազմակերպել են անվճար համերգ՝ իրենց շուրջը հավաքելով մեծ քանակությամբ մարդկանց: Համերգից հետո սկսել են բաժանել հայերեն և ռուսերեն կրոնական գրականություն: Նրանք ասել են, որ ներկայացնում են Հայ առաքելական եկեղեցին, ավելին, դա կրկնել են մի

¹³ «Լուծեք հայ ժողովրդի առջև ծառայած ծանրագույն այս խնդիրը», «Ազգ», 19-06-2009:

քանի անգամ, որովհետև բնակչությունը կարծելով, որ նրանք աղանդավորականներ են, սկզբում մեծ անվստահությամբ էին նրանց վերաբերվում», - պատմում է Ա.Լ.-ն¹⁴: «Ա.Լ.» -ի խոսքերին վստահությամբ վերաբերվելուց հետո հողվածագիրը շարունակում է ներկայացնել այլ «փաստեր», որոնց մասին նրան պատմել են հողվածում անանուն ծանոթները:

Նույն ոգով է գրում «Առավոտ» օրաթերթի հողվածագիրը. «Յոգեբանը կարծում է, որ աղանդները քայքայում են Հայ առաքելական եկեղեցին ու մարդկանց հոգիները և զրկում զարգանալու հնարավորությունից: «Ես դեպրեսիայի մեջ էի, կյանքն անիմաստ էր ինձ համար, շատ հարցեր էին ինձ տանջում. ինչո՞ւ եմ ապրում, ի՞նչ է լինելու մահվանից հետո: Շատ էի ծխում, ալկոհոլ օգտագործում», - պատմում է վանաձորցի 23-ամյա Արթուրը և պնդում, որ այս հարցերի պատասխանը գտնելուն և հոգեբանական խնդիրները լուծելուն իրեն օգնել է «Կյանքի խոսք» կրոնական կազմակերպությունը: Յոգեբանը շարունակում է. «Մարդկանց հակվածությունը և անդամակցությունը այս կամ այն կրոնական-աղանդավորական կազմակերպությանը բացատրում է հոգեբանական գիտությունների թեկնածու Վլադիմիր Միքայելյանը. «Յուրաքանչյուր մարդ ունի հասկացված լինելու պահանջ: Քանի որ Հայ առաքելական եկեղեցին այսօր չի կատարում իր պարտականությունները և մարդկանց հոգեկան բավարարվածություն չի տալիս, մարդկանց այդ պահանջը օգտագործում են աղանդավորականները և միանգամից երկու գործ են կատարում: Նախ՝ քայքայում են Հայ առաքելական եկեղեցին, երկրորդ՝ քայքայում են մարդկանց հոգիները, քանի որ այն, ինչ կախվածություն է առաջացնում, քայքայում է և թույլ չի տալիս մարդուն զարգանալ... Ըստ հոգեբան Վլադիմիր Միքայելյանի՝ պետք չէ աղանդներին ազատ գործունեության հնարավորություն տալ՝ հիմնվելով մտքի, խղճի, դավանանքի ազատության սկզբունքի վրա. «Ազատությունը այն կատեգորիան է, որը զարգացման է բերում, իսկ աղանդը, զրկելով մարդուն մտածելու կարողությունից, զրկում է նաև զարգանալու հնարավորությունից»:

¹⁴ «ПРОПОВЕДЬ НА ДОМУ», Thursday, 11 June 2009, «Голос Армении.»

Կրոնական կազմակերպություններին քաղաքական պայքարի մեջ ներքաշելու մեղանդրանքներ

Հարկ է նշել, որ հատկապես 2008-ից հետո հայկական մամուլում, հատկապես ընդդիմադիր, բազմաթիվ են ՀԱՍԵ-ին ուղղված քննադատական հոդվածները: Դա պայմանավորված է նրանով, որ 2008-ից սկսած՝ ՀԱՍԵ-ն ակտիվորեն ներգրավվել է քաղաքականության մեջ, մասնակցել է իշխող քաղաքական ուժերի նախընտրական քարոզարշավին, որի հետևանքով ընդդիմադիր մամուլը («Հայկական ժամանակ», «Չորրորդ իշխանություն») հաճախ քննադատում է եկեղեցուն: Սակայն երբեմն քննադատությունը կրում էր ուղղակի վիրավորական բնույթ, որ կարող էր վիրավորել ՀԱՍԵ հետևորդների կրոնական զգացմունքները: Միաժամանակ պետք է նշել, որ այդ վիրավորանքներն ունեն քաղաքական, այլ ոչ թե կրոնական դրդապատճառներ:

2008-ին քաղաքական թեմատիկան սկսեց միահյուսվել կրոնական խնդիրների հետ: 2008-ին «Նովոյե վրեմյա»¹⁵ և «Գոլոս Արմենիի»¹⁶ թերթերում տպագրվեցին մի քանի հոդվածներ, որտեղ փորձ էր արվում ընթերցողներին այն միտքը ներշնչել, որ կրոնական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները («աղանդավորականները») նախագահական ընտրությունների ժամանակ քվեարկել են ընդդիմության օգտին, սակայն դա ապացուցող որևէ փաստ չէին ներկայացրել: Ավելին, «Նովոյե վրեմյա» թերթը հետագայում ստիպված եղավ հրապարակել «7-րդ օրվա աղվենտիստներ» եկեղեցու պաշտոնական գրությունը, որտեղ ասված էր, որ հոդվածի տվյալները իրականությանը չեն համապատասխանում: Բնական է, որ Հայաստանի ցանկացած քաղաքացի ընտրությունների ժամանակ իրավունք ունի քվեարկելու իր նախընտրած թեկնածուի օգտին և մամուլում դրա մասին «մեղադրող» հոդվածների տպագրումը հակասօրինական է, սակայն այլ խնդիր է, թե որքանով են այդ տվյալները համապատասխանում իրականությանը:

2009-ին նմանատիպ հոդվածներ շարունակվել են տպագրվել հայկական մամուլում: Մասնավորապես «Աղանդները չե՞ն մասնակցում քաղաքական գործընթացներին»¹⁷ հոդվածում բերվում են տվյալներ, որոնց աղբյուրի մասին հոդվածագիրը գաղտնի է պա-

¹⁵ «Նովոյե վրեմյա», 04/03/2009:

¹⁶ «Գոլոս Արմենիի», 01/03/2008, 04/03/2009:

¹⁷ «Հայոց աշխարհ», 20/03/2009թ. #51:

հում. «Մեր ստացած հավաստի տեղեկատվության համաձայն՝ Հայաստանում գործող «Եհովայի վկաներ» քայքայիչ և ամբողջատիրական աղանդի անդամները, ինչպես նաև նշված աղանդին հարողները (պիոներները կամ անդամության թեկնածուները), փոքր բացառությամբ, մասնակցել են 2007թ. Ազգային ժողովի և 2008թ. նախագահական ընտրություններին: Ի դեպ, սա և այլ մանրամասներ մեզ հայտնի դարձան շնորհիվ Եհովայի վկաներից ոմանց անզգուշության և տեղեկատվության արտահոսքի, ինչպես նաև տեղամասային ընտրական հանձնաժողովի որոշ անդամների ուշիմության: Նրանք նկատել էին խմբերով ընտրության եկած անձանց, որոնց ճանաչել են որպես Եհովայի վկաների:

Ինչպես հայտնի է, Եհովայի վկաները, որոշ այլ աղանդների անդամների նման, հրապարակայնորեն և մասնավոր զրույցներում հայտարարել ու հայտարարում են քաղաքական գործընթացներին, այդ թվում՝ ընտրություններին իրենց չմասնակցելու վերաբերյալ: Նախկինում թերևս հենց այդպես էլ կար: Սակայն, ելնելով վերը նշվածից, կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանում եհովականները, ամենայն հավանականությամբ ենթարկվելով ինչ-որ մի վերին հրամանի կամ հրահանգի, որոշել են հանում Եհովայի բացառություն կատարել: Այսինքն՝ համարել են, որ եկել է այդ պահը...

Թերևս առավել ուշագրավն այն է, որ Եհովայի վկաները, մեր ստացած տեղեկությունների համաձայն, Ազգային ժողովի ընտրություններին քվեարկել են «Ժառանգություն» կուսակցության և հիշյալ կուսակցության առաջադրած թեկնածուների օգտին: Փետրվարի 19-ի նախագահական ընտրությունների ժամանակ էլ քվեարկել են հօգուտ թիվ 9-ի, այսինքն՝ քվեաթերթիկում 9-րդ համարի դիմաց նշված Լ. Տեր-Պետրոսյանի»:

Հոդվածում «Եհովայի վկաներ» կազմակերպության անդամներին մեղադրանք է ներկայացվում մի բանում, որը նրանց սահմանադրական իրավունքն է: Մյուս կողմից՝ որպես ինֆորմացիայի աղբյուր են նշվում տեղամասային ընտրական հանձնաժողովի անդամների տվյալները, որը «Ընտրական օրենսգրքի» խախտում է, քանզի ընտրություններին մասնակցությունը և քվեարկությունը համարվում են գաղտնի: Հոդվածում փորձ է արվում այն միտքը ներշնչել ընթերցողներին, որ Հայաստանի նկատմամբ գոյություն ունի դավադրություն արտերկրից, իսկ կրոնական կազմակերպությունները օտար ուժերի գործիքն են այդ դավադրության մեջ: Միաժամանակ մեղադրանքներ են հնչեցվում «Ժառանգություն» կուսակցության նկատմամբ, որը նույնպես մասնակցում է այդ «դավադրությանը» և այդ պատճառով «Խղճի ազատության և կրոնական կազ-

մակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություններ կատարելու նախագծին դեմ է քվեարկել:

Հոդվածը շարունակում է «բացահայտել» նաև «Կյանքի խոսք» եկեղեցուն և նրա ղեկավարին. «Հայաստանում «Կյանքի խոսք» «եկեղեցիների» միության նախագահ, 1995 թվականից երևանյան եկեղեցու ավագ պաստոր (բողոքականների քահանա) Արթուր Սինոնյանը, մեզ հասած հավաստի տեղեկատվության համաձայն, 2007թ. դեկտեմբերից մինչև 2008թ. հունվարի 15-ը, այսինքն՝ նախագահական ընտրությունների նախօրեին, գտնվել է ԱՄՆ-ում, մասնավորապես Լոս Անջելեսում, Սիեթլում, Պորտլենդում, Սակրամենտոյում...»: Հոդվածում շարունակվում են «ապացույցներ» բերվել ընտրությունների ժամանակ կրոնական կազմակերպությունների «դավադրության» մասին: Թերթի հաջորդ համարում հոդվածը շարունակվում է¹⁸. «Մոտ մեկ տարի առաջ մարտյան հայտնի իրադարձություններից հետո «Կյանքի խոսքի» (աղանդի հայաստանյան կառույցի) կայքում գետեղվեց մի ուշագրավ տեղեկատվություն, որը ներկայացնում ենք թարգմանաբար և հատվածաբար, մեր հարցադրումներով ու մեկնաբանություններով հանդերձ.

«Փետրվարի 19-ին Հայաստանում տեղի ունեցան նախագահական ընտրություններ, որոնցից հետո, պաշտոնական տվյալներով, առաջին ընտրական փուլում ձայների մեծամասնությունը տրված է այժմ գործող վարչապետին: Սակայն մեծամասնությունը հանդաված է, որ ընտրությունների արդյունքները կեղծված են: Դա ժողովրդի մեջ հուզումների պատճառ է հանդիսացել»:

Հետաքրքիր է՝ քաղաքական գործընթացներից «հեռու» այս աղանդն այդ ինչի՞ հիման վրա որոշեց, թե ընտրությունների արդյունքների կեղծված լինելու հանդուհունքը ընտրողների մեծամասնությանն է: Մի՞թե սրանով չի փաստվում իբրև կրոնական կազմակերպություն հանդես եկող կառույցի և՛ կողմնակալ դիրքորոշումը, և՛ ինչ-ինչ առնչությունը քաղաքական գործընթացներին:

Եվս մեկ մեջբերում «Կյանքի խոսքի» կայքի հիշյալ տեղեկատվությունից. «Վարչապետի կողմնակիցները ցանկացած գնով ուզում են պահել իշխանությունը, դրա հետ կապված սկսվել են ընդդիմության գործիչների և նրանց կողմնակիցների հետապնդումները»:

Բնավ չենք զարմանա, եթե վերը բերված զրպարտալի տեղեկատվությանը կամ հայտարարությանը հանդիպեինք հիշական մամուլում, լրոնականների որևէ կայքում, բայց, ընդգծում ենք, այն «Կյանքի խոսքի» կայքից է:

¹⁸. «Հայոց աշխարհ», 21/03/2009թ, #2:

Վերջինիս նույն տեղեկատվության մեջ նշված է նաև. «Միաժամանակ առաջացել է երկրի հավատացյալների կրոնական ազատությունների խախտման սպառնալիք: Դա պայմանավորված է նրանով, որ գործող վարչապետին նախընտրական ամբողջ արշավի ընթացքում ակնհայտորեն աջակցում էին կաթողիկոսը և Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու քահանաները, որոնք նույնպես անմիջական ներկայություն են ունեցել քաղաքական իրադարձություններում»:

Եթե մի պահ նույնիսկ ընդունենք, թե դա այդպես է եղել, ապա այն ժամանակ վարչապետ և նախագահի թեկնածու Սերժ Սարգսյանին կաթողիկոսի և այլ հոգևորականների բարոյական աջակցությունը և օրհնությունն ինչպե՞ս կարող էին «երկրի հավատացյալների կրոնական ազատությունների խախտման սպառնալիք» առաջացնել: Այդպիսի կապի մասին հայտարարելը, կարծում ենք, նույնիսկ անհեթեթ է:

Թերևս առավել ուշագրավը «Կյանքի խոսքի» հիշյալ տեղեկատվության վերջին նախադասությունն է. «Ներկա վարչապետին աջակցող այդ իսկ ուժերը (նկատի ունի կաթողիկոսին և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու քահանաներին- Ա.Յ.) Հայաստանում հոգևոր մենաշնորհի կողմնակիցներ են և ավետարանչական եկեղեցիներին համարում են աղանդներ, որոնց մեղադրում են ընդդիմության թեկնածուի քվեարկությանը կազմակերպված մասնակցության մեջ»:

Նման մեղադրանք մեզ հայտնի չէ, բայց, այնուհանդերձ, ինչպե՞ս չհարցնել՝ մի՞թե հիշյալ քվեարկությանը կազմակերպված մասնակցությունը չի համապատասխանում իրականությանը: Համենայն դեպս, ավետարանական ընտանիքի անդամ եկեղեցի հանդես եկող «Կյանքի խոսքի» աղանդ լինելը, ինչպես նաև նրա անդամների կողմից կազմակերպված մասնակցությունը հօգուտ Լ. Տեր-Պետրոսյանի քվեարկության՝ գոնե մեզ կասկածի տեղիք չի տալիս»:

2009-ի փետրվարին «Հայոց աշխարհ» օրաթերթի խմբագրի հոդվածում զուգահեռներ են տարվում քաղաքական ընդդիմության և կրոնական կազմակերպությունների միջև, որոնք անվանվում են «աղանդներ». «...Հիշեցնենք, որ օրինագիծը զգալիորեն հեշտացնում է աղանդների գործունեությունը մեր երկրի տարածքում: Ըստ որում՝ ոչ միայն Եհովայի վկաների, մորմոնների և ամեն տեսակի, ներողություն արտահայտությանս համար, «Պարող եղբայրների»

կարգի կրոնական աղանդների, այլև քաղաքական աղանդների: Մասնավորապես՝ «Լևոնի աղանդի»... Կրկնում ենք, սեփական աղանդ ստեղծելու Տեր-Պետրոսյանի որոշումն ընդհանուր առմամբ բացատրելի է: Դժվարությամբ է բացատրվում մեկ այլ բան. ինչո՞ւ է կոալիցիան ցանկանում ընդունել աղանդների գործունեությունը հեշտացնող օրենք:

Եվ ինչո՞ւ է, թույլ տվեք հարցնել, օրինագծում բացակայում Նեռի մասին հոդվածը՝ Քրիստոսի և Աստծո այդ հակառակորդի, «ծովից ելնող գազանի», որը պիտի հայտնվի աշխարհի վերջից առաջ և առաջնորդի խավարի ուժերը: Կոալիցիան ջայլամի պես նախընտրում է մտցնել գլուխն ավազի մեջ ու ձևացնել, թե ոչինչ չի՞ տեսնում: Նույնիսկ այն, որ կաթողիկոսին մերժած Լևոն-Նեռը արդեն մեկուկես տարի թափառում է հայոց աշխարհում:

Ի դեպ, ինչպես հայտնի է, Նեռի չարագործությունների ընդհանուր ժամկետը 42 ամիս է, այսինքն՝ երեքուկես տարի, որը հայելային արտացոլմամբ համապատասխանում է Քրիստոսի քարոզչության տևողությանը:

Այնպես որ՝ հույսներս չդնենք խորհրդարանի վրա, այլ զինվենք համբերությամբ, քույրեր և եղբայրներ: Բարոյական չարիքի թագավորությանը, որտեղ «մարդիկ կլինեն եսամոլ, արծաթասեր, մեծամիտ, ամբարտավան, զազրախոս, ծնողամերժ, երախտամոռ, սրբապիղծ, անբարյացակամ, անհաշտ, զրպարտիչ, զեխ, դաժան, բարիատյաց, դավաճան, լկտի, գոռոզ, ավելի շատ տարփասեր, քան աստվածասեր», մնացել է ընդամենը երկու տարի»¹⁹:

«Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություններ կատարելու մասին» օրինագծի հասարակական քննարկումների և միջազգային զեկույցների լուսաբանումը հայկական մամուլում

2009-ին ԱԺ-ն առաջին ընթերցմամբ ընդունել է ««Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» և «Քրեական օրենսգրքում փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքներում փոփոխություններ կատարելու մասին» օրինագիծը: Այդ օրենքների կապակցությամբ կազմակերպվել են հասարակական քննարկումներ: ՁԼՄ-ները լայնորեն լուսաբանել են քննար-

¹⁹ «Զինվենք համբերությամբ, քույրեր և եղբայրներ», «Հայոց աշխարհ», 25/02/2009:

կումները: Այս օրենքի, ինչպես նաև ԱՄՆ պետդեպարտամենտի՝ Հայաստանում կրոնական ազատություններին նվիրված զեկույցին և առհասարակ կրոնական խնդիրներին նվիրված հոդվածների միայն վերնագրերն արդեն պարզորոշ ցուցադրում են այդ պարբերականների դիրքորոշումները.

«Հայոց աշխարհ»՝ «Նվեր աղանդավորականներին», «Բաժանիր, որ տիրես, աղանդները, թե մենք ենք տերն այս երկրի», «Աղանդները վխտում են», «Հոգեորսությունն էլ ինչպե՞ս է լինում», «Վիուկների որսի մեջ մեղադրանքը անհեթեթություն է», «Ինչու՞ են աղմկում աղանդավորականների պաշտպանները», «Եհովայի վկաները մեծ թափով գործում են», «Խորհեք, թե ու՞ր են տանում նրանց ճանապարհները»:

«Ազգ»՝ «Հոգին կրկնակի որսալը քրեորեն պատժելի երևույթ է», «Լուծեք հայ ժողովրդի առջև ծառայած ծանրագույն այս խնդիրը», «Լոռու մարզում հայրենասիրական ոգով մատաղ սերնդի դաստիարակությունը հակացուցված է», «20-ամյա երիտասարդը ինքնասպանություն է գործել կրոնական հողի վրա»:

132

«Ազատամտություն»՝ «Աղանդավորները հզոր պաշտպան ունեն. ԱՄՆ պետական դեպարտամենտը ամուր կանգնած է նրանց թիկունքին», «Աղանդավորների գաստրոլները», «Դավանափոխը «ազգի մամայի» դերում, իսկ ո՞վ պետք է Հրուշին բարոյականության դասեր տա»:

«Իրավունք դե ֆակտո»՝ «Ինչու՞ է բարգավաճում աղանդավորությունը:

«Առավոտ»՝ «Սահմանափակել աղանդավորների ազատությունը», «Կյանքի խոսք» «Միաբանության» տեսքով», «Ովքե՞ր են «Քրիստոնյա ուսանողները»:

«Իրավունք»՝ «Պատերազմ ընդդեմ ազգային ինքնության»:

Հոդվածների հիմնական մեխը «հոգեորսություն» եզրն է: Այս հասկացությունը գործող օրենք է ներմուծվել 1991-ին՝ դեռևս խորհրդային ժամանակաշրջանում: **«Հոգեորսություն»** եզրույթը հաճախ թարգմանում են որպես դավանափոխություն, սակայն այն ավելի մոտ է **«ոչ պատշաճ դավանափոխությանը»**: Դավանափոխության իրավունքը խղճի և կրոնի հիմնարար ազատության բաղկացուցիչ մասն է: Այլ խնդիր է **improper proselytism** (**«ոչ պատշաճ**

դավանափոխությունը»): Օրենքում արգելվում է «հոգեորսությունը», սակայն այն չի սահմանվում: Մանուկում, հեռուստատեսությանը հաճախ է գործածվում այդ եզրը որպես մեղադրանք՝ ուղղված կրոնական կազմակերպությունների հանդեպ: Հայաստանում գործունեություն ծավալելու համար:

«Հայոց աշխարհ» օրաթերթը «Նվեր աղանդավորականներին» հոդվածում լուսաբանում է օրենքի նախագծի քննարկումները. «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» օրինագիծն այս օրերին դարձել է մի յուրօրինակ լակնուսի թուղթ: Այդ նախագծի քննարկումներին Ազգային ժողովում, տարբեր դահլիճներում թե զանգվածային լրատվամիջոցներով մասնակցող յուրաքանչյուրը, կամա թե ակամա, ուղղակիորեն թե անուղղակիորեն բացահայտում է իր ձգտումները և կողմնորոշումը, իր ինքնությունը, իր ով լինելը: Այն իրողությունը, որ օրենքի նախագծի ամենամոլի քննադատների թվում կառավարությանն առընթեր ազգային փոքրամասնությունների և կրոնի հարցերի վարչության նախկին պետ Չրանուշ Խառատյանն է, մեզ բնավ չի զարմացնում: Ժամանակին հենց նրա մեղքով, թողտվությամբ է, որ մեր երկրի օրենսդրության կոպիտ խախտմամբ Հայաստանում գրանցվեց «Եհովայի վկաներ» քայքայիչ և ամբողջատիրական աղանդը:

133

Ծիշտ է, օրենքի նախագիծն ունի բազմաթիվ և շտկման ենթակա թերություններ, բայց հիմնականում ճիշտ հակառակ՝ հոգեորսությանը և քայքայիչ աղանդների ազգակործան գործունեությանը թույլ դիմագրավելու առումով: Մինչդեռ Հ. Խառատյանը, «Ժառանգություն» կուսակցությունից ԱԺ պատգամավոր Վարդան Խաչատրյանը, հասարակական որոշ կազմակերպությունների ղեկավարներ և սուտի իրավապաշտպաններ այս կապակցությամբ չէ, որ իրենց քննադատության թիրախ են դարձրել օրենքի նախագիծը: Ահա թե ինչեր են մոզոնել նրանք:

Վ. Խաչատրյանը, օրինակ, հայտարարում է, որ օրենքի առաջարկվող փոփոխության դեմ «Ժառանգությունը» պայքարելու է, քանի որ «հասարակական օրգանիզմի աղճատմանն ուղղված որևէ քայլ այսօր պետք է բացառել հիմնովին»: Պատգամավորը, որին հիշական թերթերը կրոնագետ, նույնիսկ աստվածաբան են ներկայացրել, հավանաբար «մոռանում է», որ Հայաստանում բուն դրած քայքայիչ և ամբողջատիրական աղանդները հենց իրենք են հետևողականորեն աղճատում հասարակական օրգանիզմը, պառակտում հասարակությունը, հային հայի դեմ, հային Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու դեմ հանում ...: ... Օրենքի նախագծում չկա նաև հայ ժո-

ղովրդի ինքնության թիվ մեկ մեխը՝ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, կրոնական ինքնությունը մեր ինքնության առանցքը դարձնելու որևէ փորձ (ափսոս, որ չկա, եթե լիներ, նախագծի հեղինակներին պետք է միայն դրվատեինք)»:

Հաճախ կրոնական անհանդուրժողականություն պարունակող հոդվածներ հրապարակող «Ազատամտություն» թերթը նույնպես լուսաբանել է օրենքի նախագծի քննարկումները, սակայն «Հայաստանը կարող է դառնալ կրոնական հակամարտությունների թատերաբեմ» ծավալուն հոդվածը բավականին լուրջ և հավասարակշիռ վերլուծության է ենթարկել նախագիծը²⁰. «Ահա այդպիսի ինտելեկտուալ մի փորձանքի առաջ է կանգնած հայ հասարակությունը՝ շնորհիվ ԱԺ պատգամավոր Արմեն Աշոտյանի, որը հերիք չէ պատգամավոր է, վերջերս էլ ընտրվել է ԱԺ կրթության, գիտության, մշակույթի, սպորտի ու երիտասարդության հարցերի մշտական հանձնաժողովի նախագահ: Աշոտյանը, երևի շատ լուրջ ընդունելով օրենսդրական գործունեությանը զբաղվելու իր կարողությունները, ԱԺ է ներկայացրել «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքում փոփոխություններ կատարելու մասին օրինագիծ: Կարծես թե այս ոլորտում այս պահին փոփոխությունների որևէ անհրաժեշտություն չկար. Հայ Առաքելական Եկեղեցին բավարար չափով պաշտպանված է թե՛ օրենսդրորեն, թե՛ կազմակերպչական իմաստով: Սակայն Աշոտյանի այս նախաձեռնության շնորհիվ մյուս եկեղեցիները և կրոնական ուղղությունները ակտիվացնան նոր խթան են ստանում: Նրանք այսօր միավորվում են՝ իրենց իրավունքները համատեղ պաշտպանելու Հայաստանի իշխանություններից և Հայ Առաքելական Եկեղեցուց: Իսկ Աշոտյանի ներկայացրած փոփոխությունները այդ պայքարի համար լիակատար հիմք են ստեղծում: Եթե դրանք ընդունվեն և կիրառվեն, ապա Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանության մարմինները, ոստիկանությունը, դատախազությունը և դատարանները, իրենց բան ու գործը թողած, պետք է զբաղվեն հավատաքննությանը, որպեսզի պարզեն, թե ով է զբաղվում հոգեորսությամբ, իսկ ով՝ քարոզչությամբ: Իրական են նաև այն կանխատեսումները, որ այս փոփոխությունների ընդունումը իրական սպառնալիք է Հայաստանի սահմանադրական կարգին, ըստ որի՝ ՀՀ-ն աշխարհիկ պետություն է, եկեղեցին անջատ է պետությունից, իսկ փոփոխությունների ընդունման դեպքում Հայաստանը կարող է դառնալ կրոնապետություն:... Ամենամեծ խնդիրը, իհարկե, կապված է առաջարկվող փոփոխություններով հոգեորսությունը սահմանելու և դրա համար

²⁰ «Ազատամտություն», 24/02/2009:

քրեական պատասխանատվություն սահմանելու հետ: Ըստ առաջարկվող փոփոխության, «Յոգեորսություն է համարվում կրոնական կամ դավանաբանական այլ հայացքներ ունեցող կամ դրանք չունեցող քաղաքացիների նկատմամբ քարոզչական այն ներգործությունը, որի ընթացքում առաջարկվում կամ տրամադրվում է նյութական խրախուսանք»: Եկեղեցիներից շատերը զբաղվում են բարեգործությամբ: Մի պահ պատկերացրեք, որ որևէ եկեղեցու քարոզիչ քարոզի ժամանակ ասում է, որ իրենց եկեղեցու անդամները օգնում են իրար, ֆինանսական դժվարություններ ունեցողին տրամադրվում է օժանդակություն: Սա կարող է լինել կատարյալ հոգեորսության օրինակ, իսկ քարոզիչը՝ դատապարտվել ազատազրկման»:

Նույն թերթը մեկ այլ հոդվածում²¹ մեղադրում է ՀՀ կառավարությանը կից Ազգային փոքրամասնությունների և կրոնական հարցերի վարչության նախկին պետին «աղանդավորականների» դեմ չպայքարելու համար. «Կառավարության աշխատակազմի անդամի չորսամյա գործունեության «թագ ու պսակն» այն եղավ, որ գրչի մի հարվածով արտոնեց տոտալ աղանդների ազատ ու անկաշկանդ գործունեությունն ու տարածումը երկրում: Խառատյանը հասավ նրան, որ եհովականները, հիսունականները, կրիչնայականները և մնացած զիբիլները օրենքով պաշտպանված լինեն, ընդ որում՝ տոտալ աղանդների գործունեության սահմանումը (հիմնական գործառույթները, իրավունքներն ու պարտականությունները և այլն) այնպես հաստատեց, որ կրոնական կազմակերպությունների կարգավիճակը հավասարվեց Հայ Առաքելական եկեղեցու կարգավիճակին: Կարկառուն ազգագրագետին բնավ չէր հետաքրքրում ու հուզում այն փաստը, որ հոգեորսները ակտիվորեն լծվել էին (այսօր առավել քան եռանդուն) սեփական ազգը հյուծելու, նրան հոգեպես թուլացնելու, մարդկանց գիտակցությունը մթազնելու գործին: Տիկնոջ համար կարևորը կրոնական ազատություններն էին, այլ ոչ թե նորմալ մարդկանց հոգեորսության ճիրաններից փրկելը: Մի խոսքով, դնելով իր ստորագրությունը նման օրենքի նախագծի տակ (որի մշակմանը որպես փորձագետներ հիմնականում մասնակցում էին գրանտակերները)՝ Հրանուշ Խառատյան վարչության պետը այդպիսով դարձավ պաշտելի անձ աղանդավորական կազմակերպությունների համար: Այս առումով ամենևին էլ պատահական չէ, որ հետագայում Խառատյանը անդամագրվեց Լևոնի աղանդին (այս մասին ավելի ուշ)»:

²¹ «Ազատամտություն», «Գավառափոխը «ազգի մամայի» դերում, իսկ ով պետք է Հրուշին բարոյականության դասեր տա», 23/10/2009:

«Առավոտ» օրաթերթի հոդվածում առաջարկվում է ընդհանրապես սահմանափակել կրոնական ազատությունները, որոնք ամրագրված են սահմանադրությամբ և միջազգային համաձայնագրերով²². «Վանաձորի Սբ Գրիգոր Նարեկացի եկեղեցու քահանա տեր Վահան Ազարյանը գտնում է, որ Հայ առաքելական եկեղեցին աղանդների դեմ պայքարում պետք է գլոբալ աշխատանքներ սկսի պետության հետ համատեղ: «Մենք պետք է հիշենք, որ սա շատ մարդկանց համար բիզնես է, պարզապես աշխատանք: Մենք շատ խնդիրներ ունենք լուծելու կրթության, դաստիարակության ոլորտներում: Մեր քաղաքացիները պետք է գիտակցեն, որ եկեղեցին հենց իրենք են և առաջին հերթին իրենք պետք է իրենց պաշտպանեն աղանդներից»:

Շատերը համոզված են, որ աղանդները օգտվում են մարդկանց անտեղյակությունից, և ով տեղեկացված չէ, պաշտպանված չէ աղանդների ազդեցությունից: Աղանդավորական տարբեր կազմակերպություններ Աստվածաշունչը մեկնաբանում են տարբեր կերպ: Երևանի Սբ Սարգիս եկեղեցու քահանա տեր Հակոբ Խաչատրյանի հետ զրուցեցինք «Կյանքի խոսք» կազմակերպության մասին. ««Կյանքի խոսքի» աստվածաբանական գաղափարախոսության հիմքում ընկած է բարգավաճման գաղափարը: Թեև նրանք ասում են, որ դավանաբանորեն չեն տարբերվում Հայ առաքելական եկեղեցուց, բայց այդ բարգավաճման գաղափարի մեջ աստվածաշնչյան հիմնական սկզբունքներից շեղումներ կան: Համաձայն այդ գաղափարի՝ մարդու կյանքը անընդհատ բարգավաճում պետք է ունենա, հավատի արտահայտությունը պետք է նյութական լինի կյանքում՝ դրամ, պաշտոնի բարձրացում, առողջության վերականգնում: Այս ամենը Աստվածաշնչի տրամաբանությունից և ոգուց չի բխում: Դրանք խայծեր են, որոնց շնորհիվ անձը կարող է անդամագրվել կազմակերպությանը»:

«Կյանքի խոսքի» Վանաձորի ներկայացուցիչները պարբերաբար այցելություններ են կատարում բանտեր, մանկատներ, ծերանոցներ, նվերներ տալիս և քարոզում՝ այսպիսով փորձելով իրենց շարքերը ներգրավել հոգեբանական լուրջ խնդիրներ ունեցող մարդկանց: Ըստ հոգեբան Վլադիմիր Միքայելյանի՝ պետք չէ աղանդներին ազատ գործունեության հնարավորություն տալ՝ հիմնվելով մտքի, խղճի, դավանանքի ազատության սկզբունքի վրա. «Ազատությունը այն կատեգորիան է, որը զարգացման է բերում, իսկ աղանդը, զրկելով մարդուն մտածելու կարողությունից, զրկում է նաև զարգանալու հնարավորությունից»:

²² «Առավոտ», «Սահմանափակել աղանդների ազատությունը», 14/05/2009:

«Գոլոս Արմենիի»²³ թերթը մի քանի հոդվածներում ներկայացնում է Ֆրանսիայի և Հունաստանի փորձը, սակայն տվյալները մասնակի են ներկայացված: Հոդվածներում ներկայացվում են Եհովայի վկաների դեմ կիրառված օրենսդրական սահմանափակումները, սակայն չեն ներկայացվում Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի որոշումները այդ երկրներից ներկայացված գործերի կապակցությամբ, կամ, օգտագործելով «հոգեորսություն» եզրը, հոդվածներում չի բացատրվում, որ դա եվրոպական իրավունքում «ոչ պատշաճ դավանափոխություն» եզրն է, որի համար իրոք քրեական պատիժներ են սահմանված, այլ ոչ թե «դավանափոխություն» եզրն է, որի տակ երբեմն հասկանում են «հոգեորսություն» ասելով, և որը միջազգային իրավունքում և ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված իրավունք է:

Պետք է նշել, որ ոչ բոլոր թերթերն են միակողմանի ներկայացրել օրենքի նախագծի քննարկումները: www.Iragir.am, www.panorama.am, www.tert.am, www.arminfo.am, www.hetq.am, www.armenianow.com, «ժամանակ Երևան», «Հրապարակ» թերթերը ակտիվորեն լուսաբանել են նախագծի քննարկումները և հոդվածներում ներկայացրել են բոլոր տեսակետները՝ զերծ մնալով որակումներից:

ԱՄՆ պետդեպարտամենտի «Կրոնական ազատությունների մասին միջազգային զեկույց-2008» զեկույցի Հայաստանին վերաբերող հատվածի կապակցությամբ «Ազատամտություն» թերթը տպագրել է քննադատական վերլուծություն²⁴: Ներկայացնում ենք որոշ հատվածներ այդ հոդվածից. «ԱՄՆ պետական դեպարտամենտը հրապարակել է «Կրոնական ազատությունների մասին միջազգային զեկույց-2009»-ը, որում Հայաստանին վերաբերող հատվածը չափազանց ուշագրավ է: Չեկույցին ուշադիր ծանոթանալուց հետո ինքներդ կարող եք եզրահանգումներ անել՝ ԱՄՆ պետդեպի համար որն է ավելի կարևոր՝ նորմալ մարդկանց իրավունքների պաշտպանությունը, թե՞ հոգեորսների գործունեության համար անսահմանափակ հնարավորություններ ու արտոնություններ ապահովելու հարցը: Անշուշտ, զեկույցի հեղինակների համար գլխավորն աղանդավորական կազմակերպություններին և նրանց անդամներին գործելու լիակատար ազատություն տալու խնդիրն է»: Հոդվածում կրոնա-

²³ «Голос Армения», «ФРАНЦИЯ НЕ ПОПИРАЕТ», Tuesday, 24 February 2009.
²⁴ «Ազատամտություն», «Աղանդավորականները հզոր պաշտպան ունեն. ԱՄՆ պետական դեպարտամենտը ամուր կանգնած է նրանց թիկունքում», 30/10/2009:

կամ կազմակերպություններին հարող մարդիկ համարվում են ոչ նորմալ: «Ահա այսպես, սույն մոլախոտերն ամեն օր զորամաս աշխատանքի հաճախել նույնպես չեն ցանկանում: Հավանաբար այն պատճառով, որ հայոց բանակում փոքր-ինչ դժվարությամբ է ստացվում հոգեորսությամբ զբաղվելը:... Ահա այսպես աղանդավորների պաշտպան պետդեպը մեկ առ մեկ արձանագրել է տոտալ և ոչ այնքան տոտալ աղանդների նկատմամբ «անհանդուրժողականության», «ագրեսիայի» փաստերը»:

Պետդեպարտամենտի զեկույցին համաձայնելը կամ չհամաձայնելը թերթի կամ հոդվածագրի իրավունքն է, սակայն Հայաստանի քաղաքացիներին կրոնական պատկանելության պատճառով հրապարակայնորեն ոչ նորմալ մարդ կամ «մոլախոտ» անվանելը ՀՀ քրեական օրենսդրությամբ պատժելի արարք է:

Մամուլի հաղորդագրությունները կրոնական անհանդուրժողականության և խտրականության դեպքերի մասին

138

Մամուլում գնալով ավելի հաճախակի են հանդիպում հաղորդագրություններ կրոնական անհանդուրժողականության կամ խտրականության դեպքերի մասին: Նման դեպքերի մասին հոդվածներ հիմնականում ներկայացնում են www.Iragir.am, www.hetq.am, www.armenianow.com կայքերը և «Ժամանակ Երևան» թերթը:

2009-ի մայիսի 13-ին «Ժամանակ Երևան» թերթը տպագրել է Մարինե Խառատյանի «Գուգարքի թեմի առաջնորդն ընդդեմ... երեխաների»,²⁵ որտեղ զրված է. «Գուգարքի թեմի առաջնորդ Սեպուհ եպիսկոպոս Չուլջյանը նախօրեին Վանաձորի նորակառույց եկեղեցու դահլիճում հանդիպել է դպրոցների և մանկապարտեզների տնօրենների հետ: Հանդիպմանը մասնակցել են նաև մարզպետ Արամ Քոչարյանը, Վանաձորի քաղաքապետը, մարզպետարանի կրթության, մշակույթի և սպորտի վարչության պետը: Տնօրեններին հրահանգվել է ակտիվ աշխատանք տանել «աղանդավորության», ասել է թե՛ «աղանդավոր» երեխաների դեմ: Ընդ որում՝ եպիսկոպոսից բացի, ելույթ է ունեցել նաև Լոռու մարզպետը՝ նույն մոտիվներով: Նմանատիպ հանձնարարական տրվել է նաև Սպիտակի դպրոցների տնօրեններին:

²⁵ http://religions.am/index.php?option=com_content&view=article&id=523%3A2009-05-14-06-11-17&catid=21%3AZhmanak&directory=19&lang=hy//.

Երեկ արդեն Վանաձորի թիվ 9 դպրոցում ուսուցիչները սկսել են աշակերտների հարցաքննությունը, թե ով ինչ եկեղեցի է հաճախում, այնտեղ մոմ վառողն են, թե՞ ոչ: Ուսուցիչները գրանցել են երեխաների անուն-ազգանունները և սպառնացել, որ եթե աշակերտները հաճախեն «աղանդավորականների», այսինքն՝ Հայ Առաքելական եկեղեցուց բացի այլ եկեղեցիների հավաքներին, խստագույնս կպատժվեն: Բազմաթիվ «բացահայտված» երեխաներ լացելով ու հոգեկան սթրեսի մեջ են դպրոցից գնացել տուն: Մեզ հասած տեղեկություններով՝ ուսուցիչները հետևում են հրահանգներին, քանի որ վախենում են կորցնել աշխատանքը: Ի դեպ, ամիսներ առաջ Լոռու Սպիտակ քաղաքին կից Ջրաշեն և Չիգդամալ գյուղական դպրոցներում նման գործունեությամբ են զբաղվել արդեն ոստիկանները:

«Սեպուհ եպիսկոպոս Չուլջյանը գերազանցում է իր լիազորությունները և միջամտում է պետության գործերին, և սա առաջին անգամը չէ», - մեզ հետ զրույցում երեկ գնահատական ներկայացրեց իրավապաշտպան, Հելսինկյան քաղաքացիական ասամբլեայի Վանաձորի գրասենյակի ղեկավար Արթուր Սաքունցը՝ շարունակելով. «Նա իր գործողություններով հրահրում է կրոնական անհանդուրժողականություն և թշնամանք՝ կրոնական այլ ուղղությունների նկատմամբ, և Լոռու մարզում կրոնական պատկանելության հիմքով ոտնձգությունների պատասխանատվությունը ընկնում է անմիջապես Սեպուհ Չուլջյանի վրա: Նաև տեղի իշխանությունները՝ մարզպետի, քաղաքապետի, համայնքների ղեկավարների մակարդակով իրենց նման գործողություններով կրոնական անհանդուրժողականություն են սերմանում և պառակտում մտցնում հասարակության մեջ՝ կրոնական պատկանելության հողի վրա»:

Հաջորդ օրը նույն թերթը «Եկեղեցին անցել է «աղանդավոր» երեխաների դեմ «պրակտիկ գործունեությամբ»: Մարզպետարանը հերքում է, ծնողը՝ հաստատում²⁶ հոդվածում շարունակում է լրագրողական հետաքննությունը. «Երեկ մեզ հաջողվեց զրուցել վանաձորի ծնողի հետ, որի երեխաների հետ աշխատանք էր տարվել դպրոցում: Ծնողը, ով չցանկացավ ներկայանալ, մեզ պատմեց հետևյալը. «Սկզբից ցածր դասարանցիների անուններն են գրանցել: Երեխան ասաց՝ ուսուցչուհին երկու-երկու կանչում էր ու հարցեր տալիս իրենց: Հարցրել է՝ ո՞ր եկեղեցին եք հաճախում, այնտեղ մոմ վառողն եք, այնտեղ ձեզ ի՞նչ են տալիս: Ավելի բարձր դասարանցիներին արդեն բացահայտ, ողջ դասարանի մոտ կանգնեցրել՝ պախարակել են, թե դուք աղանդավոր եք, եթե մոմ չեք վառում, այն-

²⁶ «Ժամանակ երևան», 15 հոկտեմբերի, 2009:

տեղ, ուր գնում եք՝ հոգեորսներ են, էլ չեք գնալու էդտեղ: Փոքր երեխաս հուզված լացելով, վախեցած եկավ տուն, մեծս նույնպես վախեցած է եկել տուն», - ասաց ծնողը՝ շարունակելով. «Իհարկե, շատ վատ են գնահատում, երեխաների վիճակը տեսնելով՝ ես ինքս էի արդեն վատ վիճակում: Ո՞նց կարելի էր նման կերպ վարվել երեխաների հետ»: Մեզ հետ զրուցած մեկ այլ ծնող զարմացավ, որ մարզպետարանը հերքում է փաստը: «Ինչպե՞ս թե՛ չի խոսվել: Ամբողջ Վանաձորն է «Լոռի» հեռուստատեսությամբ տեսել: Առաջինը՝ ասվել է, որ հայ եկեղեցու պատմության դասավանդումները պետք է ուժեղացնել, հետո՝ պայքարել աղանդավորների դեմ: Եպիսկոպոսն իր խոսքում ասաց, որ մանկապարտեզները պետք է կոչվեն սրբերի անուններով, իսկ դպրոցներում պետք է պայքարել աղանդների դեմ: Մարզպետը ինքն էլ կոչ էր անում, որ պետք է պայքարել բոլոր աղանդավորների դեմ, այն դեպքում, երբ «աղանդը» իրավաբանական տերմին չէ և կառավարության ներկայացուցիչները, պաշտոնական մարդիկ իրավունք չունեն «աղանդ» բառը գործածել՝ խոսելով կրոնական կազմակերպության մասին: Մարզպետը բացահայտ կոչ էր անում դպրոցներում պայքարել աղանդավորության դեմ: Ամբողջ հավաքը դրան էր նվիրված, ինչի՞ մասին է խոսքը: Ո՞նց էդպիսի բան չի եղել: Դրանից հետո 9-րդ դպրոցում անցել են պրակտիկ գործունեության»:

«Ազգ» օրաթերթը «Լոռու մարզում հայրենասիրական ոգով մատաղ սերնդի դաստիարակությունը հակացուցված է» հոդվածում այսպես է մեկնաբանում այդ դեպքերը. «Իրականության խեղաթյուրումը որոշ զանգվածային լրատվական միջոցների կողմից երբեմն անցնում է անզան երևակայության սահմանները: Հասկա մի տեսեք, թե ինչ վերնագիր է դրվել հանրապետական թերթերից մեկում տպագրված տեղեկատվությանը. «Զանգվածային կրոնական ահաբեկումներ Լոռու մարզում»: Վերնագիրը հնչեղ է: Հասե՛ք եվրոպացիներ, իրավապաշտպաններ, «ժողովրդավարներ», փրկե՛ք կրոնական կազմակերպություններին անհանդուրժող լռեցիներից:

Երբ վերնագիրն ընթերցելուց հետո խորանում ես բուն տեղեկատվության մեջ, պարզվում է, որ գործ ունենք պարզագույն սադրանքի, ապակողմնորոշիչ տեղեկատվության և տարրական իրավական գիտելիքների բացակայության հետ: Եվ ամենակարևորը. տեղեկատվությունն ավարտվում է ցնցող եզրակացությամբ. «Ենթադրվում է, որ եկեղեցու թիրախը դպրոցներն են լինելու»: Ո՞ր եկեղեցու մասին է խոսքը: Ինչ ասել է՝ թիրախ:

Պարզագույն սադրանքի, ապակողմնորոշիչ տեղեկատվության մասին ինչն է իրականում հիմք եղել նման ապատեղեկատվու-

թյան համար: 2009-ի մայիսի 11-ին տեղի է ունեցել մարզի դպրոցների տնօրենների հանդիպումը Լոռու մարզպետի, Գուգարաց թեմի առաջնորդի, մարզպետարանի կրթության ոլորտի պատասխանատուների հետ: Քննարկվել են դպրոցներում հայ եկեղեցու պատմություն, հայ ժողովրդի պատմություն, հայոց լեզու և հայ գրականություն առարկաների դասավանդման մեթոդիկան և մատաղ սերնդին հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու խնդիրները: Այս առարկաների ճիշտ մատուցումն է, որ կարող է աշակերտի մեջ արթնացնել ազգային ինքնության գիտակցումը և բավարար գիտելիքներով խարսխված ու գիտակցված հայրենասիրության զգացումը: Եվ իսկապես անհանգստանալու հիմքեր կան:...

Ժամանակն է գրող և ընթերցող հասարակությանը հիշեցնել, որ ՀՀ Ազգային ժողովը 2007-ի փետրվարի 22-ին ընդունել է «Հայաստանի Հանրապետության և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարաբերությունների մասին» օրենքը, որն ուժի մեջ է մտել և սկսել է կիրառվել: Ըստ այդ օրենքի 8-րդ հոդվածի 1-ին կետի 4-րդ ենթակետի՝ «Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին իրավունք ունի նպաստելու հասարակության հոգևոր կրթությանը կրթական հաստատություններում՝ օրենքով սահմանված կարգով»:

141

Լոռու մարզում թեմի առաջնորդի և մարզային իշխանության հետ միասնաբար կազմակերպվող միջոցառումներն առաջինն ու վերջինը չեն, իսկ առաջնորդի ազգասիրության մասին լռեցիկները դրվատանքով են խոսում: Ուստի, երբ Հայ առաքելական եկեղեցին իրեն վերապահված իրավունքների շրջանակներում կրթական հաստատություններում նպաստել է հասարակայնության հոգևոր կրթությանը, հանկարծ այն որակվում է որպես կրոնական անհանդուրժողականություն»²⁷:

2009-ի հունիսին Ազգային անվտանգության ծառայության Գյումրու բաժնի աշխատակիցները պարբերաբար անհանգստացրել են «Քրիստոնեական մշակույթի միջազգային ծառայություններ» հասարակական բարեգործական կազմակերպության անդամներին²⁸: Կազմակերպությունը տարիներ ի վեր գործում է Հայաստանում և զբաղվում է բարեգործությամբ: Կազմակերպության նախագահն է Լևոն Պարտակչյանը: «Հրավիրյալները» օրենքին համապատասխան կարգով պատշաճորեն չեն ծանուցվել, հարցաքնն-

²⁷ «Ազգ» #87, 14/05/2009:

²⁸ Iragir.am, 05/06/2009.

վողներին չեն բացատրում իրենց կարգավիճակը և իրավունքները: 24-ամյա Նուշիկ Գրիգորյանը պատմում է, որ իրեն երեք ժամ ԱԱԾ բաժանմունքում պահելու ժամանակ թույլ չեն տվել օգտվել հեռախոսից, իսկ «պետի տեղակալ» ներկայացած Չախոյան ազգանունով անձը կրոնական զգացմունքները նվաստացնող «գրույցներ» է վարել: Նուշիկ Գրիգորյանին ստիպել են ինչ-որ թղթի վրա «բացատրություններ» գրել: «Հարցաքննության» է հրավիրվել նաև կազմակերպության անդամ Արթուր Ավագյանը, որը հեռախոսով իրեն հրավիրած քննիչ Արթուր Հարությունյանից պահանջել է պատշաճ կարգով իրեն հրավեր ուղարկել: Ըստ կազմակերպության ղեկավար Լևոն Պարտակչյանի՝ Արթուր Ավագյանին ԱԱԾ աշխատակիցները սպառնացել են չներկայանալու դեպքում «հաշվեհարդար տեսնել» նրա հետ: «Հրավիրվածներին» ԱԱԾ ծառայության աշխատակիցներն իրենց գործողությունները բացատրում են այն բանով, որ պայքարում են «հոգեորսության» դեմ»: Այս տվյալները մեզ հաղորդել են ԱԱԾ «հրավիրված» այդ կազմակերպության անդամները, ինչպես նաև այս դեպքը նկարագրված է ԱՄՆ պետդեսպարտամենտի «Կրոնական ազատությունների մասին միջազգային զեկույց 2009-Հայաստան» զեկույցում²⁹: Կազմակերպության ղեկավար Լևոն Պարտակչյանի բաց նամակում³⁰ ասվում է, որ «Նուշիկը, նույն սկզբունքով, ԱԱԾ երեք աշխատակիցների, **Արմենի, Արթուրի և Չախոյանի** կողմից ենթարկվել է հարցաքննության, հեզմանքի և ծաղրանքի առարկա է դարձել նրանց կողմից, քննադատվել է և անվանարկվել է նրա՝ կրոնական հայացքների (իր հավատքի ծառայությունը, նվիրվածությունը ու պատկանելիությունը իր՝ քրիստոնեական, հոգևոր-մշակութային ծառայություններին), դեմքի գույնի, չամուսնանալու փաստի, անձնական (որք լինելը), ընտանեկան և սոցիալական վիճակի և ստորացնելու միտումով առաջարկվել է մաքրել քաղաքի հրապարակում գտնվող Եկեղեցու բակը»: «Iragir.am»-ում այս դեպքերի մասին լրատվություն տպագրելուց հետո ԱԱԾ աշխատակիցները նրանց այլևս չեն անհանգստացրել³¹:

«Ժամանակ երևան» օրաթերթը³² տեղեկացնում է, որ «*Լոռու մարզի Մրգահովիտ գյուղի դպրոցի ուսուցիչները կրոնական անհանդուրժողականության արշավ են սկսել: Դպրոցի տնօրենը սպառնացել է քրեական պատասխանատվության ենթարկել «Ավե-*

²⁹ Հայաստանում ԱՄՆ դեսպանատան պաշտոնական կայք (http://armenia.usembassy.gov/irf2009_arm.html):

³⁰ Iragir.am, 05/06/2009.

³¹ Ըստ «Քրիստոնեական մշակույթի միջազգային ծառայություններ» հասարակական բարեգործական կազմակերպության ղեկավար Լևոն Պարտակչյանի՝ մեզ տրամադրած տվյալների:

³² http://zhamanak.com/news/8698, 18:13 Yerevan | 14:13 GMT | Thursday 15 October, 2009.

տարանի հավատքի քրիստոնյաների եկեղեցու» անդամներից մեկի երեխաներին այն բանի համար, որ աղանդավորական են: Ուսուցիչները երեխաների շրջանում հարցումներ են անցկացնում՝ բացահայտելու համար աղանդավորականներին: «Հայ եկեղեցու պատմություն» առարկայի ուսուցիչը կոչ է արել մյուս երեխաներին չչփվել աղանդավորականների հետ: Այժմ երեխաները մեկուսացված են ընկերներից: Նման դեպքերը բնորոշ են ոչ միայն Լոռու մարզին, այլև տարածված են ողջ Հայաստանում»:

2009-ի գարնանը մեծ աղմուկ էր բարձրացել Ավետարանական եկեղեցու հովվի կողմից հրավիրված «Օկլահոմայի երգող տղամարդիկ» երգչախմբի բարեգործական համերգների շուրջ, որի պատճառով երգչախմբի համերգները դադարեցվել են: Ներկայացնում ենք մամուլի արձագանքները այդ դեպքերի կապակցությամբ. «Օրեր առաջ պարզվեց, որ Հայ ավետարանական եկեղեցին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի աչքի առաջ, մեր անդուռ ու անլուսամտ պետության տարածք է «ներկրել» «Օկլահոմայի երգող տղամարդիկ» երգչախմբի անվան տակ երգող աղանդավորներ: Միացյալ Նահանգներից Հայաստան ժամանած երգող հոգևորները իբր եկել են համերգների, սակայն իրականում ամերիկյան աղանդավորական երգչախումբը Հայ ավետարանական համայնքի հետ ձեռք ձեռքի այստեղ զբաղվելու են քարոզչությամբ: Պատեհ առիթ կա՝ ապրիլի 24-ը: Եվ Հայ ավետարանական եկեղեցին, որը համերգների կազմակերպիչն ու հովանավորն է, որոշել է Օկլահոմայի երգչախմբի էլույթներով «հարգանք մատուցել» Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին...

143

Սակայն երգչախմբի կայքէջերից Մայր Աթոռի հայտնաբերած մի փաստաթուղթը բացահայտում է Հայ ավետարանական եկեղեցու սույն նախաձեռնության իրական նպատակը: Գլխավորապես այն, որ նախաձեռնության հեղինակն ու գաստրոլյոր բապտիստները, Ցեղասպանության զոհերի հիշատակը շահարկելով, առնվազն 1-2 շաբաթ Հայաստանում զբաղվելու են կոմկրետ միսիոներական գործունեությամբ:

Ապացույցը հիշյալ փաստաթղթի արձանագրություններն են, ըստ որոնց, Հայաստանը որակվում է որպես հակասեմականության տարրեր կրող երկիր, իսկ Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին իր ճնշող ազդեցությամբ «սպառնալիք է նոր Մեծ առաքելության եկեղեցիների աճի համար»...

Այս փաստը վերջապես ստիպել է Մայր Աթոռին ձայն հանել, որն էլ երեկ օրաթերթերից մեկում հրապարակեց իր հայտարարությունը, ուր մասնավորապես նշված է. «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածի-

նը խստորեն դատապարտում է սույն միջոցառմանը ներգրավված բոլոր կազմակերպիչներին, ի մասնավորի հրավիրող Հայ ավետարանական համայնքին, Ցեղասպանության զոհերի նվիրական հիշատակի շահարկմամբ Հայաստանի Հանրապետությունը և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին անվանարկելու փորձերը»³³: Հետագա տեքստում ներկայացվում են տեսակետներ Հայ ավետարանական եկեղեցու մասին. «Ի դեպ, անցած տարիներին տարբեր առիթներով, երբ հանդիպել եմ հայ եկեղեցու սպասավորների ու բարձրաստիճան հոգևորականների հետ, նրանցից մշտապես փորձել եմ ճշտել՝ Հայ ավետարանական եկեղեցին աղանդ է, թե՞ ոչ: Եվ իմ բոլոր զրուցակիցները նշել են, որ աղանդ է: Բայց միայն «անկյուններում», իսկ հրապարակավ՝ ո՛չ Մայր Աթոռը և ո՛չ էլ որևէ հոգևորական այդ մասին չեն հայտարարել... Եվ Ռընե Լևոնյանն անվրդով շարունակել է իր աղանդավորական գործունեությունը՝ ավետարանիչ հոգևորների ակտիվ քարոզչության շնորհիվ ավելացնելով իր հավատացյալների թիվը:... Անցած տարիներին կարևոր ու հիշարժան բոլոր իրադարձությունները նշելիս (տոն, թե տարելից) բոլորս ենք նկատել, որ արարողությունների ժամանակ երկրի ղեկավարների թիկունքում մշտապես ներկա է Ռընե Լևոնյանը: Գուցե այս հազամա՞նքն է հետ պահել Հայ առաքելական եկեղեցուն հրապարակավ զգուշացնելու իր մոլորյալ հոտին, որպեսզի չընկնեն ավետարանականի որոզայթը: Սակայն դա արդարացում լինել չի կարող, քանզի փաստ է, որ (չխորանալով դավանաբանական ակնհայտ տարբերությունների մեջ) ավետարանականը որևէ կերպ չի «ներծծվում» առաքելականի մեջ: Թեկուզ միայն այն պատճառով, որ քրիստոնեությունը, որպես պետական կրոն, հռչակվել է դեռևս 1700 տարի առաջ, իսկ ավետարանականն ունի ընդամենը 160 տարվա պատմություն»:

«Հայոց աշխարհ» օրաթերթը այսպես է մեկնաբանում դեպքը. «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի մամուլի դիվանի ապրիլի 18-ին տարածած տեղեկատվության, ԱՄՆ-ի «Օկլահոմայի երգող տղամարդիկ» անվամբ բապտիստական երգչախմբի կայքէջերից մեկում զետեղված տեղեկատվության համաձայն, Հայաստանը բնութագրվում է որպես հակասեմականության տարրեր կրող երկիր: Կարծում ենք, այս լկտի զրպարտությունն արդեն իսկ բավարար է բոլորտելու Ամերիկայից արդեն Հայաստան ժամանած «Singing Men of Oklahoma» երգչախմբի այսօրվա ելույթը Դիլիջանում, վաղվա

³³ www.azatamutyun.am, «Աղանդավորների գաստրոլները», 22/04/2009:

ելույթը՝ Վանաձորում, և ապրիլի 24-ի ելույթը Երևանի «Արամ Խաչատրյան» համերգասրահում: ...Իրականում չկա Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու ճնշող կամ ինչ-որ հակաօրինական ազդեցություն, ընդհակառակը՝ քայքայիչ աղանդների և նրանց գործունեության դեմ պայքարելու առումով կա նրա անհրաժեշտ ազդեցության բացակայություն: Բոլորովին այլ խնդիր է, որ հավատացյալների մեծ մասը նախապատվությունը տալիս է ոչ թե տարատեսակ աղանդներին և իբրև եկեղեցի ներկայացողներին, այլ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն»:³⁴

Եզրակացություն

Հայկական մամուլում կրոնական թեմաներով հոդվածները, նախորդ տարիների համեմատ, շատացել են: Մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ թեման գնալով քաղաքականանում է, որը կարելի է համեմատել ԱՊՀ մյուս երկրներում ընթացող նմանատիպ գործընթացների հետ: Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու ներկայացուցիչները գնալով ավելի ակտիվ դերակատարություն են ստանձնում քաղաքական կյանքում, որի մասին վկայում են 2008-ի նախագահական ընտրությունների քարոզարշավի, այնպես էլ ՀԱՍԵ կաթողիկոսի ուղերձները և հոգևորականների հրապարակային ելույթները: Կրոնական կազմակերպությունների նկատմամբ հնչող մեղադրանքներում հաճախ կարելի է հանդիպել քաղաքական բնույթի այնպիսի քննադատություններ, ինչպիսիք են «ազգային միասնության», «հոգևոր անվտանգության»³⁵ նկատմամբ եղած «սպառնալիքներ»: Հաճախ են նույնացվում ազգային և կրոնական պատկանելությունը: Նման տեսակետների կարելի է հանդիպել նաև պետական պաշտոնյաների ելույթներում, պետական փաստաթղթերում:

Ի տարբերություն նախորդ տարիների, մամուլի որոշ միջոցներ ավելի ակտիվ են հանդես գալիս կրոնական հանդուրժողականության դիրքերից: Մամուլի միջոցները նկարագրում են կրոնական անհանդուրժողականության և խտրականության դեպքերը, սակայն պատկան մարմինները նման դեպքերին չեն արձագանքում: Ի տարբերություն նախորդ տարիների, կրոնական խնդիրներ լուսաբանող նյութերում կարելի է հանդիպել տարբեր տեսակետների, որը չի կարելի ասել հեռուստատեսության մասին:

³⁴ «Հայոց աշխարհ», «Ինչ են իրականում ցանկանում երգող տղամարդիկ», 21/04/2009:

³⁵ ««Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախաբանում գրված է, որ այդ փոփոխությունների նպատակներից է «հոգևոր անվտանգության» ապահովումը:

ԿՐՈՆԻ ԵՎ ՀԱՎԱՏՔԻ ԱՉԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՂՐԲԵՋԱՆՈՒՄ

146

Աղրբեջանի տարածքը 33,774 կմ² է, իսկ բնակչությունը՝ 8.2 միլիոն: Աղրբեջանը կորցրեց Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ վերահսկողությունը 1990-ական թթ. Հայաստանի հետ մղած պատերազմի ժամանակ:

«Առանձին կրոնական խմբերի անդամակցության վերաբերյալ հավաստի վիճակագրական տվյալներ չկան: Պետական մարմինները հավաստիացնում են, որ բնակչության մոտ 96%-ը մահմեդականություն է դավանում: Չնայած դրան՝ նշված մեծամասնության շրջանում կրոնական պահպանողականությունը համեմատաբար քիչ է տարածված: Ըստ «Կրոնական կառույցների հետ աշխատող պետական հանձնաժողովի» (SCWRS)՝ մուսուլմանական բնակչության մոտավորապես 65%-ը շիա մահմեդականներ են, իսկ 35%-ը՝ սուննի մահմեդականներ:

Բնակչության մնացած մասը մեծ մասամբ ռուսական ուղղափառ եկեղեցու հետևորդներ է, տարբեր քրիստոնեական խմբերի անդամներ, հրեաներ և աթեիստներ: Շիա մահմեդականները, սուննի մահմեդականները, ռուս ուղղափառները, հրեաները երկրի «ավանդական» կրոնական ուղղություններից են: Ավելի քան 100 տարի երկրում կան լյութերական, հռոմեական կաթոլիկ, մկրտական, մոլոկանական (ռուսական հին ուղղափառության հետևորդներ), 7-րդ օրվա ադվենտիստական և բահայական փոքր խմբավորումներ:

1991 թ. անկախության հռչակումից ի վեր երկրում գործունեություն ծավալեցին նաև կառավարության կողմից «ոչ ավանդական» համարվող մի շարք այլ կրոնական խմբավորումներ: Դրանցից էին վահաբիական և սալաֆիստական մահմեդականները, պենտեքոստալ և այլ ավետարանական քրիստոնյաները, Եհովայի վկաները և կրիշնայականները: Բաքվում կան նաև վտարանդի քրիստոնեական բազմաթիվ խմբավորումներ¹:

Աղրբեջանական պետությունը ապահովում է կրոնի ազատությունը երկրում, բայց օրենքը հավասարաչափ չի գործում երկրի

¹ ԱՄՆ պետդեպարտամենտ., 2009թ. Կրոնի վերաբերյալ միջազգային զեկույց. Աղրբեջան». Ժողովրդավարության, մարդու իրավունքների և աշխատանքի բյուրո (26 հոկտեմբերի 2009թ.), <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2009/127299.htm>; internet.

տարբեր մասերում², քանի որ պետությունը ի վիճակի չէ գործնականում օրենքով պաշտպանվածություն ապահովել³: Մի շարք պաշտոնական որոշումներ կառավարությանը հնարավորություն են տալիս վերահսկել կրոնական գործունեությունը, ներառյալ՝ գրանցման բարդ պահանջները, կրոնական նյութերի ներմուծման գրաքննությունը և նորադարձության դեմ ուղղված օրենքները: Այս դրույթները խստորեն սահմանափակում են կրոնական կազմակերպությունների՝ իրենց կառույցներն անրապնդելու և նույնիսկ պատշաճ գործունեություն իրականացնելու հնարավորությունները, և որոշ խմբերի կողմից օրենքի պահանջները կատարելու անկարողությունը իրենց խոցելի է դարձնում քրեական հետապնդումների նկատմամբ:

Ասոցիացիաների ազատությունը

Սահմանադրության համաձայն՝ յուրաքանչյուր անհատ ունի խղճի ազատության և իր վերաբերմունքը կրոնի հանդեպ անկաշկանդորեն դրսևորելու իրավունք, կարող է արտահայտել կամ քարոզել իր կրոնական համոզմունքները և իրականացնել կրոնական արարողություններ:

2001 թ. Ադրբեջանի նախագահն ստեղծեց կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատող պետական հանձնաժողովը⁴, որը վնասակար ազդեցություն ունեցավ Ադրբեջանի՝ կրոնի վերաբերյալ 1992 թ. ընդունված հարաբերականորեն ազատական օրենքի վրա:

Հանձնաժողովը կրոնական կազմակերպություններից պահանջում է վերագրանցվել կառավարությունում: Նույնիսկ անհատի կողմից ձևավորված հավաքատեղիները ենթակա են գրանցման⁵: Սկսած 2001 թ.՝ շատ կազմակերպությունների համար ավելի ու ավելի դժվարացավ գրանցում ձեռք բերելը: Այդ ժամանակից ի վեր

147

² ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների խորհուրդ: Ընդհանուր պարբերական դիտարկման աշխատանքային խումբ, փաստաթուղթ համար A/HRC/WG.6/4/AZE/2, էջ 8, պարագրաֆ 28, http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/Documents/Session4/AZ/A_HRC_WG6_4_AZE_2_E.PDF

³ ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների խորհուրդ: Ընդհանուր պարբերական դիտարկման աշխատանքային խումբ, փաստաթուղթ համար A/HRC/WG.6/4/AZE/3, էջ 5, պարագրաֆ 22, http://lib.ohchr.org/HRBodies/UPR/Documents/Session4/AZ/A_HRC_WG6_4_AZE_3_E.PDF

⁴ Հանձնաժողովը ձևավորվել է նախագահի թիվ 512 հրամանագրի հիման վրա 2001թ. հունիսի 20-ին, http://www.dqdk.gov.az/eng/esasname_e.html (վերջին այցելությունը՝ 2008թ. օգոստոսի 1):

⁵ Թեև «Կրոնի մասին» 1992թ. օրենքը (լրացված 1996 և 1997թթ.) պարտադիր գրանցում չի նախատեսում, պետական պաշտոնյաները բոլոր մակարդակներում հաճախ գործում են այնպես, իբր այդպես է նախատեսված: Ոստիկանությունն ու տեղական իշխանությունները բազմաթիվ հետապնդումներ են ձեռնարկել այն կրոնական համայնքների նկատմամբ, որոնք նախընտրել են չգրանցվել կամ ներժում են ստացել:

Տե՛ս նաև Ֆելիքս Քորլի, Ադրբեջան. Կրոնական ազատության հետազոտություն, 2003թ. հունիս: Ֆորում 18-ի լրատվական ծառայություն, 25 հունիսի 2003թ.: http://www.forum18.org/Archive.php?article_id=92.

«գրանցված կրոնական հանձնաժողովների թիվը 400-ից նվազել է մինչև 168-ի»⁶: Շատ դժվար է գրանցում ստանալը, և վերջինիս 7-քայլանոց «կանայական և սահմանափակող» գործընթացը ենթարկվում է հաճախակի և երկարատև ձգձգումների: Գրանցում չունեցող կազմակերպությունները հաճախ անօրինական են համարվում և, հետևաբար, «դառնում են տեղական իշխանությունների համար հարձակումների և դրանք փակելու թիրախ»: Հանձնաժողովը շարունակում է հետաձգել կամ մերժել մի շարք քրիստոնեական խմբերի գրանցումը:

Ադրբեջանում գրանցում են ստացել 336 իսլամական և 28 ոչ իսլամական կրոնական կազմակերպություններ: Վերջիններից 20-ը քրիստոնեական, 7-ը հրեական և 1-ը կրիշնայական կազմակերպություններ են: Այժմ Բաքվում գործում են հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցի, 3 սինագոգ և 3 ռուսական ուղղափառ եկեղեցի: Գյանջա, աչմազ քաղաքներից յուրաքանչյուրում կա ռուսական ուղղափառ եկեղեցի, իսկ Օդուզ, Քուբա քաղաքներում գործում են սինագոգներ:

Ընդհանուր առմամբ, կառավարությունը գրանցման գործընթացը օգտագործում է որպես գործիք՝ ուղղված անցանկալի համարվող կրոնական խմբերի դեմ: Գրանցում չունեցող այն կազմակերպությունները, որոնք նախընտրում են գործառնել պետական գրանցման բացակայության պայմաններում, կանգնած են անօրինական հայտարարվելու և փակվելու կամ տեղական իշխանությունների կողմից հասցեական հետապնդման ենթարկվելու վտանգի առջև:

Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատող պետական հանձնաժողովը, որն իր ստեղծման օրից հետևում է գրանցման գործընթացին, անցանկալի համարվող դիմումների հետ վարվելու բազմաթիվ մեթոդներ է մշակել: Այն ստիպում է կրոնական կազմակերպություններին հետ վերցնել ներկայացված դիմումները, անտեսում է դրանք, շարունակ վերադարձնում է «ուղղումների» կամ «սխալների» պատճառով կամ մերժում է դրանք:

Իսկապես, քանի որ գրանցման դիմումները տեղական իշխանությունների կողմից հաստատվելու կարիք ունեն նախքան դրանց հասնելը հանձնաժողովին, ժողովրդականություն չվայելող կրոնական կազմակերպությունների չգրանցման հավանականությունը մեծ է:

Ալիաբադում գործող պետական նոտարական գրասենյակը առանց օրինական հիմքերի տարիներ շարունակ մերժում է Մկրտակյան կրոնական համայնքի տասը հիմնադիրների ստորագրություն-

⁶ Կրոնական ազատության միջազգային հանձնաժողով. «Ադրբեջան. Կրոնական ազատության պայմանները վատթարանում են» (23 օգոստոսի 2004թ., այսուհետ՝ «Կրոնական ազատության պայմանները»), http://www.uscirf.gov/index.php?option=com_content&task=view&id=372&Itemid=51&date=2008-06-01 :

ները: Գրանցման կարգավորման պետական հանձնաժողովը նաև հավաստագիր է պահանջում տասը հիմնադիրներից յուրաքանչյուրի գործատուից՝ առանց մեկնաբանելու՝ ինչո՞ւ է դա անհրաժեշտ, ի՞նչ պետք է այն պարունակի և ի՞նչ է լինելու այն դեպքում, երբ հիմնադիրները չեն աշխատում: Հիմնադիրները նաև հավաստագիր պետք է ներկայացնեն ղեկավար մարմիններից՝ նշելով նման կազմակերպության անհրաժեշտության «կարիքը», որը տեխնիկապես անհնարին է դարձնում համայնքի անկախության ապահովումը:

Սուտ 2000 ենթադրաբար գործող կրոնական կազմակերպություններից, որոնցից 406-ը գրանցվել են արդարադատության նախարարության կողմից մինչև պետական հանձնաժողովի ստեղծումը, պետական հանձնաժողովն իր կայքէջում որպես գրանցվածների հաշվառում է միայն 386-ին:

Տեղական կամ ազգային մակարդակներով գրանցման մերժում ստացած կրոնական կազմակերպություններից են անկախ մզկիթները, մկրտականները Նեֆթեչալայում և Ալիաբադում, աղվենտիստական համայնքը՝ Նախիջևանում, մեծ հունական բողոքական եկեղեցին՝ Իսմայիլիում, անկախ յուրթերական կրոնական համայնքը՝ Բաքվում, ինչպես նաև տարբեր բողոքական եկեղեցիներ Սումգայիթում:

Իշխանությունները հավանություն չեն տալիս հատկապես բողոքական եկեղեցիներին, որոնք ներգրավում են հիմնականում ազերիներին:

Հանձնաժողովի նախկին ղեկավարը՝ Ռաֆիկ Ալիևը, 2002 թ. դատարանի որոշման հիման վրա փակել տվեց բողոքական եկեղեցին՝ հավաստիացնելով, որ քահանան՝ Սարի Միրզոևը, վիրավորել է իսլամը:

Միրզոևին արգելվեց զբաղվել քարոզչությամբ, և նա ենթարկվեց լրատվական ուժգին քննադատության:

Գրանցման հարցում մերժված կրոնական կազմակերպությունները հնարավորություն ունեն բողոքարկել մերժումը դատական ատյաններում: Շատերը նախընտրում են այդ քայլին չզնալ՝ մտավախություն ունենալով, որ դատական համակարգում տիրող կաշառակերությունը և դատական համակարգի սերտ լինելը կառավարության հետ կխոչընդոտեն արդար վճիռ կայացնելուն: Երբ Բաքվի մկրտական եկեղեցին բողոքարկեց դատական վճիռը, նրան չհաջողվեց վերանայել դատարանի վճիռը: Գրանցման հարցում մերժված կազմակերպությունները նաև մտավախություն ունեն, որ եթե իրենք բողոքի ալիք բարձրացնեն, միայն կենթարկվեն հետագա «պատժամիջոցների», օրինակ՝ ոստիկանության այցելությունների:

Կրոնական համայնքներին գրանցման հարցում մերժելու հետ մեկտեղ կառավարությունը նաև չի ցանկանում կրոնական ուղղվածության խմբավորումների բազմացումը: Կրոնական ազատությունների միջազգային ասոցիացիայի տեղական մասնաճյուղի գրանցման դիմումը 2002 թ. ի վեր որևէ արձագանք չի ստացել արդարադատության նախարարության կողմից: Մուսուլմանական իրավունքներ քարոզող Դեվան կրոնական կազմակերպությունը Իբրահիմօղլի Ալլահվերդիևի գլխավորությամբ չկարողացավ գրանցում ձեռք բերել՝ չնայած դատարանի վարույթն ընթանում էր հօգուտ իրեն⁷:

2009թ. ի վեր բոլոր կրոնական կազմակերպությունները պետք է վերագրանցվեն: 2009 թ. մարտի 18-ին Սահմանադրության 18-րդ և 48-րդ հոդվածների լրացումները հաստատվեցին հանրաքվեով, որի վրա էլ հիմնվելով՝ հանձնաժողովը մինչև 2010 թ. հունվարի 1-ը վերագրանցման պահանջ առաջ քաշեց: Ժամկետների խախտումը հանգեցնում է տուգանքների: Չնայած այս զարգացումներին՝ տուգանքների և այլ պատժամիջոցների սպառնալիքներին՝ չգրանցված բազմաթիվ կրոնական խմբավորումներ շարունակում են գործել, ներառյալ՝ մուսուլմանական տարբեր համայնքներ, Եհովայի վկաները և մի քանի ավետարանական- քրիստոնեական կազմակերպություններ:

Պաշտամունքի և հավաքի ազատություն

Ադրբեջանական Հանրապետության Սահմանադրության 49-րդ կետը, ընդունված 1995 թ. նոյեմբերի 12-ին, ամրագրում է, որ յուրաքանչյուր ոք ազատ է կազմակերպելու հավաքներ: Համաձայն այս հոդվածի՝ սովորաբար ոչ մի թույլտվություն անհրաժեշտ չէ խաղաղ հավաքներ, ցույցեր և այլ միջոցառումներ վարելու համար: Խաղաղ հավաքների ազատության իրագործման միակ պայմանը համապատասխան գործադիր մարմիններին նախապես տեղյակ պահելն է⁸:

Ըստ կրոնական կառույցների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովի՝ Ադրբեջանում կան 1750 մզկիթներ, որոնցից մոտավորապես 500-ն են պաշտոնապես գրանցված:

⁷ Ֆորում 18-ի ներկայացրած՝ Ադրբեջանի ընդհանուր պարբերական դիտարկումը, http://www.upr-info.org/IMG/pdf/F18_AZE_UPR_S4_2009_Forum18_upr.pdf

⁸ «Քաղաքացիների աշխատանքային իրավունքների պաշտպանության լիգա», «Ադրբեջանի Հանրապետություն, ՄԱԿ-ի կողմից ընդհանուր պարբերական դիտարկում», էջ 1-2.: http://www.upr-info.org/IMG/pdf/CLRPL_AZE_UPR_S4_2009_Citizens_LaborRightsProtectionLeague_upr.pdf

Անկախ այս հավաստիացումներից՝ հաճախակի են հետապնդումները թե՛ գրանցված և՛ թե՛ գրանցում չունեցող կրոնական կազմակերպությունների նկատմամբ՝ անկախ անվանումներից և համոզմունքներից⁹:

2009թ. հունվարի 29-ին Բաքվում ոստիկանությունը ներխուժեց Եհովայի վկաների մի հավաքատեղի, իսկ 2009 թ. ապրիլի 9-ին Գյանջա քաղաքի ոստիկանները ներխուժեցին տեղի Եհովայի վկաներից մեկի՝ Եգյանա Գահրամանովայի տուն: Ներխուժումը տեղի ունեցավ այն օրը, երբ Եհովայի վկաները նշում էին Քրիստոսի մահվան օրը՝ տարվա իրենց ամենակարևոր կրոնական իրադարձությունը:

Մզկիթներն ու կրոնական տարատեսակ շինությունները փակվել են շինծու մեղադրանքների պատճառով, օրինակ՝ վկայակոչելով անվտանգության նորմերի խախտումը, շինարարության «անօրինական» լինելը կամ կոմերցիոն նպատակների համար «նախատեսված» հողատարածքի ձեռքբերումը¹⁰:

2009թ. հունիսի 19-ին մամուլում հայտնված այն տեղեկությունները, թե նորակառույց մզկիթը նախատեսվում է քանդել, բողոքի ալիք բարձրացրեց Ադրբեջանի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Դելիմենդլի քաղաքում: Հազրաթ Ալի մզկիթի շինարարությունը ավարտվել էր մի տարի առաջ: Գորանբոյ համայնքի պաշտոնյաներից Սոհհամադ Աշուրովը հայտարարեց, որ մզկիթը քանդվում է մոտակայքում բնական գազի խողովակի առկայության պատճառով:

2009 թ. հունիսի 19-ին Բաքվի Սուրախանի շրջանի Յենի Գունեշլի թաղամասում գտնվող Ղազրաթ Ֆաթիմա մզկիթը փակվեց շրջանի պաշտոնյաների կողմից: Ոստիկանությունը արգելեց մահմեդականներին աղոթել, անջատեց էլեկտրականությունը և սպառնաց քանդել դեռևս անավարտ կառույցը: Ենթադրվում է, որ մզկիթի փակման որոշումը կայացրել է Սուրախանի համայնքի ղեկավարությունը: Շարունակում են ուժի մեջ մնալ 2008 թ. օգոստոսին համատարած ընդունված մզկիթից դուրս աղոթքը «ժամանակավորապես» արգելող որոշումները՝ ուղեկցված վրացական որոշ ուղղափառ և մկրտական եկեղեցիների վերաբացման արգելքներով:

⁹ Տե՛ս Եհովայի վկաներին նվիրված հատվածը:

¹⁰ ԱՄՆ պետդեպարտամենտ. 2009թ. Կրոնի վերաբերյալ միջազգային զեկույց, Ադրբեջան, Ժողովրդավարության, մարդու իրավունքների և աշխատանքի բյուրո (26 հոկտեմբերի 2009թ.), <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2009/127299.htm> :

Արտահայտման ազատություն

Կրոնական գրականության գրաքննությունը, որը գոյություն ուներ խորհրդային ժամանակաշրջանում, շարունակվեց 1992 թ. «Կրոնի մասին» օրենքում և նրա հետագա լրացումներում: Օրենքը պահանջում է թույլտվություն ստանալ պետական հանձնաժողովից նախքան որևէ կրոնական համայնք կամ անհատ կկարողանա տպել, ներմուծել կամ տարածել որևէ կրոնական գրականություն: Սա խոսքի ազատության ոլորտում Ադրբեջանի ստանձնած պարտավորությունների ոտնահարման հստակ օրինակ է: Պետական հանձնաժողովի պարտավորությունների մասին 2001 թ. հուլիսին ընդունված օրենքի 9.2-րդ հոդվածը հստակորեն բացահայտում է հանձնաժողովի վրա դրված գրաքննության առաջադրանքները. «Վերահսկել կրոնական գրականության, հոդվածների և այլ կրոնական տեղեկատվական նյութերի արտադրությունը, ներմուծումը և տարածումը և տալ համաձայնություն կրոնական ինստիտուտների և համապատասխան պետական մարմինների դիմումների հիման վրա՝ ըստ հաստատված ընթացակարգի»:

152

Միայն գրանցված կրոնական կենտրոնները կարող են հիմնել տպագրատներ, և այն ամբողջ գրականությունը, որ նրանք կտպագրեն, պետք է նախապես ենթարկվի գրաքննության: Պետական հանձնաժողովը նաև պնդում է, որ յուրաքանչյուր նյութի տպաքանակը ևս պետք է հաստատվի իր կողմից: Հանձնաժողովի հատուկ մասնագետների բաժինը վերահսկում է այս գրաքննությունը: Այդ բաժնի մի պաշտոնյա Ֆորում 18-ին հայտնեց, որ իրենց արգելած կրոնական գրականությունը չի տպագրվել:

Ոստիկանությունը նաև առգրավում է կրոնական գրականությունը ստուգայցերի ժամանակ: Ալիաբադի հյուսիսային մասի գյուղերից մեկի մկրտական քահանա Համիդ Շաբանովը ուներ քրիստոնեական Աստվածաշունչեր և վրացերեն ու ադրբեջաներեն գրականություն, որոնք առգրավվեցին 2008 թ. հունիսին կատարված ոստիկանական ստուգայցի ժամանակ: Այդ դեպքից 3 ամիս առաջ ոստիկանությունը կրոնական գրականություն էր առգրավել նաև մոտակայքում գտնվող Ջաքաթա բնակավայրում բնակվող Եհովայի վկա Մաթանաթ Գուրբանովայից: Երկու դեպքում էլ ոստիկանությունը հայտարարել է, որ գրականությունն «անօրինական» է: Տարբեր դավանանքների (ներառյալ՝ մուսուլմաններ, բողոքականներ և այլն) պատկանող ադրբեջանցի բազմաթիվ հավատացյալներ մաքսակետերում ականատես են եղել գրականության առգրավման: Շատ երկրներ, օրինակ՝ Ավստրալիան և Ամերիկան, իրենց ճանապարհորդական ուղեցույցներում Ադրբեջան այցելողներին զգու-

շացնում են, որ «մաքսային մարմինները կարող են խիստ կանոններ սահմանել» կրոնական գրականություն տանելու համար¹¹:

Պաշտոնապես հավատափոխությունը օրենքով չի արգելվում, բայց նրա հանդուրժելիության աստիճանը կախված է շրջանային ղեկավարությունից: Ընդհանուր առմամբ, ամբողջ երկրով մեկ տարածված նախապաշարմունք կա քարոզչությամբ զբաղվող կրոնական համայնքների, մասնավորապես ավետարանական քրիստոնյաների և այլ միսիոներական համայնքների հանդեպ: Մուսուլման հավատափոխ քաղաքացիները սովորաբար թշնամանքի թիրախ են դառնում: Օտարերկրացիներին մեծ մասամբ արգելվում է քարոզչություն անել¹², և նրանք ենթարկվում են տուգանքի կամ արտաքսվում են¹³:

2003 թ. ի վեր կառավարությունը ուժեղացրել է գրաքննությունը և վերահսկողություն է սահմանել բոլոր կրոնական համայնքների կրոնական գրականության վրա: Բոլոր հրապարակումները պետք է նախապես քննվեն հանձնաժողովի կողմից: Որոշ համայնքներ, ինչպես, օրինակ՝ ադրբեջանցի մկրտականները, տարիներ շարունակ պայքարել են մինչև թույլտվություն են ձեռք բերել ներմուծել գրականություն իրենց մայրենի լեզվով, նույնիսկ Նոր Կտակարանի նման տարածված գրքերը: Նույնիսկ թույլատրելուց հետո իշխանություններն իրենց էին վերապահում այդ գրականության տարածման եղանակների վերահսկողությունը¹⁴:

153

Քարոզչական գործունեություն

Թեև գոյություն չունի որևէ օրենք, որ արգելում է օտարերկրացիներին ղեկավարել կրոնական կազմակերպություններ, կրոնի մասին օրենքը կրոնական համայնքները նկարագրում է որպես «չափահաս քաղաքացիների ինքնակամ կազմակերպություններ», և պետական հանձնաժողովը պնդում է, որ օտարերկրացիները չեն

¹¹ Տե՛ս Ֆորում 18-ի ներկայացրած՝ Ադրբեջանի ընդհանուր պարբերական դիտարկումը, պարագրաֆներ 26-28,

http://www.upr-info.org/IMG/pdf/F18_AZE_UPR_S4_2009_Forum18_upr.pdf

¹² «Օտարերկրացիների և քաղաքացիություն չունեցողների մասին իրավական կարգավիճակի մասին» Ադրբեջանի Հանրապետության օրենք, գլուխ 1, հոդված 18, <http://www.azerb.com/az-law-foreigners.html> (վերջին այցելությունը՝ 31 հուլիսի 2008թ.):

¹³ Կրոնական ազատությունների Բեքթի հիմնադրամ, ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների խորհուրդ: Ընդհանուր պարբերական դիտարկում. Ադրբեջան, էջ 5, 8 սեպտեմբերի 2009թ.

http://www.upr-info.org/IMG/pdf/BF_AZE_UPR_S4_2009_BecketFundforReligiousLiberty_upr.pdf

¹⁴ Օրենքի և արդարության եվրոպական կենտրոն, Ընդհանուր պարբերական դիտարկում. Ադրբեջան 2009, էջ 2,

http://www.upr-info.org/IMG/pdf/ECLJ_AZE_UPR_S4_2009_EuropeanCentreforLawandJustice_upr.pdf

կարող ղեկավարել դրանք: Հակառակ մարդու իրավունքների ոլորտում Ադրբեջանի ստանձնած միջազգային պարտավորություններին՝ «Կրոնի մասին» պետական օրենքի 1-ին հոդվածը, ինչպես նաև 1996 թ. ընդունված «Օտարերկրացիների և քաղաքացիություն չունեցողների մասին» օրենքի 18-րդ հոդվածը արգելում են վերջիններիս ծավալել «կրոնական քարոզչություն»: Վարչական տուգանքների 300-րդ հոդվածը պատժում է օրինախախտներին՝ սահմանելով տուգանք նվազագույն աշխատավարձի 25-ապատիկի չափով կամ արտաքսում: 2008 թվականի օգոստոսին Ռուսաստանի քաղաքացի, ազգությամբ ադրբեջանցի Իմամզադե Մամեդյարովը դարձավ 9-րդ օտարերկրյա Եհովայի վկան, որն արտաքսվեց այս հոդվածի համաձայն 2009թ. դեկտեմբերից ի վեր¹⁵:

¹⁵ Տե՛ս Ֆորում 18-ի ներկայացրած՝ Ադրբեջանի ընդհանուր պարբերական դիտարկումը, պարագրաֆ 29, http://www.upr-info.org/IMG/pdf/F18_AZE_UPR_S4_2009_Forum18_upr.pdf

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

11 դեկտեմբերի, 1863

Կոստանդնուպոլսի մեջ հրատարակված **Մեղուի** մի քանի համարներում, որ գոնե 220-221 և 222 (176-րդ համարը, որպես նաև 222-ի շարունակությունը դեռ չտեսանք) Ա. Պ. Ա. ստորագրությամբ մի պատվական աշխատություն տեսանք, որ անախտագիր ոգով, ազատ ու լուսավոր հայացքով հանդես է հանել մեզ անծանոթ հեղինակը՝ ամերիկյան միսիոնարների չարաչար ընթացքը Տաճկաստանի մեջ, մեր խեղճ ազգին տված հարվածները և Քրիստոսի Ավետարանը իրենց ձեռքում խաբեբայության գործիք շինելը: Ի՞նչ անոթալի բաներ, որ հրապարակ է հանած այդ ոգելից աշխատության մեջ, դոքա տակավին հարյուրից մեկը չեն, ինչ որ հայտնի է լուսավոր մարդոց առհասարակ որսորդ միսիոնարների վերաբերությամբ, նոցա ասածների հարյուրերորդ մասը տակավին չէ ընկել գրչի տակ, բայց **Յաննիպալ փոռթա՛ս**. հեռի չէ այն օրը, երբ հայ ազգության ոգին հաշիվ կպահանջե նոցանից լուսավոր աշխարհի առաջն: Մենք հանդիսաբար հայտնում ենք արգո հեղինակին մեր առ ի սրտե շնորհակալությունը:

155

Բայց ցավում ենք, որ արգո հեղինակը թյուր ըմբռնողություն ունի բողոքական եկեղեցու բռնակալ դրությանց մասին: Յեղինակը կարծում է, թե այդ բոլոր պախարակելի գործերը և հալածասեր ուղղությունը Տաճկաստանի մեջ գտնված միսիոնարների, սոցա անհատական հատկություններից է բխում և թե բուն միսիան, այսինքն կառավարող ընկերությունը, ազատ է այդ դատապարտելի գործերից:

Մեղուի 223 համարում արգո հեղինակը հարցանելով, թե միսիոնարների վարմունքը ինկվիզիցիոնից ի՞նչ տարբերություն ունի, այսպես է պատասխանում. «Այո՛, կա մեկ մեծ տարբերություն մը աս երկու կարգի անձանց մեջ. **Լոյուլայի** գործավորները (ճիզվիթները) բուն զիրենք ղրկող ընկերության հարազատ կամքը կկատարեն... Իսկ անոնք (միսիոնարները) անտարակույս ենք (), որ իրենց ընկերութենեն ո՛չ երբեք այսպիսի հրահանգություն մը առած են (°), վասն որո ասոնք անոնցմե ավելի դատապարտելի վիճակի մը մեջ են... Մանավանդ որ, Ամերիկայի պես բարեհոջակ և ազատ երկրի մը մեջ ծնած և երկար ատեն ուսումնական (°) և քրիստոնեական (մեղա՛սստուծո) հրահանգություններ առած ըլլալովին, ո՛չ երբեք ներելի

կրնա համարվիլ այսօրի եպերելի վարմունք մը, որ խղճի, ազատության և բանականության գլխովին դեմ է»:

Մենք ո՛չ միայն համաձայն չենք արգո հեղինակի կարծիքին, այլ մանավանդ դորան ներհակ կարծիքի տեր ենք:

Արգո հեղինակը **Մեղուի 221** համարում հանդես գալով միսիոնարների շեյլոքյան կարգի իշխանավորների վերաբերյալ մի գործը՝ առանձին ծանոթությամբ, նույն համարի նույն երեսում արդեն ըսած էր. «Մի՛ քամահրեք ամերիկյան միսիոնարները, քանզի **կղեր ըլլալովնին, պարտավոր են աշխարհիս կղերական ընդհանուր հոսանաց առջև իյնալ**. այն է՝ քարոզել այլոց և ոչ իրենց անձին. աստվածային պարզ և մաքուր կրոնքը (խռով կենա գլխներին) իրենց եռապետական և միսթիզական վարմունքովը ժողովրդյան զգվելի երևցունել, մեկ խոսքով, վատության և անտարբերության օրինակ մը ցույց տալ աշխարհին և վերջապես իրենց անկարգ վարմունքեն խրատվողներուն դեմ **մարդկային ուժին փորձը փորձել** ու զանոնք իբրև անկրոն դատապարտել... Թեև ոչ այլոց պես ամպիոններեն, այլ միսթիզականությամբ»:

Եթե արգո հեղինակը այսքան պարզ հայացք ունի այս բաների մասին, նշանակում է՝ հարկավոր է նորան միայն հիշեցնել, թե այդ միսիոնարների ուղարկող բուն միսիան նույնպես բաղկանալով **կղերից, ի՞նչ առիթ ունեին այդ կղերքը ուրանալ իրենց պարտքը որևիցե դիպվածում, որ է «աշխարհիս կղերական ընդհանուր հոսանաց առջև իյնալ»,** այլովք հանդերձ:

Մեզ կթվի, թե արգո հեղինակը «միսթիզական» խոսքը «ճիզվիթական»-ի տեղ է գործածում կամ միսթիզականությունը՝ ճիզվիթականության տեղ, որ ներելի չէ:

Կսխալի արգո հեղինակը, եթե միսիայի անդամոց կղերականությունը մոռանալով, զուտ ավետարանական, աստվածային և մարդկային սկզբանց տեր ճանաչե Ամերիկայից Տաճկաստան միսիոներ ուղարկող ընկերությունը:

Կկամենա՞ր պարոնը, որ ցույց տայինք նորան բողոքական եկեղեցու աուտոդաֆեքը, թեև առանց այս անունին, թեև ինկվիզիցիոնի, պապի և Գռովմի եկեղեցու անունը չէին կամենում լսել,- աղաչում ենք աշխատություն հանձն առնուլ և կարդալ Մակուլեյի Անգլիո պատմությունը: - Աղաչում ենք կարդալ Թովմաս Զենրիկոս Բոքլ անզուգական հեղինակի աշխատությունը՝ «Քաղաքակրթության պատմությունը Անգլիո մեջ», մանավանդ այս անմահ աշխատության երկրորդ հատորը, որտեղ հիանալի բաներ կան բողոքական եկեղեցու վերաբերությամբ: Այս բաները մի երկու միսիոնարների գործերը չեն, այլ **բողոքական եկեղեցու գործը**: Այս եկեղեցին շինվելով Գռովմի եկեղեցու ավերակների վերա, այնքան ազատություն

բերեց իր ժողովրդին, որքան այն տերություն[ք]ը միջին դարերում, որ կազմվեցան նույն Հռովմի կայսերապետության ավերակներում: Ազատությունը մի լոկ խայծ է բողոքական քարոզիչների կարթի ծայրում. վա՛յ միամտին, որ խաբվելով կբռնվի,- այնուհետև անպայման ստրկությունը նորա հավիտենական բաժինն է: Բողոքական եկեղեցին (թողնելով առաջին խռովությունքը և արյունահեղ պատերազմները, ուր բողոքականք չէին միայն մեղավոր, այլև պապականք), ի՞նչ խռովություններ, ի՞նչ քաղաքական երկպառակությունք, ի՞նչ երկդիմի ընթացք և խարդախությունք ցույց չի տվեց Անգլիո մեջ շարունակ – Կարլոս առաջինի գլխատվելուց մինչև Վիլիելմ Օրանժյանի թագավորելը,- և տակավին սորա ոգով, հրաժարվելով երդմնելուց (որովհետև այժմ հակամետ էր դարձյալ պաշտպանելու Հակոբ Բ. Ստյուարտի և նորա ժառանգի իրավունքը): Բայց այդ ամենը մի ըստ միոջե պատմել մեր գործը չէ, վերը նշված հոյակապ իմաստասեր պատմաբանքը արդեն դրել են այն մարդկության առջև:

Ո՛վ չգիտե կամ չէ լսել Ռոբերտ Օուենի և նրա Նուալեներքյան դպրոցի անունը. ո՛վ չգիտե այն ազնիվ մարդու սուրբ և նվիրական խորհուրդը – յուր հիմնած դպրոցով և գործարանով վերացնել սուկալի աղքատությունը... Բայց և ո՛վ չգիտե, թե ինչե՞ր չբերեց այն մարդու գլուխը բողոքական եկեղեցին: Ամերիկայի մեջ դարձյալ՝ ինչե՛ր չբաշեց քվեքըրների ձեռքի՛ց (թեև Մաքուլեյը սոցա անվանում է անվնաս աղանդավորք, երևի յուր մայրը քվեքըրուհի լինելու պատճառով): Ռոբերտ Օուենի գերեզմանի հողը տակավին թարմ է, այս իրողությունքը գրեթե մեր աչքի առաջև անցան: Երանի՛ թե միայն սոքա լինեին:

Ի՞նչ է կարծում պարոնը, ամերիկյան միսիան լինելով Նյու-Յորքի մեջ, պաշտո՞ւմ է նո՛ւյն ազատությունը, որ ոգի է տալիս Միացյալ Նահանգներին: Կարծո՞ւմ է, թե միսիոնարները՝ Ամերիկայի մեջ կամ Անգլիա կամ ուր և իցե, մի կրոնական թշվառ դպրոցում ստանալով մի որպիսի և իցե կրթություն՝ շերեփներո՞վ էին խմում ազատությունը: Քա՛վ լիցի:

Եգիպտոսի քուրմերից մինչև քվեքըր՝ կերպարանափոխությունք կան, բայց իրը նույնը կմնա, քանի որ դոքա ինքյանց ժողովրդեն անջատ մարմին մի կձևացնեն: Ազատության պահապանքը դոքա չեն. դոքա ավազակ են ուրիշի խղճի ազատության. դոքա հափշտակում են այդ ազատությունը և քանում են ազատ դատողության վերջին բարոյական զորությունը, որ առավել բացարձակաբար բռնանան յուրյանց որսի վերա: Այդպիսի ընթացքով դոքա միշտ դժբախտ մարդկության ուտիչ ու ցեցերը պիտի համարվին...

Այսօր բողոքական եկեղեցին ժիպակ է դարձել (սնդիկ), որ ամենափոքր հարվածից, մի չնչին զարկից հարյուրավոր մասերի

կցնդի: Մի՞թե արգո հեղինակը կարող է հավատալ միսիոնարների ասածին. որպես թե՛ այդ էր խղճի ազատության երևույթը: Եթե այդպե՛ս է, ինչի՞ ուրեմն զանազան բաժանմանք պատկանող բողոքականք հալածում են միմյանց, և ի՞նչպես «չուտելու և չի խմելու» ուխտելով: Այո՛, այսօր է՛լ չի պատահել, որ **եպիսկոպոսանք** Մարգարիտ Մեկլեչլեն և Մարգարիտ Ուելսոն **երիցական** կանանցը խեղդեն Սուվեյ ծովածոցում, տեղատվության ժամանակ սյուններ դնելով ավազի վրա բարձր ու ցածր տեղերում, որ մակընթացության առաջին զոհի կտտամահ լինելը երկրորդը տեսնելով, հրաժարվի **երիցական** աղանդից և ընդունե **եպիսկոպոսական** երկնային ուղղափառությունը, - թեև երկու կանայքն էլ ստոյիկյան քաջությամբ մեռան, պաշտելով յուրյանց խղճի ազատությունը: Այո՛, Ամերիկայի կամ Անգլիո մեջ այսօր կախաղան կամ խարույկ էլ չկա, բայց խարույկները և Բարցելոնի մեջ մարած են. ո՞րքան վերջինը կարելի էր վերագրել պապական եկեղեցու ազատասիրության, նույնքան և առաջինը բողոքականներին, որք մերժելով պապի իրավասությունը, երբեք չմերժեցին խարույկը և կախաղանը «հերձվածողների» ընդդեմ, մինչև որ քաղաքակրթությունը զորանալով, այդ երկուսը միասին կործանեց՝ առանց բողոքական կամ պապական եկեղեցիների, ո՛չ թե ցանկության, այլ զեթ թուլտվության. նզովք և մերժողությունք ծաղկում են ոչ միայն պապական եկեղեցու գոգում, այլ բողոքականում և այն՝ ոչ միայն կենդանիների, այլ և մեռելների ընդդեմ:

Պե՞տք են ապացույցք,- ուրիշ ամենը թողած, այս միայն ենք հարցանում: Ի՞նչ պատճառով Ուեստ-Մինստեր աբբայության մեջ չենք տեսանում լորդ Բայրընի գերեզմանը. նա ամեն իրավունքով պիտի այնտեղ թաղվեր, որպես լորդ և հոյակապ բանաստեղծ: Բայց նա այնտեղ թաղված չէ: Երբ բանաստեղծի մարմինը բալասանած Զոնաստանից Անգլիա բերին, բողոքական եկեղեցին և նորա փարիսեցի արքանյակները, տեսնելով այդ փաթաթված և բալասանված մարմինը, ծափ զարկին և կարծեցին թե մոլմիացու է, կարծեցին թե՛ Լոնդոնը Մեմփրին է, կարծեցին թե, պառլամենտների տեղ մի փարավոն է թագավորողը. ուստի և հական թոթափել դիադատության հին ատյանը նորոգեցին: Այնտեղ հիշվեցավ, որ հոյակապ բանաստեղծը ընդդեմ է եղած եկեղեցուն, որպես հանցավոր յուր ամուսնու ընդդեմ. այնինչ հանցանքը մինչև այսօր ևս տակավին ապացուցված չէ. (Տես Մակուլեյի հատվածը Բայրընի մասին). այնտեղ հիշվեցան բանաստեղծի անառակությունը Վենետիկի մեջ. որպե՛ս թե մինչև այսօր այդ աբբայության դուռը փակվեցավ Բայրընի դագաղի առաջ: Չկարողացան գուշակել, որ Բայրընը գերեզմանից փառք խնդրող չէր, այլ նորան փառք տվող:

Մենք չենք մերժում, թե որևիցե ընկերության մի գործակալի

անհատական հատկությունքը չէին կարող հանդես ունենալ կամ պատասխանատու կացուցանել այդ ընկերության բոլոր պաշտոնակատարությանը, բայց նույնպես խնդրում ենք ընդունել, որ բոլոր այդ գործակալքը միասին առնված, այն ընկերության ոգու հայտարարն են:

Արգո հեղինակը ուսումնականության է ենթարկում այդ «յուր տեսակի» գիտության աշխատավորների մոտ. երանի՛, թե ավելի լավ ծանոթանար նոցա կրոնական դպրոցների հետ, այն ժամանակ կփոխեր յուր կարծիքը և կնայեր նոցա վրա իբրև հասարակ և տգետ արեղանների, որ գիտեին հարկավ անգլերեն և գուցե մի երկու ուրիշ լեզու ևս, այն էլ դժվարով:

Մենք հույս ունինք, որ մեր համազգի հռովմեական կամ քաղաքական եղբայրքը չգայթակղին մեր խոսքերից. մենք ոչ ոքի ներքին կրոնը կամ խիղճը դատելու, չասենք հանդգնությունը, այլ՝ գեթ աշխարհաբար խոսելով, հիմարության վիզ առնող չենք. և մեր պատերազմը այս կամ այն հավատալիքի ընդդեմ չէ, այլ բռնության ընդդեմ, որ մենք տեսնում ենք այն եկեղեցիներում, որք կամենում են մեզ ազատություն պարգևել: Ո՛հ, մի ազատություն, որ բնավ տարբերություն չունի բռնությունից: Ինչ որ վերաբերում է բուն ներքին կրոնին, թո՛ղ յուրաքանչյուր մարդ յուր խղճմտանքից հարցանե և պատասխան տա աստուծո. մենք ո՛չ ինկվիզիտոր ենք, ո՛չ միսիոնար:

Բայց երբ բռնությունը ազատությամբ շուլարվելով հանդես կգա, երբ նեղսիրտ խավարը խղճի ազատության և լուսեղեն դիմակներով կզարդարվի և բուն ազատությունը կքարկոծվի, այն ժամանակ ամեն ստույգ ազատասիրի պարտքն է բանականության սրով ասպարեզ մտնել և կեղծավոր փարիսեցիների գլխից Մովսեսի քողը վերացնել. այս վարդապետության հետևում ենք և մենք:

Մնաք բարյավ:

ԿՐՈՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Համար 10
փետրվար, 2010

160

Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ, չափսը՝ 70x100 1/16, ծավալը՝ 10 տպ.մամ.
Տպաքանակը՝ 400 օրինակ

